

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАН УКРАЇНИ

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ
ТА ТУРИЗМУ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ
МІСЬКОЇ РАДИ

Чернігів

МІСТО ЛЕГЕНД

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЦЕНТР АНТРОПОЛОГІЇ
ВІЙНИ

ГО "ПІВНІЧНА
КУЛЬТУРНА СТОЛИЦЯ"

**ПІВНІЧНА
КУЛЬТУРНА
СТОЛИЦЯ**

УКРАЇНСЬКА
АСОЦІАЦІЯ УСНОЇ ІСТОРІЇ

Українська

Асоціація

Усної Історії

INSTITUT FÜR DIE
WISSENSCHAFTEN VOM
MENSCHEN
(INSTITUTE FOR HUMAN
SCIENCES)

Institut für die Wissenschaften vom Menschen
Institute for Human Sciences

DOCUMENTING
UKRAINE PROJECT

WAR, SCIENCE AND EMOTIONS: FROM INTERVIEW TO MEMORY CREATION

Collection of the International Conference
(Chernihiv, 21–22 February 2025)

Kyiv
LLC “Yurka Lyubchenka”
2025

ВІЙНА, НАУКА ТА ЕМОЦІЇ: ВІД ІНТЕРВ'Ю ДО ПАМ'ЯТЄСТВОРЕННЯ

Збірник матеріалів Міжнародної конференції
(м. Чернігів, 21–22 лютого 2025 р.)

Київ
ТОВ «Юрка Любченка»
2025

УДК 821.161.2'06-92-94-96:355.48(477)"2022/..."(06)(082)

В53

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту історії України Національної академії наук України
(протокол № 9 від 30 жовтня 2025 р.)*

Війна, наука та емоції: від інтерв'ю до пам'ятетворення. Збірник матеріалів Міжнародної конференції (м. Чернігів, 21–22 лютого 2025 р.) / Упорядн. та наук. ред. Світлана Маховська. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2025. 288 с.

Упорядниця та наукова редакторка
Світлана Маховська

Редакційна колегія:
Геннадій Боряк, Гелінада Грінченко, Алла Киридон, Олександр Коваленко,
Ольга Коляструк, Олександр Лисенко, Світлана Маховська,
Наталія Ханенко-Фрізен, Олександр Шевчук

Збірник матеріалів Міжнародної конференції «Війна, наука та емоції: від інтерв'ю до пам'ятетворення» (м. Чернігів, 21–22 лютого 2025 р.) є третім у серії видань «Війна, наука та емоції», започаткованої 2023 р. командою Чернігівського науково-дослідного центру антропології війни. За три з половиною роки в межах численних дослідницьких та громадських ініціатив було сформовано потужний корпус джерел про російсько-українську війну, які, окрім іншого, слугують інструментом адвокації України на різних світових майданчиках. Тож у цій книзі зосереджено чимало рефлексій і узагальнень як щодо теоретико-методологічних аспектів роботи різних фахівців з усної історичними наративами в умовах війни, так і щодо місця усної історії в процесі пам'ятетворення.

*Матеріали підготовлено та видруковано за підтримки проекту
"Документування України" (Documenting Ukraine Project)
Інституту гуманітарних досліджень (Institute for Human Science, IWM, Vienna),
а також за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (США)*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	9
-----------------	---

ПАМ'ЯТЄТВОРЕННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Модуси пам'яті в метапросторах війни <i>Алла КИРИДОН</i>	15
Як радянське впливає на сучасне пам'ятєтворення <i>Ольга КОЛЯСТРУК</i>	41

УСНОІСТОРИЧНЕ ІНТЕРВ'Ю ЯК ІНСТРУМЕНТ ПАМ'ЯТЄТВОРЕННЯ ТА АДВОКАЦІЇ

Усна історія Голодомору та російсько-української війни: підходи до трактування усноісторичних джерел <i>Тетяна БОРЯК</i>	55
Мюнхенські слухання Комітету Керстена (1954): внесок у документування історії Голодомору <i>Михайло КОСТІВ</i>	63
«Я взагалі не пам'ятаю, що тоді говорив...»: з досвіду повторного інтерв'ювання свідків російської окупації <i>Світлана МАХОВСЬКА</i>	69
Досліджуючи воєнне повсякдення: про наукові методи, інструментарій та джерела крізь призму особистого досвіду етнолога <i>Наталія ЛИТВИНЧУК</i>	81
Відторгнення оприлюднених спогадів. Досвід Ніжинщини (2005–2025) <i>Роман ЖЕЛІЗКО</i>	87

ВІЙСЬКО І СПРОТИВ: ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРВ'ЮВАННЯ ТА КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ

Травма військового полону в сучасній війні: проговорений досвід <i>Олександр ЛИСЕНКО</i>	97
Діяльність центру документування та дослідження воєнних злочинів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника <i>Сергій АДАМОВИЧ</i>	105

Самоорганізація супротиву мешканцями окупованих територій Київщини та Чернігівщини (за польовими матеріалами) <i>Олександр ВАСЯНОВИЧ</i>	111
Національний заповідник «Гетьманська столиця» як осередок збереження пам'яті про загиблих у російсько-українській війні героїв-земляків <i>Наталія СЕРДЮК</i>	123

ГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ДОСВІДИ ОКУПАЦІЇ

Окупанти та місцеве населення: до питання про практики комунікації <i>Олена БОРЯК</i>	133
Розмова як спосіб примирення: інтеграція нових мешканців громади (за матеріалами інтерв'ю з Богодухівського району Харківської області) <i>Вікторія НЕСТЕРЕНКО</i>	145
Дитинство під час російсько-української війни: виклики й адаптація <i>Світлана ЩЕРБИНА</i>	153
Дитяче волонтерство на Чернігівщині в умовах повномасштабної російсько-української війни (за даними усних свідчень) <i>Олена ГРИНЬ</i>	161

ФОЛЬКЛОР ВІЙНИ ТА МАРКЕРИ ПАМ'ЯТІ

«А тепер ще мені побачилася ця біда...»: інтертекстуальні особливості усних наративів про окупацію (за власними польовими матеріалами) <i>Оксана КУЗЬМЕНКО</i>	175
Лексика й образи оповідей про затоплення через підрив Каховської ГЕС <i>Ірина КОВАЛЬ-ФУЧИЛО</i>	189
«Любого звуку боялися»: звукові ландшафти війни Росії проти України в оповідях українців <i>Надія ПАСТУХ</i>	199
Окупація Ворзеля в сюжеті усних наративів про волонтера Костянтина Гудаускаса <i>Лідія КОЗАР</i>	209
Традиції українських споминів з війни початку ХХ століття (на прикладі мемуарної спадщини Осипа Назарука) <i>Марія ФЕДУНЬ</i>	221

УСНА ІСТОРІЯ ВІЙНИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ: ДОСВІД ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ» ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Київська територіальна громада в умовах російської агресії (за матеріалами усноісторичних джерел) <i>Тамара ДОРОХІНА, Олександр КОВАЛЕНКО</i>	233
---	-----

Релігійні почуття населення Чернігівщини в умовах повномасштабної російсько-української війни (за матеріалами усноїсторичних свідчень) <i>Сергій ТОКАРЄВ</i>	239
Села Трисвятська Слобода та Павлівка Київської сільської громади в умовах російської агресії <i>Валерій ЛАДИСЄВ, Данило МАРЧЕНКО</i>	251
Село Шестовиця Київської сільської громади в умовах тимчасової російської окупації 2022 р. <i>Яна ОСИПЧУК</i>	255
Село Гущин Київської сільської громади в умовах російської агресії <i>Андрій РОГОВИЙ</i>	261
Сновська міська територіальна громада в умовах російської агресії <i>Дар'я ДУБИНА, Тетяна УСІК</i>	265
Селище Мала Дівиця Прилуцького району Чернігівської області в умовах повномасштабної російської агресії <i>Аліна ТОНКАЛЬ</i>	271
ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ	
Пам'ятати не можна забути: «розділові знаки» у процесі пам'ятетворення <i>Катерина ЛИТВИН</i>	277
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	281
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	284

ПЕРЕДМОВА

Сьогодні дедалі частіше висловлюється думка, що російсько-українська війна може стати однією з найкраще «задокументованих» у світовій історії. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну спричинило появу після 24 лютого 2022 р. численних дослідницьких та громадських ініціатив, які вже більше трьох років фіксують свідчення очевидців та учасників подій російсько-української війни в режимі «тут і тепер», використовуючи метод усної історії. За цей час сформовано значний корпус джерел, що, крім історичної цінності, виконують також функцію адвокації України на міжнародному рівні. Зараз цей обширний масив інтерв'ю потребує системного архівування, глибокого аналізу та професійної інтерпретації, а також подальшого представлення висновків фахівців – як у межах України, так і за її кордоном – щодо теоретико-прикладних аспектів вивчення усної історії про незавершену історичну подію та процесів пам'ятствотворення в умовах війни.

Зважаючи на це, 21–22 лютого 2025 р. управлінням культури та туризму Чернігівської міської ради спільно з Інститутом історії України НАН України було проведено Міжнародну конференцію «Війна, наука та емоції: від інтерв'ю до пам'ятствотворення»¹. Партнерами заходу стали Українська асоціація усної історії, ГО «Північна культурна столиця», Documenting Ukraine Project спільно з Інститутом наук про людину (Institut für die Wissenschaften vom Menschen) та ГО «Центр прикладної антропології». Ці зустрічі уже три роки поспіль традиційно ініціює команда Чернігівського науково-дослідного центру антропології війни, який із травня 2022 р. займається фіксацією усної історії періоду повномасштабного вторгнення². За матеріалами перших двох зустрічей було опублі-

¹ Відеозапис конференції див. за посиланнями:

21 лютого 2025 р.: <https://www.youtube.com/watch?v=C0TryjNY3Mw>;

22 лютого 2025 р., zoom-кімната 1: <https://www.youtube.com/watch?v=jXTWNu6zMP0>;

22 лютого 2025 р., zoom-кімната 2: <https://www.youtube.com/watch?v=5IyTubuYhy8> (дата звернення: 25.10.2025).

² Докладніше з історією проєкту та переліком публікацій його учасників можна ознайомитися тут: Литвин К. Замість передмови. З історії проєкту. *Війна, наука та емоції: (не)проговорене. Збірник матеріалів Міжнародного воркшопу (21–22 лютого 2024 р.)* / ред. С. Маховська. Київ : ТОВ «Юрка Любченка, 2024. С. 9–15. DOI : <https://doi.org/10.52323/2024-2u> (дата звернення: 25.10.2025).

ковано збірники «Війна, наука та емоції: (не)нові концепції та підходи»³ (2023) та «Війна, наука та емоції: (не)проговорене» (2024)⁴.

Серед експертів Міжнародної конференції 2025 р., які розгорнули професійну дискусію навколо процесів формування модусів, локусів і топосів пам'яті про війну, були: докторка історичних наук, професорка, директорка Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» Алла Киридон, співголова Української асоціації усної історії, професорка Альбертського університету, директорка Канадського інституту українських студій Наталія Ханенко-Фрізен та докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського Ольга Коляструк.

Упродовж двох днів під час роботи 12-ти секцій дослідниками та дослідницями з Канади, Польщі, Литви, Німеччини, Австрії та 15-ти міст України (Чернігів, Київ, Львів, Харків, Одеса, Житомир, Івано-Франківськ, Полтава, Ніжин, Черкаси, Запоріжжя, Ворзель, Вінниця, Дніпро, Батурин) було проголошено 71 доповідь⁵. Така широка географія учасників та учасниць засвідчила, що попри серйозні виклики сьогодення чимало науковців (подекуди навіть перебуваючи на фронті) продовжують активно досліджувати усну історію російсько-української війни, демонструючи потужну динаміку в питаннях фіксації, збереження, архівування та оприлюднення масиву джерел, що є незамінними інструментами пам'ятстворення.

Ми тішимося, що до нас уже третій рік поспіль долучається молодь. Зокрема до окремого блоку збірника увійшли наукові розвідки майбутніх істориків, студентів Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка, які також презентували свої напрацювання під час конференції.

У режимі дводенного відкритого діалогу між учасниками заходу вдалося окреслити найбільш науково обґрунтовані, практично апробовані та максимально ефективні підходи до фіксації, збереження, інтерпретації та введення до наукового обігу (чи інформаційного поля загалом) свідчень очевидців/учасників подій російсько-української війни в режимі «тут і тепер»; залучити

³ Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи. Збірник матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 21-22 лютого 2023 р.) / Редакція та упорядкування С. Маховської. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2023. 120 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0017588> (дата звернення: 25.10.2025).

⁴ Війна, наука та емоції: (не)проговорене. Збірник матеріалів Міжнародного воркшопу (м. Чернігів, 21-22 лютого 2024 р.) / Ред. С. Маховська. Інститут історії України НАН України; Управління культури та туризму Чернігівської міської ради; Чернігівський науково-дослідний центр антропології війни та ін. Київ: ТОВ "Юрка Любченка", 2024. 248 с. DOI: <https://doi.org/10.52323/2024-2u> (дата звернення: 25.10.2025).

⁵ З програмою конференції та проблематикою доповідей можна ознайомитися за посиланням: <http://history.org.ua/uk/post/49457> (дата звернення: 25.10.2025).

професійну аудиторію до дискусії щодо архівування зібраних протягом трьох років свідчень війни та специфіки пам'ятетворення; обговорити за участі українських і зарубіжних експертів місце методу усної історії в методологічному інструментарії дослідницьких ініціатив, що набули популярності з початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну; виокремити напрямки антропологічних студій в умовах війни, зокрема щодо пошуку дієвих інструментів відновлення комунікації та порозуміння між «своїми» і «чужими»; з'ясувати місце автоетнографії як окремого методу в системі накопичення усноісторичних свідчень під час війни; простежити специфіку використання матеріалів усноісторичних інтерв'ю на етапі доведення воєнних злочинів росіян; визначити місце дослідника/документатора в процесі інтерв'ювання та продукування наукового знання; проаналізувати етичний кодекс дослідників усної історії під час інтерв'ювання та обробки інтерв'ю з різними групами населення (цивільні, військові, діти, люди з інвалідністю, медики, науковці, біженці, військовополонені тощо); ввести до інформаційного поля аналітичні матеріали, що базуються на експедиційних записах із різних регіонів України періоду активних бойових дій, блокади та окупації.

Без надійних партнерів, які мають з нашою командою спільну місію, досягнути окреслених цілей було би практично неможливо. Висловлюємо їм невимовну вдячність за підтримку й щире залученість у процес фіксації, збереження та оприлюднення усних свідчень про російсько-українську війну.

Спікери та спікерки, які долучалися до ініціативи «Війна, наука та емоції» впродовж останніх трьох років, відмітили, що з 2023 р. не тільки змінився формат зустрічей (було пройдено шлях від круглого столу до міжнародної конференції), а й рівень проблематики та глибина аналітики оприлюднених дослідниками напрацювань. Надзвичайно приємно усвідомлювати, що наші щорічні конференції, за словами однієї зі спікерок, незмінно залишаються «потужним міждисциплінарним майданчиком» для проговорення актуальних питань дослідницького поля в умовах незавершеної війни.

До пропонованого видання, звичайно, увійшли не всі рефлексії та узагальнення колег з окресленої вище проблематики. Але кожна з розміщених тут публікацій є важливою частиною наукового знання про місце усної історії в процесі пам'ятетворення про російсько-українську війну.

Хочеться подякувати всім, хто розділив з нами дводенне інтелектуальне задоволення від спілкування на конференції та поділився результатами досліджень на сторінках цього збірника. Саме завдяки такому потужному регіональному та міжнародному дослідницькому представництву сьогодні пишеться усна історія російсько-української війни і зрештою надзвичайно

12 Війна, наука та емоції: від інтерв'ю до пам'ятстворення

складні досвіди українців та українок, довірені інтерв'юерам чи інтерв'юерам, стають обов'язковою частиною історичної пам'яті.

Світлана МАХОВСЬКА

кандидатка історичних наук,
Державний науковий центр захисту культурної спадщини
від техногенних катастроф;
Інститут історії України НАН України

ПАМ'ЯТЄСТВОРЕННЯ
В УМОВАХ ВІЙНИ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
АСПЕКТИ

МОДУСИ ПАМ'ЯТІ В МЕТАПРОСТОРАХ ВІЙНИ

УДК 94(477)

Алла КИРИДОН

докторка історичних наук,
професорка, директорка,
Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво»
(м. Київ, Україна),
e-mail: akyrydon@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4375-5350>

Анотація. У науковій розвідці репрезентовано авторські міркування щодо узалежнення пам'яттєвих смислів від ареалів метапросторів війни, осмислено й концептуалізовано характер пам'ятання / запам'ятовування та відтворення / спогадування у стані активного формування в умовах війни (війни РФ проти України). Різномасштабні та багатопланові контексти війни створюють багатоманітний простір сенсів, опосередкованих культурно-травматичним дискурсом чи травмою війни. Пам'ять / спогад плинні, рухомі. Пам'яттєві смисли обумовлені контекстуально. Аналітична рефлексія пам'яттєтворення проектується в площині метапросторів війни, що розглядаються панорамно, як неоднорідна цілісність, яка може бути задана в різний спосіб, залежно від контексту. Різновекторно схарактеризовано механізм генерування та відтворення пам'яттєвих смислів у ситуації актуального сьогодення. Запропоновано методологію дослідження спогадів та їхню репрезентацію в метапросторах війни. Наголошено на необхідності врахування особливостей формування / відтворення пам'яттєвих смислів в умовах граничних ситуацій війни та досвіду травми. Практичне значення наукового дослідження полягає в розпрацюванні методології дослідження пам'яттєвих смислів, модусів пам'яті, спогаду тощо для осмислення специфіки та особливостей наукового дискурсу порушеної проблеми.

Ключові слова: пам'ять, спогад, модуси пам'яті, травма, досвід, метапростори війни, російсько-українська війна, студії пам'яті.

Російсько-українська війна, що триває від 2014 р., впливає на всі сфери життя суспільства, сутнісно трансформуючи реальність, породжуючи новий антропологічний досвід, вибудовуючи різномасштабні життєві траєкторії, моди-

фікуючи ціннісно-сміслові характеристики суспільства, залишаючи глибокий слід у колективній пам'яті нації, прокреслюючи обриси майбутнього. Війна зруйнувала звичні орієнтири, створила нові часові темпоритми буття, переформатувала звичну реальність у ситуацію постійних викликів, гострих та кризових переживань, пов'язаних із глибинними екзистенційними сенсами, порушувала усталену ідентичність, спричинила розрив тяглості повсякденного життя. Повномасштабне вторгнення Росії оприсутнило надзвичайний трагізм воєнного досвіду, глибинність колективних травм українців, тому осмислення досвіду війни набуває особливого значення. Різномасштабні й багатопланові контексти війни створюють варіативний простір сенсів, опосередкованих культурно-травматичним дискурсом чи травмою війни.

Актуалізує задекларовану проблему і брак концептуальних засад осмислення формування / форматування пам'яттєвих смислів за гетерогенних і динамічних просторів війни. Натомість операційно здебільшого використовується генералізована оптика в загальній амплітуді «пам'ять і війна».

Гібридна реальність війни не лише форматує помежовий досвід, але й породжує «переживання множинних реальностей» (А. Шюц) і відповідні дискурсивні практики. В умовах граничних екзистенційних викликів війни важливо артикулювати значимі емоційні реакції, когнітивне резонування на травматичну ситуацію, осмислити характер і механізми фіксації пам'яттєвих смислів. Набуття / оновлення досвіду воєнного сьогодення потребує усталення відповідного поняттєвого апарату, словника, заґрунтованого на реаліях емоційного переживання війни.

Актуальність сьогодення закорінює нас в обставини, які провокують / спричиняють емоційні реакції чи когнітивне резонування на ситуацію: метапростори війни породжують особливий тип світосприймання, рефлексій, відповідні репрезентативні моделі пам'ятання чи продукують множинність пам'яттєвих смислів гібридної реальності. Розкриття порушеної проблеми детермінує специфічну оптику дослідження та передбачає створення релевантної інтерпретаційної рамки для осмислення метатеоретичного простору пам'яттєвих смислів і випрацювання відповідного аналітичного інструментарію. Що запам'ятовується, а згодом відтворюється в пам'яті тих, хто живе у війні? Що витісняється? Як запам'ятовується / відтворюється? Що формує і форматує наші спогади? Як транслюється досвід травми? Який характер пам'ятання / забування в умовах війни? Як гранична ситуація війни впливає на характер пам'яттєвих смислів? Та багато інших питань у контексті окресленої проблеми.

Мета наукової розвідки передовсім полягає у з'ясуванні специфіки концептуально-категоріальних засад теоретичного аналізу проблеми формування пам'яттєвих смислів, сутнісних і смислових характеристик категоріально-

поняттєвого апарату студій пам'яті задля застосування цього інструментарію в осмисленні характеру пам'ятання / забування, зокрема – за воєнної доби. У межах теоретичного дискурсу прагнемо привернути увагу дослідників до необхідності врахування впливів метапросторів війни на горизонти пам'яті; акцентувати увагу на варіативно-модальних характеристиках пам'яттєвих смислів залежно від контексту й часопростору. При цьому метапросторовість слугує не тлом, а перетворюється на активний і самодостатній чинник впливу щодо увиразнення, структурування і сприйняття подій. Відтак ідеться про спробу осягнення особливостей процесів пам'ятання / забування на різних етапах війни з урахуванням актуалізованого пам'яттєвого дискурсу («рухомість пам'яті») в контексті теоретичної універсалізації й концептуалізації методологічних засад студій пам'яті.

Гіпотеза дослідження: пам'ять динамічна, рухома, плинна; вона уподібнена файлу, що постійно оновлюється, з варіативністю сюжетних ліній, можливими інтерпретативними варіантами, увиразненням значущості сюжетів тощо. З огляду на «рухому пам'ять», запам'ятовування / зберігання / зчитування пам'яттєвих смислів обумовлені багатьма чинниками. Метапростори війни продукують контекстуальну множинність пам'яттєвих смислів і відповідні модуси пам'яті, узалежнені від метапросторів війни. Мовиться про складні процеси фіксації, оброблення, осмислення, закріплення, перетворення ментальних репрезентацій, узалежнених також від психологічних особливостей індивіда. Ці процеси відбуваються за певних обставин, на певному фоновому рівні, у певному середовищі тощо. Зміна інтерпретаційного ландшафту / контексту породжує варіативність пам'яттєвих рамок. Особливість процесу: пам'ять актуалізована сьогоденням і формується в контексті воєнних подій російсько-української війни, водночас – опосередковується пригадуванням досвіду минулих війн ХХ ст.

Методологія дослідження заснована на ідеї комплексного методологічного підходу, що поєднує студії пам'яті, студії травми, дослідження подієвої історії, дослідження ідентичності, когнітивні студії тощо. До осмислення різних видів, форм і механізмів пам'яті звертаються антропологи, історики, культурологи, політологи, соціологи, філософи та ін. Уґрунтовуючи дослідницький інструментарій на підставі розуміння «пам'яті» як біо-психо-соціо-культурного явища, *теоретико-методологічне підґрунтя* пропонованої наукової розвідки становлять праці міждисциплінарних (а радше – мультидисциплінарних) галузей сучасної гуманітаристики: студій пам'яті (Memory Studies) (Т. Адорно, М. Альбвас, Ф. Артоґ, А. Ассман, Я. Ассман, А. Варбург, М. Гірш, М. Голька, Ф. Єйтс, Е. Кінан, П. Коннертон, Д. Лоуенталь, П. Нора, Дж. Олік, П. Пікер, П. Хаттон, Б. Шацька та ін.); студій травми (Trauma Studies) – Р. Аермана, Дж. Александера, Г. Бюленса, М. Гірш, К. Карут, Д. ЛаКапри, С. Крепса, П. Штом-

пки; дослідження ментальної або когнітивної пам'яті (Mental / Cognitive Memory); вивчення соціально-культурних аспектів пам'яті (Social Studies) тощо.

На концептуальному рівні увиразнюється пам'яттєво контекстуально-предметна множинність: «індивідуальна пам'ять», «колективна пам'ять», «соціальна пам'ять», «рамки пам'яті» (М. Альббакс); «накопичувальна пам'ять», «функціональна пам'ять», «простори спогаду», «культурне забуття» (А. Ассман); «комунікативна пам'ять» («живі спогади»), «культура спогаду / спогадування», «культурна пам'ять», «фігури пам'яті» (Я. Ассман); «спалахи пам'яті» (В. Беньямін), «чиста пам'ять» (А. Бергсон), «образ пам'яті» (А. Варбург); «пам'ять як наратив» (Дж. В. Вертш), «постпам'ять» (М. Гірш); «імпланти пам'яті» (М. Голька); «мандруюча пам'ять» (travelling memory), «модуси запам'ятовування» (А. Ерл), «перформативність пам'яті», «мистецтво пам'яті» (Ф. Єйтс); «гетеротопії пам'яті», «ландшафт пам'яті», «маски пам'яті», «мнемонічні символи», «пам'ять як подорож у минуле», «простір пам'яті» (А. Киридон); «часові пласти» (Р. Козеллек), «пам'ять-звичка», «типи забуття», «організоване забуття» / «колективна амнезія», «меморіальні ритуали» (П. Коннертон); «повсякденна пам'ять» (А. Конфіно); «місця пам'яті», «тиранія пам'яті» (П. Нора); «робота пам'яті», «надлишок пам'яті», «надлишок забуття», «очищення пам'яті», «зусилля пригадування», «обмін пам'ятей» (П. Рікер); «автобіографічна пам'ять» (Д. Робінсон), «різнонаправлена пам'ять» (М. Ротберг), «в'язниці пам'яті», «контрпам'ять» (М. Фуко), «міфологізація минулого» (Б. Шацька), «культурна травма» (П. Штомпка) тощо.

Серед українських дослідників теоретико-методологічні та прикладні аспекти пам'яттєвого дискурсу актуалізували Г. Боднар, Я. Грицак, О. Гриценко, Г. Грінченко, В. Гриневич, В. Жадько, Л. Зашкільняк, Ю. Зерній, Ю. Іріюглу, А. Киридон, Т. Кузьо, М. Ліпін, Л. Нагорна, А. Портнов, М. Рябчук, Л. Стародубцева, Б. Ткачук та ін.

Роль базових елементів у пропонованому дослідженні репрезентовано поняттями, які утворюють його теоретичний каркас: метапростори війни, простір пам'яті, пам'ять, колективна пам'ять, індивідуальна пам'ять, спільна пам'ять, спогад, пам'ятання / забування, мнемонічні практики тощо. Відтак задекларована тема навіть на рівні теоретико-методологічного осмислення потребує багатоаспектного й багаторівневого аналізу (що особливо важливо врахувати при підготовці подальших емпіричних досліджень). Зазначимо, що пропонована наукова розвідка є продовженням авторської концепції «простір пам'яті» [10; 8, с. 158–169].

Поняття «*метапростори війни*» аспектуально багатозначне. Ідеться не тільки про територію в географічному вираженні (у тріаді просторових понять (простір / територія / місце)), інтегрованому сприйнятті топосів і локусів, але й про репрезентацію простору як культурного палімпсеста прихованих сенсів,

кодів і смислів, уміщених у відповідних рамках хроносу (особливих / своєрідних для кожного часового проміжку). Розглядаємо «метапростори війни» не лише як фіксацію місця / простору в географічних координатах, а й у контексті своєрідного процесу «перетворення» географічного простору в тотально-ментальний, який формує / форматує образну мозаїку досвіду індивіда чи групи і транслюється у відповідні пам'яттєві смисли як на етапі фіксації / запам'ятовування, так і на етапі відтворення / спогадування. Такий підхід, на нашу думку, уможливить з'ясування специфіки формування пам'яттєвих смислів на різних рівнях і в різних часових проміжках події.

Метапростори війни репрезентуються гетерогенністю / множинністю характеристик відповідно до фіксацій подій, часу, локалізації, інтенсивності, регіональності тощо (з огляду на розгортання подієвого ланцюга, часу / періоду, умов тощо). Концепт «метапростори війни» використовуємо для окреслення відповідного простору як єдиного подієвого тла, але з варіабельністю часопросторових координат і множинністю хронотопних проєкцій війни. Тобто осмисленню підлягає те, як саме парадигма, первинно пов'язувана із глобальним контекстом війни, оприсутнюється і впливає на формування пам'яттєвих смислів у вимірі часопросторових локусів, особливих характеристик і контекстів конкретного розвитку подій. Наголосимо на часовості як суб'єктивному досвіді темпоральності буття: «однаковість» часу для всіх – лише видимість, у дійсності час різний і відчуття часу залежить від того, як живе людина, чим наповнює життєвий час тощо; залежно від наповнення кожна частина потоку часу має різний характер.

При (ре-)конструюванні пам'яттєвих смислів та відповідних символічних репрезентацій важливе врахування диспозицій метапросторів війни, які розглядаємо як цілісний об'єкт (що може бути заданий різними способами), узалежнений від контексту. Культура запам'ятовування / спогадування може вибудовуватися в цих метапросторах війни відповідно до стратегій адаптації, трауру, забуття, замовчування, витіснення неприємних чи травмувальних спогадів тощо [25, S. 62–116].

Метапростори війни можуть характеризуватися місцем / локусом (яке виступає носієм-суб'єктом спогадів) або ж місцем-часом.

Термін «місця пам'яті» (*lieux de mémoire*) запропонований П. Нора за назвою проєкту «Les lieux de memoire» [41]. У передмові до англійського перекладу праці П. Нора дав власне тлумачення цього поняття: *lieu de memoire* – «це будь-яке значуще явище, уречевлене чи нематеріальне за своєю природою, яке за людською волею або під впливом часу набуло значення символу в меморіальній спадщині того чи іншого співтовариства» [40, р. 3]. Місцями пам'яті ставали слова, ідеї, імена, події тощо, тобто саме поняття «місце» остаточно втрачало зв'язок із простором. У проєкті «Місця пам'яті» цим терміном

позначаються музеї та архіви, кладовища й колекції, свята і річниці, бібліотеки й словники, трактати і документи, пісні та поминальні промови – усе, що здатне відтворити подих і колорит епохи [17, с. 57]. У томах цього видання можна знайти статті про французький прапор, «Марсельезу», Жанну д'Арк, французьке вино – власне, про все те, що в очах упорядників «оточене символічною аурую». Місцями в географічному сенсі є далеко не всі з тих, яким присвячені окремі есе у виданні. Решта маркованих позицій – теж місця, «але місця змішані, гібриди й мутанти, інтимно пов'язані з життям і смертю, з часом і вічністю. У спіралі колективного й індивідуального, прозаїчного й сакрального, незмінного й рухливого...» [41]. Місця пам'яті підвладні періодам забуття та реінкарнацій, але незліченна множинність місць пам'яті все-таки дає змогу існувати і їхній ієрархії, і досить обмеженому полю, і репертуару їхніх гам. Можна безкінечно відточувати класифікації місць пам'яті: протиставляти місця публічні й приватні, домінуючі й підпорядковані, місця, що виконують комеморативну функцію і ті, що просто є символами. На відміну від усіх історичних об'єктів, місця пам'яті не мають референції в реальності. Скоріше вони самі є власною референцією, знаками в чистому вигляді, які не відсилають ні до чого, крім самих себе. Власне, це лише сліди й обряди, «миттєві вторгнення сакральних сил у світ, де більше не діють закони магії», символи містечкових прив'язаностей у суспільстві, що намагається позбутися будь-яких проявів містечковості. Місцями пам'яті їх робить саме те, завдяки чому вони вислизують із простору історії. Місце пам'яті – це «надлишкове місце, закрите у собі самому, замкнене у своїй ідентичності і зібране своїм іменем, але постійно відкрите розширенню своїх значень» [17, с. 57–58; 41]. Образне бачення місця в концепції П. Нора («місця пам'яті» [41]) вивело цей термін далеко за межі територіальності. У системі мнемоісторії «місце пам'яті» – це не обов'язково матеріальний об'єкт, але й символ, знак, а «пам'ятні місця» – це їхній символічний код, який поміж іншим допомагає з'ясувати природу згасання «живої» пам'яті [17, с. 63].

Підважуючи неоднозначність запропонованого П. Нора концепту «місць пам'яті», А. Ассман зауважила деяку двоїстість потрактувань: ідеться або про *genetivus objectivus*, пам'ять про місце, або ж про *genetivus subjectivus* і, отже, про пам'ять, що локалізована в певному місці; відтак можемо розглядати неоднозначність – перехід від *milieu de memoire* до *lieu de memoire*, як від «середовища спогадів» до «місця спогадів» [1, с. 317–340].

Ми вже зауважували, що термін «місця пам'яті» неоднозначно сприйнятий у сучасній історіографії [18, с. 224–226]. Нами запропоновано і введено у науковий обіг альтернативний термін – «мнемонічні символи» [8, с. 150–158], адже до категорії «місць пам'яті» належать не лише об'єкти, але й суб'єкти. Функціонально мнемонічні символи можуть слугувати як маркерами пам'яті,

так і маркерами забуття. Виконуючи ідентифікаційну роль, вони мають консолідаційний і / або дезінтегруючий потенціал.

Поняттєву категорію «пам'ять» розглядаємо як аналітичну структуру, що характеризується багатозначністю й певною невизначеністю та допомагає з'ясувати механізми творення та структурні компоненти / рівні / ієрархію соціокультурного простору. Серед ознак пам'яті В. Ренделл виокремлює такі:

- «губчастість», тобто наявність «пустот-забувань» (наратор інтенціонально добирає події та деталі, про які бажає розповісти, і залишає пустоти, аби читач заповнив їх із власного досвіду);
- імпульсивність і настроєність (зв'язок значущих спогадів із гострими емоційними переживаннями);
- розмитість спогадів, заплутаність (складність у виявленні джерела спогадів і розрізненні власних та нав'язаних чужих спогадів про подію);
- оманливість (спогади є радше інтерпретацією фактів, аніж прямим відтворенням подій чи суцільною вигадкою);
- стислість тощо [43, р. 153].

Модуси пам'яті (синонімічний ряд: реєстри / проєкції / виміри пам'яті) розглядаємо як різновиди, типи й форми пам'яті, які класифікуються залежно від фіксації / запам'ятовування та спогадування / відтворення інформації суголосно контекстуальній подієвій, топографічній і часовій рамці. Так, увиразнюють пам'ять образну (залежно від аналізаторів сприйняття об'єкта розрізняють пам'ять зорову, слухову, тілесну), емоційну, словесно-логічну, рухову тощо. Стосовно збереження інформації розглядають пам'ять короточасну й довготривалу. Стосовно носіїв пам'яттєвих смислів – індивідуальну, колективну, соціальну, суспільну, спільну, збірну, пам'ять груп та ін. Я. Ассман виокремлював також культурну пам'ять, комунікативну, предметну, функціональну тощо [25].

Показово, що в різноманітті сучасних студій пам'яті замість поняття «колективна пам'ять» застосовують терміни на означення конкретного моменту пригадування з персоналізацією того, хто пам'ятає, коли, де і як (напр., «збірна пам'ять», «пам'ять груп», «пам'ятання» тощо). Дж. Олік, до прикладу, пропонує розрізнити дослідження соціальної пам'яті (множина індивідуальних спогадів членів певної групи) і колективної пам'яті (публічний дискурс, рівень суспільства). А. Ассман застосовує поняття «соціальна», «політична» й «національна» пам'ять. А. Ерл у поняття «культурна пам'ять» вкладає взаємопов'язані між собою соціальну пам'ять (дослідження пам'яті в соціальних науках), речову чи медійну пам'ять (що є в центрі уваги літератури й медіадосліджень) і ментальну або когнітивну пам'ять (досвіди психології та неврології), розрізняючи в контексті співвіднесення пам'ять-історія різні «модуси запам'ятовування» [30; 31].

Надлишок досліджень пам'яті призвів до їхньої всеохопності, розмитості, напередвизначеності (А. Конфіно); помилкових узагальнень, нерозуміння суті колективної пам'яті, продукування нових означень (Дж. Олік). Дедалі більшу увагу привертає соціальне підґрунтя історичних репрезентацій, «повсякденна пам'ять», рецепція / споживання. Як зазначив В. Канстайнер, колективну пам'ять треба розуміти як результат взаємодії трьох типів історичних чинників: інтелектуальних і культурних традицій, творців та споживачів пам'яті [2, с. 284].

Увиразнення модусів пам'яті важливе задля осмислення конструювання пам'яттєвих смислів.

Пам'ять війни / пам'ять про війну зумовлює не лише індивідуальна перцепція, але водночас і суспільний дискурс. Суголосні з думкою Б. Шацької: «Фундаментальна проблема полягає не в тому, до якої міри те, що пам'ятають, узгоджується із тим, що діялося колись, а в тому, чому історичні актори конструюють свою пам'ять таким, а не іншим чином» [21, с. 23].

Формування пам'яттєвих смислів обумовлене й узалеженне актуальністю сьогодення, відповідно уґрунтовується на актуальній перцепції (латин. *perception* – «сприйняття») суголосно просторовим і часовим координатам, з урахуванням досвіду й інтересів дієвця (індивіда, соціальної групи та ін.). Оскільки пам'ять актуалізується сьогоденням, вона також є явищем актуальним.

Існують різні способи запам'ятовування тих самих подій минулого. А. Ерл пропонує поняття різних «модусів запам'ятовування» (*modes of remembering*) у культурі, де визначальним є розуміння того, що минуле не дано, а мусить постійно бути реконструйованим і репрезентованим. Тому спогади (індивідуальні й колективні) можуть суттєво варіюватися. Так, пригадування війни може транслюватися в різний спосіб: як міфічна подія («війна як апокаліпсис»), як частина політичної історії (напр.: Перша світова війна як «велика рубіжна катастрофа двадцятого століття»), як травматичний досвід («жах окопів, обстрілів, шквал пострілів» тощо), як частина сімейної історії («війна, в якій брав участь мій двоюрідний дядько»), як фокус гіркої оскарженості («війна, яку вело старше покоління, фашисти, чоловіки») [30, р. 7] тощо.

Пам'ять як особливий стан-відчуття, що діє неусвідомлено і підпорядковується впливу випадкових імпульсів, є складною багаторівневою системою, де зберігається різнопланова інформація про образ, час, подію, місце тощо того, що відбувалося в минулому, але вже зникло в сьогоденні. Пам'ять не функціонує лінійно, тобто має нелінійний характер функціонування, відтак здебільшого пам'ять є змінною, норовливою, динамічною, непередбачуваною, водночас вона зберігає і транслює тяглість буття. Пам'ять – «завжди актуальний феномен, породжуваний тією соціальною групою, яку вона згуртовує» (П. Нора). Пам'ять суб'єктивно конструйована; існує стільки ж пам'ятей, скільки суспільних груп: одні й ті ж події / образи кожен фіксує / відтворює у свій спосіб.

Як зазначила польська дослідниця Б. Шацька, колективна пам'ять не є статичною, вона мінлива та динамічна. Пам'ять є полем постійних зустрічей, сутічок і переслідування образів минулого, сконструйованих із різних перспектив та будованих із різних елементів. Серед найважливіших особливостей колективної пам'яті – динамічність, вибірковість, комунікативність, автономність [21, с. 46].

Формування пам'яттєвих смислів проходить кілька фаз:

- *кодування / запам'ятовування*: на цій фазі за допомогою сприйняття ми додаємо в систему пам'яті інформацію, яку запам'ятовуємо (маємо зафіксувати інформацію для кодування);

- *зберігання*: формуються своєрідні сховища (контейнери чи «скриньки пам'яті» [1, с. 124; 23, р. 101–108]) для тривалого зберігання інформації;

- *пригадування / спогадування / відтворення* – психічний, ментальний процес, що забезпечує активізацію накопиченої інформації про минуле (занурення, віднаходження й контейнерування у сфері свідомості попередньо зафіксованої інформації); коли ми хочемо щось згадати, то звертаємося до сховища пам'яті і відновлюємо потрібну інформацію.

Пригадування породжує своєрідне розімкнення потоку свідомості, створюючи в ньому дві фіксовані точки (щодо яких можна оперувати категоріями «до» й «після»): точку, до якої звертається спогад, і точку, з якої цей спогад виходить. Ідеться про своєрідну «роботу пам'яті». Апелювання чи запит-звернення до минулого може відбуватися мимоволі (вільне пригадування / згадування), під впливом внутрішніх імпульсів (сигнальне пригадування / згадування) або проектуватися і направлятися усвідомленим прагненням людини уявити події, що відбувалися в певному аспекті, найвигіднішому для нього особисто або для соціальної групи, до якої він належить (серійне пригадування / згадування). У процесі спогадування вибудовується певний ланцюжок асоціацій / асоціативний ряд, узалежнений від контексту / контекстів (реального часу та слідів спогадування). Переживаючи минуле ще раз уже з урахуванням (або під тиском) змін, носій особистої пам'яті здійснює зв'язок образів минулого з інтенціями сучасності. Його дії залежать від культурної політики та соціальної інженерії. Він цілком здатен за новими «лекалами» почати операцію моделювання минулого, здійснити його соціальне конструювання.

Варто звернути увагу, що пригадування постає своєрідним простором когнітивної турбулентності й узалежене від інтенцій дієвця та синтактики – поєднання в ментальному просторі варіативних когнітивних символів. Пригадування активує смисловий континуальний досвід, який має актуальний темпоральний модус (навіть тоді, коли сама подія вже завершилася). Відтак запам'ятовування / спогадування (як і сам зміст спогаду) корелює із психологічними установками того, хто пригадує.

Як абсолют і жива субстанція пам'ять змінна, завжди перебуває в процесі еволюції, вона відкрита діалектиці забування й амнезії. Через свою чуттєву природу пам'ять уживається лише з тими деталями, які зручні для неї. Чутлива до всіляких трансферів, проєкцій, заборон, пам'ять підвладна найрізноманітнішим використанням і маніпуляціям. Здатна на тривалі приховані періоди й «раптові оживлення», пам'ять підживлюється символічними спогадами, які сакралізує, далеко не завжди віддаючи звіт у своїх послідовних деформаціях [16, с. 8].

Важливо акцентувати увагу на особливості запам'ятовування / спогадування: при формуванні / зчитуванні пам'яттєвих смислів домінантною постає не сама подія, а радше уявлення про неї, її уявний образ, наповнений відповідним змістом (реальним чи вигаданим), що має тенденцію до зміни акцентуації суголосно змінам ціннісного сприйняття. Польський дослідник М. Голька пропонує розрізнення «пам'яті фактів» і «пам'яті цінностей», зауважуючи: «Події, переважно надзвичайно багаті на факти, які можуть сприйматися дуже детально, однак не всі вони, по суті, можуть увійти до ресурсів пам'яті. Описи подій із часів, наприклад, Другої світової війни наповнили б, напевне, величезну бібліотеку, але ж описано лише частину того, що фактично відбулося, враховуючи гігантські маси людей, яких зачепила та війна, і час її тривання. Отже, зрозуміло, що усе це не можна не лишень описати, а й втримати в пам'яті. Зрештою, мабуть, це й не потрібно, суттєвішою в цьому випадку є не пам'ять про докладні події, а пам'ять цінностей і послідовності поведінки, згідно з ними або всупереч ним» [6, с. 46].

Пам'ять (індивідуальна, колективна, соціальна) утворюється на екзистенційній налаштованості й відповідно структурується варіативним соціальним досвідом суголосно просторово-часовому континууму. Сприйняття дійсності в кожній людині пов'язане з історією її особистого життєвого шляху, вмонтоване в спадкоємну сув'язь досвіду. Сприйняття, отримані через відчуття, спершу піддаються дії уяви і лише після перероблення нею стають матеріалом для інтелектуальних рефлексій. Звідси випливає, що йдеться не стільки про пам'ятання, скільки саме про нагадування собі чогось. На цій підставі М. Голька наголошує на доцільності розрізнення «пам'яті» й «пам'ятання» [6, с. 47].

Метапростори війни уявляються також у пам'яті та спогадуванні / пам'ятанні. Характер цих процесів обумовлюють відповідні варіативні умови (як фіксації, так і відтворення) або «рамки пам'яті». Концепт «рамки пам'яті» обґрунтував М. Альбвакс, аналізуючи характер психічної діяльності, просторових і часових образів та дій, що виникають у результаті звички й повторення. Як мова людини об'єктивована певними структурами мовлення (словами, мовними конструкціями), так індивідуальна пам'ять людини детермінується певним просторово-часовим континуумом. «Пам'ять про пережиті почуття не

може бути відокремлена від пам'яті про обставини, у яких ми їх пережили», – зауважував дослідник [35, р. 24]. Наголошуємо також на абераціях темпоральності, притаманних пам'яттєвим смислам.

Значущою є роль асоціативних, смислових та структурних зв'язків при запам'ятовуванні / спогадуванні. Так, П. Рікер зазначає: «Перехід від тілесної пам'яті до пам'яті про місця забезпечений актами, котрі є настільки ж важливими, як і акти орієнтування, переміщення і особливо звикання. Ми згадуємо про нашу подорож і відвідування пам'ятних місць, які розташовані саме на поверхні заселеної землі. Відтак, згадувані “речі” тісно асоціюються з місцями. І зовсім не випадково ми кажемо про те, що відбулося, що воно мало місце. Саме на цьому первісному рівні конститується феномен “місць пам'яті” – ще до того, як вони перетворюються на посилання для історичного пізнання. Ці місця пам'яті виступають, перш за все, як reminders – опорні пункти спогадів, ... як безмовна заміна втраченої пам'яті. Місця “живуть”, як живуть записи, монументи, можливо, як документи... Саме завдяки цій близькості, що існує між спогадами і місцями, могло скластися дещо на кшталт *ars memoriae* як метод *loci*...» [Цит. за: 3, р. 61]. На думку П. Рікера, зв'язок між спогадом і місцем становить складну проблему, що буде найбільш помітним у точці з'єднання пам'яті і історії. Автор розглядає датування й локалізацію як взаємопов'язані феномени, «які свідчать про існування нерозривного зв'язку між проблематикою часу і проблематикою простору» [Цит. за: 3, с. 62]. Він уточнює, що питання полягає в тому, «якою мірою феноменологія датування і локалізації може складатися без звернення до об'єктивного пізнання геометричного... простору і хронологічного часу, пов'язаного з фізичним рухом». Це питання постає «при всіх спробах оволодіти *Lebenswelt*, котрий передує – якщо не історично, то концептуально – світу, (ре)-конструйованому науками про природу». П. Рікер доходить висновку, що дата як місце в часі, очевидно, сприяє первинній поляризації мнемонічних феноменів, їх поділу на звичку і власне пам'ять [цит. за: 3, с. 62].

На царину підсвідомого та відповідно на форматування пам'яттєвих смислів (як і спогаду) впливають:

- вікові / поколіннєві характеристики;
- досвід;
- часопросторова локація;
- контекст запам'ятовування;
- процесуальність;
- інтелектуальна матриця;
- культурологічний складник;
- наратив;
- політика пам'яті; комеморативні практики; репрезентації минулого;

- місця пам'яті;
- комунікативний простір;
- візуальні репрезентації;
- характер ментальності;
- ціннісно-смісловий універсум індивіда;
- психоемоційний стан; емоційний фон;
- переконання; атитюди;
- позиціонування в соціоієрархічній драбині (соціальні ліфти);
- фонові конотації тощо.

При зчитуванні значень і смислів спогаду вищенаведені характеристики-маркери обов'язково мають враховуватися при формуванні інтерпретативної рамки з огляду на те, що більшість спогадів усе-таки не є копіями реальних подій, «відданих на зберігання» в банк пам'яті. Сприйняття / відтворення нашого минулого перебуває під впливом наших теперішніх поглядів, а також поточного настрою.

Способи репрезентації минулого багатоваріантні, альтернативні. Ці способи відрізняються не за принципом істинності / неістинності, а за принципом відповідності / невідповідності спогаду тим обставинам, що його актуалізували. Як наголошував М. Альббакс, зі зміною спільноти відбуваються зміни і в оповіді про її минуле та ідентичність [35, р. 59].

Спогади (memories, remembrances, recollections) є формою і засобом меморіалізації, когнітивного моделювання минулого в сьогоденні, відіграють ключову роль чи як засіб увічнення значущих миттєвостей, чи як самоконститування. Спогад може бути не лише кодованим носієм інформації або її контейнером, але й інструментом пізнання, зокрема інструментом пізнання минулого [10]. Дослідження просторів спогаду оприявнює питання висвітлення й моделювання горизонтів минулого, що за певних умов теперішнього є визначальними для майбутнього.

Спогад здебільшого конкретний і сфокусований на окремому фрагменті чи фрагментах минулого, необхідність репрезентації яких у сьогоденні спричинюється поточними потребами свідомості. Здебільшого йдеться не про звичайні, мимовільні спогади, а про особливий вид пригадування, який має допомогти тому, хто пригадує, актуалізувати образи минулого, віднайти та витлумачити його ідентичність тощо.

Спогади є основою як особистої, так і соціальної ідентичності; відтак і характер відтворення образів / подій / явищ у спогаді узалежнюється від ідентифікаційних характеристик дівця, емоційного стану, установок тощо. Специфіка формування пам'яттєвих смислів узалежнена від механізмів пам'яті головного мозку: переважання «емоційного градусу» й відповідно емоційно насичене може сильніше закарбовуватися, ніж емоційно нейтральне (неемоцій-

не); але в одних випадках краще запам'ятовуватиметься приємне, в інших – неприємне, залежно від того, що саме в конкретному випадку актуальніше, більш значуще для індивіда. Найтриваліше фіксується зорова інформація.

Спогади членів спільноти детерміновані груповим контекстом, тому в суспільстві функціонує стільки варіантів колективної пам'яті, скільки існує різних груп («групова пам'ять», «пам'ять нації»). Кожен індивід має унікальну сукупність спогадів, опосередковану й узалежнену від включеності до різноманітних соціальних груп та його статусу в цих групах. При зчитуванні чи (ре)конструюванні минулого за спогадами варто враховувати, що люди вибудовують, зчитують або конструюють минуле, по-перше, суголосно настроям епохи, у яку живуть, на підставі конкретної соціополітичної дійсності та ціннісних орієнтирів, а по-друге, з метою подальшого екстраполювання на майбутнє.

Спогад (як і будь-яке історичне джерело) є джерелом фрагментарним, має соціально-історичну обумовленість та ситуативну обмеженість. Будь-який спогад вихоплюється з архівів пам'яті під впливом якогось стимулу: образ, локус, знайомий аромат, мелодія, слово тощо. Для спогаду характерна багаторівнева архітектоніка й особливе конструювання часу. Відбувається оприсутнення і своєрідна переінтерпретація минулого за параметрами теперішнього / реального часу; зміна часопросторових координат породжує нові смислові виміри пам'яттевої парадигми. Як поліструктурне семіотичне утворення, спогад характеризується множинністю смислів, здатних варіюватися в процесі смислотворення і смисловідтворення пам'яттевого дискурсу. При зчитуванні полісемантичної структури спогаду важливою є своєрідна система фільтрів (часопросторовий континуум, досвід, вік, ситуації, локація, аналогії, флуктуація стереотипів, індивідуалізація змісту тощо).

Спогад є репрезентантом минулого, але відтворює не безпосередню реальність, а певні елементи, створює формальну оболонку, недосконалу «копію», своєрідний умовний образ, оприсутнюючи його ситуативно в межах / умовах іншого часопростору. Парадокс: спогад є своєрідним структурованим простором (запам'ятовуються якісь конкретні події, образи, сюжети та ін.). Водночас можемо розглядати спогад як простір неструктурований: невідомо, чому одні події, образи тощо закарбувались, яку нішу зайняли? Чи обов'язково пам'яттевий дискурс пов'язаний лінійно саме з конкретною подією тощо (чи, може, формується / зчитується нелінійно: вихоплюючи сюжети з різних часових меж? Як здійснюється відбір / фільтрація спогадів?..).

У контексті усноісторичних досліджень спогад розглядаємо як текст / наратив з конкретною когнітивною та антропологічно зумовленою семантикою, який сконденсував певний досвід, суголосний добі, забарвлений емоційно, але з перспективи створення наративу, із часопросторової дистанції. Тобто спогад не є незмінним, він неодмінно піддається змінам під впливом нового

досвіду (оскільки пам'ять функціонує як повернення й відновлення / конструювання минулого) [36].

Спогад є *процесуальним явищем*, яке формується на рівні ментальної презентації. Спогади / пригадування, на допомогу яким приходить уява, є знаками свого часу. Вони виказують себе у слабких карбуваннях, через напівстерті сліди й перманентну загрозу втрати [1, с. 123]. Відтак спогад розглядаємо саме як процес активного повернення минулих образів, подій, вражень тощо з перспективи часової дистанції. Але пригадуючи, «ми повертаємо образи минулого не такими, якими вони були спочатку сприйняті, а радше такими, якими вони вписуються в наші теперішні уявлення, які у свою чергу формуються соціальними силами, що діють на нас» [39, р. 53].

При зчитуванні пам'яттєвих смислів потрібно враховувати недовершеність мозаїки спогаду (що було «приховано»? яку інформацію свідомо не артикулювали? що не змогли відверто оприсутнити? що свідомо витіснили із запам'ятовування чи притлумили? що надто спростили чи навпаки – драматизували? яку роль відіграла та чи інша емоція? тощо).

Спогади ніколи не бувають абстрактними, вони завжди опосередковані конкретними просторовими й часовими координатами, вибір яких може бути досить довільний, але їх наявність є обов'язковою умовою фіксації спогаду. А. Ассман використовує термін «фігури пам'яті», розуміючи під ним «культурно сформовані, суспільно обов'язкові “образи спогаду”» та аргументуючи свою термінологію бажанням підкреслити не тільки образний, але й розповідний (наративний) характер «соціальних рамок» [24]. Видається за необхідне увиразнити вплив контексту і флуктуації колективної пам'яті на формування / відчитування спогаду, оскільки спогад індивіда формується не лише на підставі індивідуального досвіду, але й проходить крізь своєрідні фільтри колективного (відповідно поняттєво-категоріально оформленого) та узалежненого від превалюючого національного історичного наративу та комеморативних практик [див., напр.: 32]. Тобто, спогад є соціально й контекстно опосередкованим.

Змістовно-смісловий рівень спогаду мислиться як складний концептуальний простір, у якому поява нового елементу не входить у суперечність із існуючими, а є його органічним продовженням, що, ускладнюючись, набуває концептуального значення. Інформація, закладена в тексті спогаду, є семіотичним простором, де функціонують різні елементи знакової системи. Контекст може бути як знаковий, так і предметний. Різноманітні предмети є джерелом для спогадів, накопичуючись у своєрідному контейнері або «скриньці пам'яті», де можна зберігати фотографії, вирізки з газет, предмети або інші речі, що нагадують про певні події життя [1, с. 124]. Отже, цей контейнер-сховище слугує для збирання та збереження знань у просторі гетеротопій пам'яті.

З огляду на смисловий та емоційно-образний характер природи пам'яті, пригадування і спогад потребують з'ясування процесу смислотворення й логіки творення / збережених смислових конструкцій. Актуалізації та вибудовуванню спогаду може сприяти також образний компонент (світлина, ілюстрації, кіно, монументальні споруди, предмети тощо). Тобто спогад об'єктивується в контексті візуального модусу (візуальний канал сприйняття / відтворення).

Спогад завжди ситуативний. Його можуть актуалізувати наявні на момент події різноманітні маркери / індикатори візуальної, вербальної, звукової, нюхової чи смакової сенсорної систем (наприклад, ландшафт, запахи, звуки чи мелодія, зображення, емоції, записка, наратив та ін.). Можна «зчитати» інформацію з якогось предмета, речі, образу, візуалізації тощо. Емоційно-хвилюючі та спогади про приємні події найчастіше під час пригадування репрезентативно посилюються.

Джерелом плюральності спогадів є шерек чинників. При (ре)конструюванні образу минулого за мемуарами важливо враховувати, що спогади узалежені від просторової інформації [29], темпоральності, контексту, походження, віку, особливостей характеру, ступеня участі в описуваних подіях, когнітивних властивостей особи мемуариста, його внутрішнього стану, мотивацій, людей або предметів.

Звернемо увагу на ще одну важливу проблему. Йдеться про *кваліа* (від латин. *Qualia* – «властивості, якості») – неповторний психічний досвід індивіда та донесення його / транслявання назовні. Попри фіксацію / закарбовування певних подій чи образів, кожен матиме різні спогади про це, опосередковані особистим інтелектуальним розвитком, переживаннями, досвідом, осмисленням, враженнями, способом відтворення чи транслявання цього спогаду. Пережитий досвід індивідуальний, його складно вербалізувати, він достеменно «невимовний»: чи передає вербаліка чуттєвий стан, емоції, реєстри настрою тощо? Чи взагалі можливий процес інтеріоризації чужого досвіду? Через складність / неможливість пояснення фізичних феноменів засобами психічних категорій виникає утруднення при передачі суб'єктивного досвіду через об'єктивні категорії, з'являється своєрідний «розрив» у форматуванні пам'яттєвих смислів. Як вирішити рецептивну невизначеність у контексті когнітивної наратології? На ці питання варто зважати при роботі з пам'яттєвими смислами в метапросторах війни.

Сприймання / сприйняття (перцепція) є складним психологічним процесом; узалежене від особливостей людини / суб'єкта, його досвіду, знань, інтересів, потреб, атитюдів тощо; воно не є абсолютним, а є ситуативним, темпоральним, обмеженим у часі. Те, що формулюється свідомо як «ідея» чи «стрижень» буття індивіда (його макроструктура), може віддзеркалюватися до нескінченності на мікрорівні, у найнепомітніших відтінках внутрішнього жит-

тя. Повсякчас існує нескінченна можливість інтерпретацій, щоразу трансформована індивідуальністю моменту: особа виділяє з навколишнього світу найважливіше для її актуальних можливостей у межах конкретної ситуації (моменту). Часто сильніша можливість перекриває потенційну або слабшу. Тут доцільно акцентувати увагу на *ритміці пам'яті*. Кожен формує мозаїку світобачення і світосприйняття з певного набору кадрів. Їхня комбінація, послідовність, зміна швидкості тощо опосередковані станом і характером особистості, особистісною ритмікою, що форматує / віддзеркалює світобачення. Ритміка здійснюється через асоціативність, через раціоналізовані в часі механізми адаптації; є рефлексивна ритміка. При зчитуванні пам'яттєвих смислів варто враховувати, що своєрідність та особливість особистісних ритмів увиразнюється за потрапляння особи в екстремальну чи незвичну ситуації: гіпертрофується світосприйняття, відбувається «злам бачення» тощо. Йдеться про стан свідомості, заданий і форматований своєрідною ритмікою. Особистісна ритміка визначає світосприйняття й світовідтворення через соматичність, ціннісний набір, уявлення, досвід та ін. На підставі аналізу поняття ритміки існування (основи якого заклав К. Леонгард) дослідниця О. Кирилова серед значної кількості невловних рівнів при аналізі ритміки увиразнює ритм актуального сприйняття (визначений категорією темпоральності й можливості), ритм пам'яті та ритм думки (базується на сталих і несталих асоціативних структурах) [12, с. 28]. Саме ритміка визначає аудентичні начала в людині, оскільки вони завжди є несвідомим рефлексом у початковій фазі, і лише потім включається раціональне осмислення (що можна трактувати як динамічний палімпсест). Змінити особистісну структуру людини реально неможливо: протягом життя подовжуються ритмічні ланцюжки через механізми подолання попередніх фаз наступними. У мікромодель ритму включені ті основні формуючі стани, які людина пережила впродовж свого життя. Тому цілком трансформувати себе неможливо. Допустима модифікація ритміки (знову-таки – у межах апріорних закономірностей) у тій чи іншій ситуації. Ритміка діє в площині «позасмислового» сприйняття, при цьому можливі різні, не пов'язані між собою варіанти. Наприклад, химери пам'яті, де запам'ятовування діє за механічним ритмічним принципом (напр., виділяючи слова, словосполучення, текстові уривки, не пов'язані з контекстом і позбавлені будь-якого змісту, самі по собі тощо). Показово, що саме сприйняття є суб'єктивно-ритмічним, проте пам'ять, відтворюючи, схильна абсолютизувати цю ритмічно втриману сприйняттям картину події. Так само пам'ять може зосереджуватися на певних моментах минулого, перебільшуючи їхнє реальне значення в події через часте їхнє відтворення [12, с. 25].

Особливо варто зупинитися на формуванні пам'яттєвих смислів за травматичності досвіду надзвичайних подій. Травмувальним чинником є значу-

щість події, що спричинила колективну травму. Сюди входить: величина трагедії, масштаб події, кількість загиблих та постраждалих, сила страждань жертв, значущість загиблої особи (якщо трагічно гине знакова суспільна фігура). Дія цього принципу підсилюється, якщо працює механізм інформаційного зараження. Значущість події сприяє інформаційному поширенню і навпаки – інформаційний вибух сам стає чинником значущості. Тобто, значущість визначається зокрема й величиною суспільного резонансу, спричиненого подією [5, с. 26]. При цьому наголосимо на узалежненні поняття культурної травми з колективною ідентичністю. Ідеться не тільки про механізм побудови колективного портрета нації / суспільства, але й про механізм культурного опосередкування, через який культурна травма оприявнюється, артикулюється, підлягає лікуванню (а радше – притлумлюється, притамовується, оскільки, на думку дослідників студій травми, остаточно вона не може бути подолана щонайменше на рівні одного-двох поколінь). Звідси виникають генераційні теорії травми (Т. Гундорова), де розглядаються культурні травми, властиві для тих чи інших поколінь («втраченого» покоління, «бумерів», покоління «ікс», покоління «зет», «мільеніалів» тощо).

Отже, оптика дослідження пам'яттєвих смислів у метапросторах війни фокусується на аналізі психологічних наслідків трагічних історичних подій і колективній травмі – унікальному спільному досвіді (найчастіше травматичному за своїм характером), який об'єднує групи людей. Травму формує перенавантаження пережитим досвідом. Психологічні наслідки події-травми упосліджуються в способах мислення (когнітивні), стратегіях дій (поведінкові), емоційних реакціях, характеристиках відносин, спілкуванні тощо. Травмована свідомість форматує відповідні пам'яттєві смисли через «німоту», «заціплення», «забування», «витіснення», обмеженість мови, неможливість адекватної трансляції пережитого (особливо тими, хто не має подібного досвіду переживання травми), а водночас – через потребу «бути почутою». Зміст спогаду корелює із психологічними установками того, хто пригадує. При цьому варто враховувати численні викривлення пам'яттєвих смислів, породжені надзвичайною ситуацією. Когнітивні наслідки проявляються в тому, як людина інтерпретує життя, а поведінкові – у тому, які стратегії подолання проблем та реагування на події вона використовує з огляду на такі інтерпретації. Культурна травма – це певна точка розриву колишнього досвіду, дійсно трагічна, водночас ця точка може стати і точкою росту.

Як зазначають дослідники, системна колективна травма, отримана внаслідок війн, розкуркулення, депортацій, Голодомору, призвела до зміни ментальності й соціальної психології. Шляхом трансгенераційної передачі ці зміни виявляються глибоко вкоріненими, нерідко неусвідомлюваними на рівні сучасних поколінь. Так, дослідниця М. Бутеря на прикладі Голодомору 1932–1933 рр.

в Україні та трансгенераційної травми увиразнює поведінкові і мисленнєві патерни, спричинені й упосліджувані високим рівнем фонові тривоги і страхів:

- психологічні та фізіологічні: розлади харчування (переїдання, ожиріння, «заїдання» стресу, надмірна заготівля продуктів) можуть бути спричинені отриманим страхом голодної смерті та системної травми, завданої Голодомором; страх бути «товстим» (акти канібалізму під час Голодомору), емоційна пригніченість, відчуття безвиході, недбале ставлення до власного здоров'я, алкогольна й інші залежності;

- соціально-комунікативні: високий рівень домашнього насильства, що пояснюється «звичкою» виплескувати гнів, негативні емоції на рідних і приховувати від суспільного «ока», неpubлічність, страх привернути до себе увагу, перфекціонізм та інші соціальні страхи; залежність від думки оточуючих; підвищений рівень тривоги і взаємного контролю в родині (спричинені страхом, що близькі люди не повернуться з війни, зникнуть безвісти або покинуть родину);

- аксіологічні: цінність життя нерозривно пов'язується з поняттям «вижити», героїзація «живучості», тривога про свою безпеку й життя спричинюють апатію і байдужість до смерті; впевненість у відсутності тривалої життєвої перспективи, сприйняття навколишньої дійсності як тимчасової; успіх не є мотивацією, заниження або приховування свого соціального статусу;

- культурно-історичні: вимушеність адаптації до ворожих умов, послужливість на користь сильнішого і владного [4, с. 36].

Зрозуміло, що наведені патерни поведінки можуть мати ряд індивідуальних причин і передумов появи, більший або менший ступінь прояву. Однак, укорінена на рівні колективного несвідомого трансгенераційна передача травматичного досвіду може стати негативним чинником, як у межах життя окремої людини, так і соціальної статистики [4, с. 36].

Кожна війна, як системна колективна травма, має безліч епізодів, які є найбільш травмувальними, завдали найбільше нестерпного болю і які, власне, формують колективну травму війни. П. Горностай увиразнює такі групи травматизації в українському соціумі періоду російсько-української війни: військові на передовій; люди, які потрапили під окупацію; люди, які покинули свої домівки і змушені переїхати; решта населення, яке потерпає від війни. Найпоширенішими синдромами є: бойові травми, травми тих, хто вижив, «травми свідка», гострий травматичний стрес, вторинний травматичний стрес, травми, спричинені втратою близьких, іншим травмуванням. Надзвичайно високого рівня травмування зазнали ті, хто в окупації пережив знущання, тортури, зґвалтування, страту близьких на їхніх очах та інші звірства окупантів, військовополонені, примусово депортовані та інші вразливі групи [5, с. 170–171].

Відповідно особливим і варіативним буде процес пригадування травматичних подій різними категоріями осіб, на різних територіях, у різних часо-

віддалених перспективах та ін. Ця специфіка залежить від фаз переживання досвіду – тенденції занурення / вторгнення, компульсивного (від латин. *compello* – «примушую», англ. *compulsive* – «нав'язливий», «примусовий») повторення окремих епізодів події, тенденції уникнення (зазвичай ідеться про амнезію та вибірккову неувагу) тощо. Тому спогади, що стосуються травматичної події, за своїм складом є інформативно скупими, репрезентативно обмеженими й непромовистими. Також у них послаблюється динаміка перебігу розгортання події. Травма фрагментує, деформує, спотворює подієве поле та створює навколо згадуваного фрагмента змістовну «порожнечу». Забування історії травми пов'язане із захисним механізмом витіснення як форми реагування на травму. Суспільство здатне витіснити з колективної пам'яті інформацію, яка з певних причин є небажаною. Таке явище одержало назву «соціальна амнезія». Іноді люди, навпаки, фокусуються на травмувальних спогадах. Відтак аналіз пам'яттєвих смислів спонукає враховувати «уникання», «стратегії мовчання», прагнення не згадувати подію-травму як діагностичні критерії посттравматичного стресового розладу: людина уникає будь-яких спогадів, пов'язаних із ситуацією травми [19; 33, р. 54].

У сенсі генераційної передачі травми важливо враховувати: ідентичність формується вже не стільки навколо людей, які безпосередньо пережили травму / травмувальну подію, скільки на символічно опосередкованій травмі – трансляторах травми та символічній передачі травми (спогади, мемуари, щоденники, наратив, художня література, кіно тощо). Для ідентифікаційного маркування важливою є пропозиція німецької дослідниці А. Кюнер, яка пропонує використовувати термін «гуртова травма» («згуртована травма») для означення процесу, внаслідок якого спільно пережита травматична подія стає частиною спільної групової ідентичності [37].

Також Дж. Александер у «Культурній травмі і колективних ідентичностях» [22] висловив слушну думку про те, що ідентичність народжується (оновлюється) в результаті культурного опосередкування, медіації колективних травм, тож культурна травма – це завжди не тільки про трагічний досвід, що змінює людину й культуру, але також і про виживання, отже про своєрідну моральну перемогу жертви, яка вижила та адаптувалася. Саме на такі аспекти культурної травми також звертає увагу дослідниця К. Карут [7; 27; 28]. Відомий антрополог Р. Ліфтон розглядає травму як досвід певного антропологічного пограниччя, акцентуючи увагу на взаємопов'язаності травми, ідентичності та виживанні. Антрополог розмірковує про досвід «здійснення означення невимовного, про надання йому форми», вважаючи, що саме така якість форми й означення (що включає подвійне розуміння) є визначальною для людського досвіду; підкреслює креативний потенціал травми (через несвідоме вона структурує та означає досвід, навіть при помилковості свого вираження, це все одно

досвід формотворення, а значить введення невимовного в поля значення і, врешті-решт, словесного вираження, коли невідконтрольні переживання набувають форми через образ) [27, р. 7–9]. Отже, культурна травма – це певна точка розриву колишнього досвіду, дійсно трагічна, але водночас ця точка може стати і точкою росту. Завдання в тому, щоб навіть у негативному досвіді побачити те раціональне зерно, що дозволить осмислити травматичний досвід і вибудовувати ідентичності.

Для відтворення образів минулого можна скористатися прийомом реконструкції, але в хронотопі, контексті, а також з урахуванням емоційно-психологічних та інших характеристик особистості на момент творення спогаду. Під поняттям *реконструкції* (латин. *re* – префікс на позначення зворотної дії і *construction* – «побудова») ми розуміємо часткове чи повне відновлення образу, контексту, характеру епохи тощо, тобто того, що існувало в минулому й актуалізоване в сьогоденні посередництвом пам'яті / спогадів. При цьому зважимо на міркування Ж. Дерріди, що реконструкція передбачає «розрізнення як умову означування», «відсутність, приховану в присутності», «значення, яке виникає на стику різних структур і різних мов» (у семіотичному розумінні слова).

«Скринька пам'яті» може слугувати сполучною ланкою в життєвих ситуаціях. При цьому відтворене в спогаді може мати лише якісь елементи або й узагалі іншу властивість порівняно з оригіналом. І навіть коли реально виникає хоча б один елемент спогаду, він вибудовує аспектуальний ланцюжок пам'яттєвих смислів. За лакуарності в сюжетній картинці пригадуваного, відбувається пошук пазлів, яких бракує. Однак у нашу пам'ять можна імплантувати спогади про події або деталі подій, яких насправді не було. Спогади відтворюють ретроспективний погляд на події (написані автором за деякий час після закінчення подій), фактичну подієвість, але забарвлені суб'єктивізмом. Треба враховувати: суб'єктивний чинник спогадів може призвести до неправильного відображення дійсності чи навіть її спотворення.

А. Ассман наголошує: «Спогади належать до найменш надійного з того, чим володіє людина. ...Уся сукупність спогадів ніколи не є доступною для людини, керованої діяльними інтересами» [1, с. 71].

Однією зі стратегій пам'яті є *хибні спогади* (неправдиві, помилкові, фальшовані), які виринають у процесі пригадування, через намагання індивіда трансформувати події і повірити в цю модифіковану версію [1, с. 281; 42]. Основна проблема при дослідженні таких спогадів пов'язана з механізмом їхнього виникнення (який найвагоміший чинник впливу? чи відбувається «перезапис» спогадів або змінюється схема їх отримання? чи можливо зафіксувати розпізнавання людиною істинних і хибних спогадів? яка роль інтерпретативного чинника спогаду? тощо). Практична проблема при дослідженні

хибних спогадів пов'язана з пошуком критеріїв і способів, що дозволяють знайти відмінності у вияві хибних / помилкових спогадів та реалій.

Спогади сучасників подій про нещодавнє минуле, свідками якого вони були й пережили їх безпосередньо, Я. Ассман зараховує до «комунікативної пам'яті». Ці спогади можуть передаватися в межах декількох поколінь (зазвичай двох-трьох) і підсилюватися повсякденними дискурсами, в умовах безпосередньої комунікації, живого спілкування між людьми. Ця «жива пам'ять» (критерії істинності якої безпосередньо впливають з індивідуальної та групової потреби в ідентифікації) відображає власні уявлення членів групи про те, що вони вважають своїм минулим, і на цій основі консолідує групу.

Спогади, таким чином, можуть бути представлені як інтелектуально-емоційний конструкт, інформація в якому виявляється організованою відносно вільно. З приватної історії вона може трансформуватися в масштабне історичне узагальнення, а може зупинитися на будь-якому етапі цього шляху, і тоді спогад залишиться просто особистим переживанням того, хто згадує чи ідентифікує себе з якоюсь спільністю, або відбудеться поєднання з національним і навіть універсальним міжпоколіннєвим, транснаціональним наративом.

Підкреслимо, що спогади – це не власне минуле; це минуле, активоване в конкретному контексті часового континууму. Подія розгортається в певному буттєво-темпоральному горизонті й відтворюється в іншому конкретному горизонті сьогодення. Репрезентації, що постають унаслідок когнітивних процесів, опосередковані емоційно-чуттєвим забарвленням. Передусім ідеться про чуттєву частину минулого досвіду: образи, почуття та враження. «Емоції, які не дають себе ні зберегти, ні поновити, можуть бути наново створені за умови запізнення, одягнувши вбрання другої, додаткової життєвості», – зауважує А. Ассман [1, с. 123]. Спогад «інтонаційно» не може бути ціннісно-нейтральним чи беземоційним. Відтак мовиться про фіксацію / відтворення картинки з урахуванням чуттєвої частини минулого досвіду та етапу активізації (образи, почуття, враження тощо).

Когнітивна операція скерованості пригадування та формування спогаду є особливим модусом мислення, що опосередковується інтенціями, практичними цілями, метою, а також контекстуальними макростратегіями націленості спогаду. На пам'ять впливає зміна контексту запам'ятовування, наш стан, настрій, наявність чи відсутність голоду, спраги тощо, первинність / вторинність інформації, навіювання (що ми чуємо, коли описують те, що ми бачимо та ін.). Так, смак страви можна запам'ятати по-різному, залежно від оточення: по-одному, якщо її оцінюєте лише ви, і зовсім по-іншому, якщо до цього ви чули відгуки від своїх друзів. Але окрім впливу оточення, контекст запам'ятовування виразнюємо і ми самі. Відповідно до репрезентативності первинного й відтворюваного, а також емоційного забарвлення, націленості, мети тощо, у форму-

ванні спогаду можливі такі *стратегії*: актуалізації, генералізації, ідентифікації, самопрезентації, індивідуалізації, діалогізації, персоналізації, ігнорування, ухилання, негативної реакції, завуальовування, драматизації, містифікації, дискредитації, анонімності, формування емоційного налаштування, атаки-нападу, самозахисту та ін. Відповідно до характеру трансляції спогаду може бути обра- на стратегія інформативна, інтерпретаційна, аргументативна, агітаційна тощо.

Спогади / мемуари є вагомим джерелом для написання біографій будь- якого жанру (наукова, популярна, науково-популярна, нарис тощо). Цінність цього джерела біографічних досліджень залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відігравав автор в описуваних ним подіях, гостроти сприйняття ним дійсності, його здатності запам'ятати перебіг подій, часу їх написання та ін. Спогади, зафіксовані «по гарячих слідах» подій, точніше передають їхній характер і зміст. У мемуарах, створених через багато років після подій, на характер авторської оповіді негативно впливає притуплення гостроти пам'яті автора, а також зміни, що відбулися в його поглядах та сприйнятті дійсності. У мемуарах відображаються деталі життя автора та його сучасників не лише в громадсько-політичній роботі, але й у буденному житті, в сім'ї, колі друзів, у години дозвілля. Перед нами постають живі особистості з їх духовним світом та індивідуальними рисами характеру, емоціями, амбіціями, пошуками і сумнівами, звичайними людськими слабостями й недоліками [14, с. 285–286].

Отже, спогад є важливою категоріальною структурою пам'яттєвого дис- курсу, яка уможливорює конструювання чи інтерпретування різнофункціональ- ного репертуару минулого. На характер формування та зміст спогаду впливає низка чинників, з-поміж яких увиразнюються: сам факт запам'ятовування тих чи інших подій (ідеться про просторово-часову й соціальну обумовленість), соціальні рамки пам'яті, зміни репрезентацій минулого, будь-яка інформація, оприсутнена під час події (місця пам'яті, події, звуки, запахи, емоції тощо), часопросторова локалізація того, хто пригадує, та ін. Серед принципів актуа- лізації цього інтелектуально-емоційного конструкту – асоціативний, тематич- ний, хронологічний тощо. Тригерами для спогаду є матеріальні предмети, емоції, тілесність, зовнішні впливи та ін. У колективних спогадах уявлення про минуле перетинаються з актуальними груповими потребами та інтересами сьогодення.

Висновки. Війна є часом особливої інтенсивності й напруженості пере- живань, конденсації сил та емоцій. За цих обставин важливим є увиразнення пам'яттєвих смислів у метапросторах війни.

Метапростори війни розглядаємо як багаторівневу реальність і як «місця пам'яті», які є насамперед опорними пунктами спогадів (reminders).

Пам'ять / спогад плинні, рухомі. Пам'яттєві смисли обумовлені контексту- ально. При формуванні / зчитуванні пам'яттєвих смислів обов'язково варто

враховувати віддаленість / дистанційованість події, локацію (і при формуванні, і при зчитуванні пам'яттєвих смислів), контекст, тяглість, тригери спогадування, обставини / умови формування / зчитування пам'яттєвих смислів, варіативність / палімпсест пам'яті, емоції, особливості індивіда та зміни особистісних характеристик, зчепленість спогадуваних сюжетів, наративізацію події, «роботу пам'яті» і «роботу горя» тощо.

Реконструючи, кожне покоління діє за принципом «образного моделювання», відшукуючи в минулому те, що суголосне його настроям і очікуванням. Формування / конструювання образів минулого неминуче пов'язане з трансплантацією понять і змішуванням часів; по суті відбувається штучне викривлення того, що діялося насправді, «свідома гра в минуле і з минулим». При цьому саме поняття «образ минулого» набуло своєрідного символічного змісту.

Вважаємо, що пропонуване дослідження концептуально-категоріальних засад теоретичного аналізу проблеми формування пам'яттєвих смислів за воєнної доби сприятиме виробленню відповідного спеціалізованого предметного інтерпретативного поля перспективного наукового пошуку.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ : Ніка-Центр, 2012. 440 с. (Серія «Зміна парадигми»; Вип. 15).
2. Боднар Г. Від «колективної пам'яті» до «пам'яті груп» та постпам'яті: до питання розвитку і сучасних викликів у студіях пам'яті. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / голов. ред. Микола Литвин ; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. Вип. 13. С. 257–288.
3. Брагіна Т. М., Брагін Ю. А., Гончарова О. С. Феноменологічні студії пам'яті П. Рікера. *Topical Issues, Achievements and Innovations of Fundamental and Applied Sciences*. Р. 60–62.
4. Бутеря М. О. Травматичний досвід поколінь: філософсько-естетичний дискурс. *Гуманітарний вісник* : зб. наук. праць. Ч. 34 / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси : Черкас. держ. технол. ун-т, 2021. С. 33–43.
5. Горностай П. Психологія колективних травм : монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2023. 336 с.
6. Голька М. Суспільна пам'ять та її імпланти / пер. з польс. В. Ф. Сагана. Київ : Ніка-Центр, 2022. 216 с.
7. Карут К. Почути травму. Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів / пер. з англ. Катерини Дисси. Київ : Дух і Літера, 2017. 496 с.
8. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2016. 320 с.
9. Киридон А. Ейдос спогаду. *Хронотопи історії. Студії на пошану пам'яті Петра Васильовича Киридона (12.03.1961–27.01.2019)* / упоряд. і наук. ред. д.і.н., проф. А. М. Киридон. Київ : Ніка-Центр, 2021. С. 38–46.
10. Киридон А. М. Простір пам'яті: інструменталізація поняття. *Україна-Європа-Світ* : зб. наук. праць. 2013. Вип. 12. С. 203–208.

11. Киридон А. Студії пам'яті в просторі сучасного гуманітарного знання. *Міждисциплінарні гуманітарні студії*. 2017. Вип. 3. С. 195–206. (Серія «Історичні науки»).
12. Кирилова О. О. Ритм як модус особистісного в культурі. *Малістеріум*. Вип. 5. Культурологія / [упоряд. О. І. Погорілий] ; Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ : Стилос, 2000. С. 22–28.
13. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. *Українська біографістика* : зб. наук. праць. 2010. Вип. 7. С. 66–104.
14. Любовець Н. Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2009. Вип. 24. С. 277–291.
15. Михайлів І. Спогади як соціокультурне явище сучасної України: спроба узагальнення. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2019. Вип. 30. С. 287–307.
16. Нагорна Л. Історія й колективна пам'ять. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса*. 2012. Вип. 2 (58). С. 6–27.
17. Нагорна Л. Поняття «місце пам'яті» в системі Memory Studies. *Регіональна історія України* : зб. наук. статей. 2014. Вип. 8. С. 55–74.
18. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. Київ : ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 436 с.
19. Рева І. Страх бути господарем. Які наслідки Голодомору українці відчують досі. *BBC News Україна*. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history55074954> (дата звернення: 06.06.2025).
20. Титар О. Прикордонна ідентичність і теорії культурної травми в Україні. *Ідентичності в умовах пограниччя : Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27–28 січня 2021 р.)* / за заг. ред. Павла Леньо. Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2022. С. 11–15.
21. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / пер. з польс. О. Герасим, наук. ред. А. Павлишин. Чернівці : Книги – ХХІ, 2011. 248 с.
22. Alexander J. Cultural Trauma and Collective Identity. Oxford : Oxford University Press, 2003. 296 p.
23. Assmann A. Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives. New York : Cambridge University Press, 2011.
24. Assmann A. Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik. München : CH Beck, 2006. 318 S.
25. Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische identität in frühen hochkulturen. München : CH Beck, 1992. 344 S.
26. Bartlett F. C. Remembering. A Study in Experimental and Social Psychology. With a new Introduction by W. Kintsch. Cambridge (Mass.), 1995.
27. Caruth C. Listening to Trauma: Conversations with Leaders in the Theory&Treatment of Catastrophic Experience. Baltimore : John Hopkins University Press, 2014. 392 p.
28. Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History. Baltimore ; London : John Hopkins University Press, 1996. 168 p.
29. Deffler S., Itagaki M., Valdez M. & Umanath Sh. Memory of where predicts confidence in when: the role of spatial information in dating autobiographical events. *Memory*. 2022. Vol. 30. Is. 8. P. 955–970.
30. Erll A. Cultural Memory Studies: An Introduction. In: Erll A., Nünning A., Young S. B. (Ed.) Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook. Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2008. P. 1–15 [in English].

31. Erll A. *Memory in Culture* (Palgrave Macmillan Memory Studies) / Translated by Sara B. Young. Pan Macmillan, 2011. 209 p.
32. Fish S. *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge (Mass.) ; London, 1980.
33. Gorbunova V., Klymchuk V. The Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2020. Vol. VII. No. 2. P. 33–68.
34. Halbwachs M. *Les cadres sociaux de la mémoire*. Publisher : Albin Michel, 1994. 374 p.
35. Halbwachs M. *On collective memory*. University of Chicago Press, 1992. 244 p.
36. Heidegger M. *The Concept of Time* / Translated by William McNeill. Oxford : Blackwell, 1992.
37. Kühner A. *Kollektive Traumata: Konzepte, Argumente, Perspektiven*. Reihe Psyche und Gesellschaft. Gießen : Psychosozial-Verlag, 2007. 213 s.
38. Macdonald S. *Memorylands: heritage and identity in Europe today*. London, 2013. 320 p.
39. Misztal B. *Theories of Social Remembering (Theorizing Society)*. UK : McGraw-Hill Education , 2003. 190 p.
40. Nora P. General introduction: Between memory and history. *Realms of Memory. The construction of the french past*. New York, 1996. Vol. 1. P. 1–20.
41. Nora P. (Ed.) *Les lieux de memoire*. I. La Republique; II. La Nation; III. Les Frances. Paris, 1984–1992.
42. Otgaar H., Howe M. & Patihis L. What science tells us about false and repressed memories. *Memory*. 2022. Vol. 30. Is. 1: On the nature of human memory. P. 16–21.
43. Randall W. The Narrative Complexity of Our Past; In Praise of Memory's Sins. *Theory and Psychology*. 2010. No. 20 (2). P. 147–169.

Alla KYRYDON

Doctor Habilit. of Historical Sciences,
Professor, Director,
State Research Institution
“Encyclopedia Press”
(Kyiv, Ukraine),
e-mail: akyrydon@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4375-5350>

MODES OF MEMORY IN THE METASPACE OF WAR

Abstract. The scientific research presents the author's considerations regarding the dependence of memory meanings on the areas of metaspaces of war, and the nature of remembering / remembering and reproducing / reminiscing in a state of active formation in war conditions (the war of the Russian Federation against Ukraine) is understood and conceptualized. The different temporal and multifaceted contexts of war create a multifaceted space of meanings mediated by the cultural-traumatic discourse or trauma of war. Memory / recollection is fluid, mobile. Memorable meanings are contextually conditioned. Analytical reflection of memory formation is projected in the plane of metaspaces of war, which are considered panoramically as a heterogeneous integrity that can be specified in different ways, depending on the context. The mechanism of generation and reproduction of memory meanings in the current situation is characterized in a multi-vector manner. A methodology

for studying memories and their representation in metaspaces of war is proposed. The need to take into account the peculiarities of the formation / reproduction of memory meanings in the conditions of extreme situations of war and the experience of trauma is emphasized. The practical significance of scientific research consists in the development of a methodology for the study of memory meanings, modes of memory, recollection, etc., in order to understand the specifics and features of the scientific discourse of the raised problem.

Keywords: memory, remembrance, modes of memory, trauma, experience, metaspaces of war, Russian-Ukrainian war, memory studies.

ЯК РАДЯНСЬКЕ ВПЛИВАЄ НА СУЧАСНЕ ПАМ'ЯТЄТВОРЕННЯ

УДК 930:94(477:47)

Ольга КОЛЯСТРУК

докторка історичних наук, професорка,
завідувачка кафедри культури,
методики навчання історії та
спеціальних історичних дисциплін,
Вінницький державний педагогічний
університет ім. М. Коцюбинського
(м. Вінниця, Україна),
e-mail: kolvia58@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1099-5868>

Анотація. Російська мілітарна агресія актуалізувала запит на остаточне подолання радянської спадщини в українській культурі та звільнення культурно-інформаційного простору від колоніальної пам'ятєвої символіки. У статті проаналізовано вплив радянської меморіальної традиції на сучасну культуру пам'ятання українського суспільства. *Мета статті* полягає в з'ясуванні результатів упровадження декомунізаційного й деколонізаційного законодавства в умовах російсько-української агресії. *Завдання дослідження* – висвітлити наслідки державної політики пам'яті в подоланні радянських міфів і стереотипів у культурній свідомості, простежити засоби та шляхи відновлення національної ідентичності, переосмислити радянське минуле в повсякденній культурі й комеморативних практиках. *Методи дослідження:* історіографічний, соціологічний, культурологічний аналіз. *Основні результати дослідження:* по-перше, повалення радянської держави не знищило її присутності в інституційних структурах і практиках меморіалізації; по-друге, радянський спадок залишив відчутний слід у культурній пам'яті українського соціуму на ментальному рівні, травмував поколіннево-комунікативну пам'ять, деформував національні ціннісно-аксіологічні засади. *У перспективі подальших студіювань* – вивчення регенерації національної культури пам'ятання.

Ключові слова: меморіальна культура, радянська спадщина, комеморативні практики.

Радянська історія – за фактом подієвості вже в минулому, натомість на рівні побутової свідомості й повсякденних практик її чинність у житті україн-

ського суспільства очевидна, що пояснюється не лише присутністю людей старшого віку як безпосередніх дієвців, носіїв, учасників і свідків радянської доби, але й складністю еволюційної трансформації свідомості та культури пам'яті. За даними проведеного 2017 р. Центром О. Разумкова опитування «Ідентичність громадян України: ціннісно-орієнтаційні аспекти», близько 27% респондентів були цілком або майже цілком згодні з твердженням «Я вважаю себе громадянином колишнього СРСР». Серед російськомовних цей показник сягнув 33%, серед людей пенсійного віку він перевищував 43%, а серед мешканців Півдня України – 48% [6, с. 28–30].

Нині ми почали усвідомлювати, що присутність радянського в наш час значною мірою є безпосереднім наслідком державницького толерування минулого, від якого країна офіційно хоч і зреклася в серпні – грудні 1991 р. Проголошенням Акту незалежності й волевиявленням народу, та все-таки недостатньо доклала зусиль для реалізації наміру відновлення самостійності і досягнення справжнього суверенітету України.

Р. Шпорлюк наголошував: «Досягнення незалежності було надзвичайним успіхом, проте воно стало лише першим кроком на тривалому шляху структурної перебудови та реформування української економіки, конструювання сучасної державної машини, розбудови демократичних інститутів та налагодження широких зв'язків із зовнішнім світом» [11, с. 527]. Офіційний тріумф повернення до статусу української незалежності був сприйнятий як dokonаний факт, а радянське минуле відтак вважалося подоланим раз і назавжди. Ошуканою виявилася не тільки побутова свідомість, а й демократичний політикум, який охоче обманувся, коли комуністична більшість у Верховній Раді та колишній секретар з ідеології ЦК КПУ отримали повноваження визначати фарватер української незалежності. Український народ справді підтвердив своє прагнення жити в незалежній державі: 90,32% голосів від 31 891 742 осіб, які брали участь у референдумі. Ця воля 84,18% населення України була переконливою як для світу, так і для громадян незалежної України. Факт такого потужного волевиявлення українських громадян був важливим і для міжнародного визнання України, яке наступного дня набуло лавиноподібності не лише в Європі, але й у світі. Водночас «інша перемога» 1 грудня, коли 61,59% виборців висловилися за надання президентської влади Л. Кравчуку, була цілком симптоматичною стосовно громадянської зрілості суспільства, а також непростого шляху незалежної України.

Меткі політики-комуністи, які безпомилково зреагували на ознаки розпаду СРСР після серпневого путчу «ГКЧП», свідомо підняли на щит гасло «безкровного здобуття незалежності», вміло маніпулюючи ним у комунікації з українським суспільством, заколисуючи його удаваним результатом одностайності влади з народом, при цьому всіляко уникаючи розмов про реальну

конфліктність здобутого успіху. Їх наміри втримати контроль над країною за будь-яку ціну оформлювалися в популістські обіцянки за допомогою вербаліки вчорашніх опонентів-рухівців. Суспільство, не маючи навичок критичного мислення й не розуміючись на проблемах політичної трансформації, прагнуло швидкого сподіваного результату від переваг здобутої незалежності, беззастережно поклавшись на управлінців з радянським бекграундом. Вони, відповідно, моделювали і проектували перспективи держави за радянськими лекалами, експлуатуючи не тільки роками набуті радянські навички, але й структури та інституції радянського зразка, переоснастивши їх національними барвами.

Радянське виявилось тривким ще й тому, що про його реанімацію системно й регулярно дбали проросійські політичні сили. Вони максимально уповільнювали поступ українського політичного та культурного простору, перешкоджаючи його поверненню і гальмуючи його утвердження в українському середовищі, ментально скаліченому багатьма роками колоніальної російщини. «Мирне розлучення» з радянським режимом, його незасудженість на початковому етапі незалежності набували ознак неосудності, відтак і непокараність його творців й адептів стала засадничою умовою життєстійкості в пострадянський час. Отже, з десятиліття в десятиліття незалежної України транслиювалася терпимість до радянського (російського), без належної верифікації її сутності та резистентності в умовах нової української державності.

Толерування радянського мало коливання великої амплітуди: збайдужіння / зречення / відмова; забуття; ностальгія / романтизація (в умовах соціально-економічних проблем та суспільно-політичних криз); войовничий ресентимент; звинувачення; воління реанімації та реставрації. Ці настрої і стани проявлялися з різною інтенсивністю та тривалістю, на них впливали різні політичні сили, підживлюючи або приборкуючи їх, користаючись для утвердження власних ідей і програм. Водночас на рівні офіційної влади держава запліщувала очі на небезпечні прояви й натяки реабілітації радянської системи, вважаючи їх ситуативними чи локальними, що минуться з часом, без докладання системних зусиль «пропрацювання радянського». Можна згадати як прояв «млявої спроби “десовєтизації”» (О. Гриценко) регулятивний указ Л. Кучми 2001 р. щодо використання державних символів України, яким допускалася ліквідація зображень державних радянських символів і гасел КІРС у разі проведення реконструкції, «за винятком випадків, коли зазначені зображення містяться на будівлях та спорудах, включених до переліків пам'яток історії та культури» [10]. По суті, перше державницьке позиціонування щодо офіційної артикуляції історичного минулого, зокрема й радянського, відбулося лише після Помаранчевої революції. Так, 2006 р. було прийнято рішення про створення спеціального органу виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті, а саме – Українського інституту національної

пам'яті (УІНП), діяльність якого спрямовувалася та координувалася Кабінетом Міністрів України [7]. Упродовж 2007–2010 рр. УІНП було проведено значну роботу з організації дослідження, надання правової оцінки та вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в УСРР як геноциду українського народу. Зокрема, реалізовано масштабний проект «Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» і за його участю створено Національний музей «Меморіал жертв голодоморів в Україні». Утім, 9 грудня 2010 р. під час «оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» за президента Януковича УІНП як виконавчий орган був ліквідований, перейшовши в статус «науково-дослідної бюджетної установи» при уряді. Понад те, у суспільну свідомість завантажувалися переконання в зайвості такої інституції, її непотрібності.

Лише Євромайдан і Революція гідності спонукали керівні кола до опритомнення, віддзеркалюючи громадянський запит українського суспільства як вияв його соціального дорослішання – 9 липня 2014 р. КМУ повернуто УІНП статус та повноваження центрального органу виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті [4].

Зусиллями колективу відновленого УІНП був вироблений комплекс законів, які ввійшли в історію як декомунізаційні, набувши чинності навесні 2015 р. Із цих чотирьох законів найбільш резонансним у суспільстві став Закон № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону використання їх символіки», який запустив процес переосмислення радянського спадку в царині меморіальної культури: перейменування вулиць і площ, знесення пам'ятників радянським і компартійним діячам, безпосередньо причетним до організації та реалізації заходів радянської репресивної системи.

Через гостру суспільно-політичну ситуацію (анексія Криму, розгортання російської воєнної агресії на Сході України, деморалізація суспільства) декомунізаційний процес, ескалований згори спробою надати йому системності й оперативності, набув ознак політичної кампанії. Початково декомунізація реалізовувалася методами командно-наказової директивності, на зразок більшовицької радянзації від 1917–1921 рр., вона не породила системної взаємодії влади і суспільства, торкнулася очевидних номінацій у топонімічній та меморіальній сфері. Крім того, правовий рівень нового законодавства не був достатньо якісним, мав не тільки внутрішню суперечливість і двозначність, але й конфліктність зі старими пам'яткоохоронними нормами, що породило контроверсійні підходи в реалізації декомунізаційних заходів. За таких обставин суспільні ініціативи поглиналися управлінськими структурами, їм надавалася прийнятна форма, сутолосна рекомендаціям згори, відтак можливість громадянської роботи по горизонталі підмінялася вертикалізованим імпульсом. Так,

перший громадянський сплеск дерадянізації був каналізований у формальне русло – на усунення чи мінімізацію символів злочинного режиму в публічному просторі.

Натомість інша проблема (присутність імперської, тобто російсько-радянської культурної спадщини в житті суспільства) не могла бути вирішеною директивно, суто законодавчими заборонами [5, с. 33]. Понад те, її в державницькому дискурсі уникали або відсували на дальню перспективу, по суті, прирікаючи на маргіналізацію. Владні верхи не були готові (чи не були зацікавлені) до глибинної деконструкції радянського спадку з постколоніальних позицій.

Це проблема не лише політична, а й світоглядна, загальнокультурна. Вже тоді питання декомунізації перетнуло рамки гуманітарної програми, перейшло в площину політики безпеки: «Неподолане тоталітарне минуле досі стоїть на заваді розвитку України як європейської демократичної держави, адже саме на острові “радянськості”, яких з огляду на історичні причини залишилося найбільше на Донбасі та в Криму, сперто Путінову агресію проти України. Носії радянських цінностей (а не росіяни чи російськомовні, як про це говорить російська пропаганда) нині є головним кадровим резервом терористичних загонів у т. зв. ДНР і ЛНР», – наголошував очільник УІНП В. В'ятрович [3].

Історики й політологи вже тоді були свідомі того, що декомунізація – лише початкова сходинка у світоглядній трансформації українського суспільства. За аналізом М. Рябчука, комунізм в Україні завжди був «лише прикриттям російської імперської гегемонії, достоту як споріднені з ним симулякри “русского мира”, “слов'янської єдності” чи “євразійської інтеграції”». Саме тому, що в Радянській Україні практично неможливо було відділити комунізацію від русифікації, а російське сприймалося як синонім радянського, в сьогоdnішній Україні було б украй шкідливо відділяти декомунізацію від дерусифікації. ... З формального погляду, вся досовєтська російсько-імперська спадщина в Україні, від Суворова й Кутузова до Столипіна й Денікіна, залишається поза юрисдикцією “декомунізаційних” законів. А тим часом саме ця спадщина є проблемою для України й саме її частиною є комуністичні меморабілії – як символи російського імперського панування, а не боротьби пролетаріату...» [9, с. 112–113].

Події 24 лютого 2022 р. зумовили якісний стрибок настроїв *дерусифікації* в українському суспільстві на всіх рівнях. 7 травня 2022 р. набув чинності Закон України «Про дерадянізацію законодавства України», який передбачає скасування дії на території України актів органів влади СРСР та УРСР (загалом 1228 актів органів державної влади та управління Радянського Союзу й Української РСР) [1, с. 109–111]. Практика продемонструвала, що трансформація суспільної атмосфери з початком повномасштабного вторгнення РФ вплинула на радика-

лізацію настроїв суспільства більш потужно, ніж уявлялося. Це проявилось, по-перше, у готовності громадян до вилучення старих та сприйняття нових назв урбанізмів, зникнення радянських монументів, долю яких не вирішили за декомунізаційних процесів, переосмислення міського простору; по-друге, у більшій активності громадян щодо пропонування своїх варіантів назв урбанізмів і меморіалізаційних практик; по-третє, у низових ініціативах популяризації таких борців за українську незалежність, як Степан Бандера та Роман Шухевич, стосовно яких тривалий час у громаді спостерігалось контрверсійне ставлення. Критичне осмислення радянського меморіального спадку спонукало й уможливило глибше опрацювання традицій меморіалізації в національній спадщині, врахування локальних і конфесійних чинників, персонального й колективного маркерів пам'ятання.

Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів» був ухвалений Верховною Радою України 21 березня 2023 р., він надав правову рамку для процесу деколонізації в Україні, який було розпочато після російського вторгнення в нашу країну 2022 р.

Хоча в суспільстві *деколонізація* як потреба-виклик дозріла як ідея на другому–третьому році повномасштабної війни, вона наразилася на сутнісні і змістовні суперечки в тонкому шарі суспільства, зокрема і в академічному середовищі. Радянсько-імперська політична методологія «розділяй і владарюй» зберегла свою чинність, поєднавшись із традиційним регулятивом «свій – чужий», що зчитується у високому градусі нетерпимості (мережеве хейтерство, провокаційність і під'юзування) та неартикульованої ксенофобії (за винятком русофобії, вираженої доволі чітко передусім на емоційному рівні). Натомість *інтегральна тенденція*, що яскраво спалахнула в перші місяці повномасштабного вторгнення, надалі просіла, виявилася заслабкою і на сучасному етапі представлена фрагментарно, переважно через окремі спільноти або їх деяких представників.

У побутових практиках радянське оприявнюється через ефект удавання – а саме, прихильність до симулякрової культури, що тримається на видиві (позірності) і удаваності, тобто (оче)видне (формально) замість видимого (змістовність). Суспільство у своїй більшості виказало неготовність критично осмислювати й опановувати ситуацію через: а) вал / надмір інформації; б) комерціалізацію і цифрову деформацію ЗМІ та соціальних мереж зокрема; в) «профдеформацію» дієвців преси, коли первинність за «жовтим» і «смаженим» підмінила «прозора» й «чітко»; г) категоріальну аберацію (колаборація, окупація); д) інфодемічний шок. Сміслові та сенсові збої і заблуканість зумовлені також проблемою категоріально-поняттєвого дисонансу й конфлікту, через використання в гуманітарному просторі радянізмів / русизмів, з од-

ного боку, та англіцизмів як альтернативи, – з другого. Нерідко це призводить до поколіннєвого (генераційного) розриву, безпосередньо вдаряє по комунікаційній пам'яті, фрагментує історичну й культурну пам'ять.

Ще одним аспектом, який оприявнився в масовій культурі, є «нова шароварщина», що призводить до фальшування патріотичності, уможливорює інституційні (динамічні) пастки в стосунках держави та суспільства як підміна або вихолощення. З іншого боку, із цим тісно пов'язаний ефект накладання / нашарування когнітивних процесів (деконструкція – запозичення – конструювання) на порожнинах смислів (коли радянське просто викинуте), нові конструкти постають на уламках, на фальшах, на покручах, відтак є умоглядними, хиткими й водночас дражливими і сумнівними.

На сучасному етапі на культуру пам'ятання рівносильно впливають як суспільна вимога невідкладного пошанування загиблих у російсько-українській війні, так і виконавська дисципліна державного й місцевого врядування. Прикметно, що *політична воля* (виконавця) нерідко біжить швидше за вдумливий культурний процес, оскільки звітності вимагає не лише вище керівництво, але й громадськість (щоб не бути звинуваченим у не-патріотизмі) – відзвітувати на розпорядження (поставити галочку). З одного боку, така реактивна оперативність схвальна, але з другого – вона обертається незрілістю рішень через брак підготовки до таких запитів із врахуванням кращого європейського та світового досвіду меморіалізації. За цих обставин радянська меморіальна культура, пройшовши через етап пострадянського секонд-хенду (перекрашувати, прибрати / додати атрибут), продовжує оприсутнюватися в пам'яттєвих практиках типовими артефактами: надгробки / стели з чорно-сірого граніту чи мармуру; фотостенди (як дошки пошани), фотоалей портретів або погрудь. Складно підважується усталений *стереотип меморіалу*, набутий від радянського, основними вимогами якого були великий розмір, патетична героїка або віктимна скорботність; натомість усі інші варіанти – (сприймаються як) принизливі, недостойні пам'яті, зневажають подвиг героїв.

Так, традиція встановлення меморіальної дошки (на фасаді навчального закладу будинку культури) на честь загиблого, стихійно й досить масово актуалізована ще на початках АТО у 2014 р., є пролонгацією і наслідуванням радянських стандартів як прийнятного варіанта шанування, з її незмінними і дещо модифікованими атрибутами: гравійований портрет супроводжений датами й меморіальним текстом, слоганом, позивним, а також емблемою, шевроном, орденом, прапором, квітками гвоздики тощо. Кількість загиблих за роки повномасштабної війни зростає в рази, відтак наслідування цієї меморіальної практики перетворює фасади шкіл у некропольні стіни, з відповідним навантаженням і меседжем учням. Тверезого та критичного ставлення вимагає і більш новітня практика створення муралів як стихійних варіантів меморі-

ального портрета на старих стінах, оскільки передбачає передусім певний виконавський рівень у досягненні автентичності, а також готовності, здатності і відповідальності за підтримувannya його вигляду. Не зайвим також буде зазначити наявність болісного (не)усвідомленого суперництва між родинами загиблих (батьками, дітьми, друзями) за місце й формат, а також мимовільне «змагання гаманців».

За цими константами пам'ятання, породженими триваючою війною, слід обов'язково розрізняти не лише етико-естетичні прояви, а й культурно-психологічні посили. Тут принципово пам'ятати, що основною ідеєю радянських меморіалів було вшанування *героїчної смерті*, тому вони візуально й матеріально важкі, статичні, відсторонені, посилюють стан туги, трагедії, втрати, болю, бо ж їх сенс – в унормуванні / узаконенні жертвовності загиблого в ім'я держави, у стимуляції готовності інших поколінь замінити тих, хто загинув, не тільки в мирному житті, але й на фронті, бо він неминучий. Для радянської меморіальної пластики мілітарна мова обов'язкова як єдино правильна.

Натомість ідея нових меморіалів – *утвердження життя*. Про це ясно й категорично висловилася під час підбиття підсумків Всеукраїнського архітектурного мініконкурсу ідей пам'ятного знаку для вшанування українських героїв у шкільному просторі, проведеного департаментом архітектури Вінницької міськради навесні 2023 р., мати героя-азовця Романа Колмикова (18.09.2001–16.03.2022) Вікторія: «Пам'ятний знак не має містити жодної мілітарики (мечі, автомати, танки, інша зброя) чи знаків смерті, чи травматичності (руїни, могили), мій син загинув за щасливе життя, що і має стверджувати пам'ятний знак»¹. Пам'ятні знаки на території школи мають транслявати життєві цінності загиблих, їх ідей і прагнень, мрій та цілей. Це нагадування про необхідність плекати національну свідомість, тривкість міжгенераційної пам'яті. Перше місце посів проєкт колективу Укрбудпроектреставрація UBPR із Вінниці (Є. Совінський, М. Барсукова, Л. Неволя). Використана в ньому ідея глянцевої дзеркальної поверхні присутня, вона візуалізує діалог між загиблими героями й учнями, уможливорює їх ментальний контакт. Інтерактивна панель з іменами загиблих героїв та власне віддзеркалення перетинаються, спонукають до розмислу про цінності й вартість життя. Знак створений із граніту, який символізує незламність та силу українського народу, відполірована металева поверхня нагадує про зв'язок між минулим і теперішнім. За меморіальним підписом «Пізнай самого себе...» промовляє Г. Сковорода. Це створює відчуття спадковості поколінь і нагадує про важливість власної ролі у збереженні цінностей. Дзеркало символізує те, що їхня пам'ять, як і відображення, є невід'ємною частиною сьогодення й завжди поруч. Меморіальні знаки, встановлені на шкільних подвір'ях, по-різному інтегруються у довкілля, у кожному дворі

¹ Цитата з особистих нотаток авторки статті, зафіксованих під час виступу В. Колмикової.

створюють свою атмосферу й уможливлюють власні образи та канали пам'яті. Такі пам'ятні знаки зберігають естетичність і символічність, одночасно забезпечуючи нетравматичний досвід знайомства з історією, що особливо важливо на території школи. Не випадково Вінницький проект пам'ятного знаку в просторі навчального закладу Національна спілка архітекторів України визнала як один із найкращих у конкурсі 2024 р.

Так само має по-новому вшановуватися пам'ять на некрополях героїв російсько-української війни, адже військові поховання, які є не лише місцем вічного спочинку, але й вічним символом мужності, повинні відображати як загальнонаціональне, так і локальне в культурі пам'ятання. Меморіал – це не тільки (не стільки) «місце пам'яті», це принципово *світ простору* і для живих (родичів, близьких, знайомих і для тих, хто прийде після нас, потім, через декілька десятків років). Коли ми ведемо мову про культурний ландшафт наших міст чи сіл, то маємо розуміти, що він живий і спричиняється безпосередньо на нас, маємо працювати зі своєю «культурною валютою», враховувати місцевий «культурний діалект», замість типового наказового «*общекультурного пространства*». Токсичні пам'ятки треба видаляти, а не толерувати.

Меморіали – це *відкриті системи*, не ритуалу й послуху, а *діалогу* поколінь, придатні для рефлексій і переживання подій, що сталися задовго до меморіального приводу та надовго після нього, вони мають сприяти формуванню тягlostі пам'яті, її неперервності зі своїм минулим, говорити мовою власної історії. Звідси тяжіння до архетипних образів і знаків (козацький (степовий) рівнораменний хрест із тризубом) чи стилізаційні метафори (книга, дощ, слід або склепіння), кращий світовий досвід вшанування (Арлінгтон, Цвинтар орлят тощо). Нагадати свою історію, *повернути своє*, відтак не нав'язуване формування свідомості, а увиразнення своєї, притлумленої, зрадженої, згаслої, зміненої під тиском репресій ідентичності.

Водночас драматичні події сучасної війни підтверджують неподолану наявність в Україні чималої аудиторії, готової повернутися до переважно російського культурного раціону, звідси рецидиви колаборації з ворогом, симптоматична реанімація російськомовності в різних середовищах (від зухвалого протестного виклику окремих груп молоді українському медійному простору, інерційної байдужості й лінії до ворожої агресії та провокативної епатажності).

Обстоювання своєї свободи як базової цінності відбувається не лише на фронті, у безпосередньому протистоянні агресору, але й у громадській діяльності та приватному житті. Відтак наше повсякдення має значення, воно не фонове, воно базове – від того, що і як ми сприймаємо, знаємо, осмислюємо, говоримо, транслюємо, пам'ятаємо, – важливе, оскільки все це і формує *габітус*, який пропонує нам реакції, поведінки не тільки тут і зараз, а й накопичується на перспективу, править нашу свідомість і підсвідомість.

Фокус сучасної роботи гуманітаріїв має бути дещо змінений і розширений. Головний керунок нині – не проти «великої російської культури», а за *своє* сутнісне, повернене, розбуджене та усвідомлене. З іншого боку, це невідкладна сьогочасна рефлексія на заподіяні травми, яка ґрунтується на самообілізації і відповідальності. Як це, до прикладу, влучно втілюється у метафорі «відкритого перелому» (що неминуче загоїться, але залишить шрами), меморіального історико-архітектурного комплексу від архітектурного бюро Balbek Bureau навколо зруйнованого мосту в Ірпені, коли архітектори запропонували «зберегти “перелом” мосту й перетворити больові точки на точки тяжіння. Створити місце, де кожен зможе вшанувати героїв і жертв війни, і водночас вберегти від ретравматизації тих, хто має болючі спогади з часів евакуації» [2]. Поетка Катерина Калитко вербалізувала ці смисли в етимології своїх віршів, що «написані в темряві. У тій глибині, де кожен наодинці з собою сумнівається у власній силі, у голосі, у можливості майбутнього. Це точка найгострішого болю, підважування всього дотеперішнього знання про світ і про себе. Але це також вірші, що рухаються до світла. Бо саме знання про його існування десь зовні, угорі уможлиблює цей поступ» [7, с. 4].

У наших коменоративних практиках має оприявнюватися власне, на масових заходах повинні звучати свої мелодії, а не чуже (часом позасмислове), коли звучить заклична сурма, «Щедрик», «Червона калина», «Молитва за Україну», «Пливе кача»..., навіть коли в школі замість звичного дражливого дзеленчання мобілізаційно залунають акорди «Козацького маршу».

Насамкінець, дещо перефразовуючи М. Рябчука, ми маємо вивільнити Україну від панівного російсько-радянського імперського наративу «спільної» історії, вписати її у ширший контекст світових подій, пам'ятей та інтерпретацій як цілком окремого й суверенного історичного суб'єкта. Одним із наслідків і водночас засобів такої реконтекстуалізації має стати очищення українського публічного простору від советсько-комуністичного, а фактично – колоніального, символізму» [9, с. 112].

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бажан О. У чому полягає деколонізація в українському публічному просторі в умовах російсько-української війни? *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минушини. Діалоги з істориками* : у 2 кн. / відп. ред. В. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2022. Кн. 1. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8b8f34ef-ba2d-403d-aca9-1a634ea9261c/content> (дата звернення: 05.06.2025).
2. Відкритий перелом. *Balbek Bureau Social Initiatives*. URL : <https://www.balbek.com/open-fracture?fbclid=IwAR0KAGjgbZ062oLZocU2CQIttuPdrwNAtt5gwryWq6zFXnO78RgjDbZ0KIM> (дата звернення: 05.06.2025).

3. В'ятрович В. Декомунізація і академічна дискусія. *Критика*. Квітень 2015. URL : <https://krytyka.com/ua/articles/decommunization-and-academic-discussion/print> (дата звернення: 05.06.2025).
4. В'ятрович В. М. Український інститут національної пам'яті. *Енциклопедія історії України: Україна–Українці*. Кн. 2 / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2019. 842 с. URL : http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinskyj_instytut_natsionalnoji_pam_jati (дата звернення: 05.06.2025).
5. Гриценко О. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. 2-ге вид., доп. / упоряд. Н. Гончаренко. Київ : Майстер Книг, 2022. 336 с.
6. Ідентичність громадян України: ціннісно-орієнтаційні аспекти. *Національна безпека і оборона*. 2017. № 1–2. С. 28–30.
7. Калитко К. Відкритий перелом голосу. Харків : Віват, 2024. 128 с.
8. Постанова Кабінету Міністрів України від 05.07.2006 № 927 «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті». URL : <https://www.kmu.gov.ua/pras/244042177> (дата звернення: 05.06.2025).
9. Рябчук М. Ю. Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу «декомунізаційних» законів? *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 2. С. 104–117. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2016_2_8 (дата звернення: 05.06.2025).
10. Указ Президента України № 79/2001 «Питання щодо використання державних символів України». URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79/2001> (дата звернення: 05.06.2025).
11. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / пер. з англ. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 552 с.

Olha KOLIASTRUK

Dr (History), Professor,
Head of the Department of Culture,
Methods of Teaching
History and Special Historical Disciplines,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi
State Pedagogical University
(Vinnytsia, Ukraine),
e-mail: kolvia58@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1099-5868>

HOW THE SOVIET ERA INFLUENCES THE MODERN CREATION OF MEMORY

Abstract. Russian military aggression has actualized the demand for the final overcoming of the Soviet legacy in Ukrainian culture and the liberation of the cultural and information space from colonial commemorative symbolism. The article analyzes the influence of the Soviet memorial tradition on the modern culture of remembrance of Ukrainian society. *The purpose* of the article is to clarify the results of the implementation of decommunization and decolonization legislation in the conditions of Russian-Ukrainian aggression. *The task* of the study is to reveal the consequences of the state memory policy for

overcoming Soviet myths and stereotypes in cultural memory, to trace the means and ways of restoring national identity, to rethink the Soviet past in commemorative practices and everyday culture. *Research methods:* historiographical, sociological, culturological analysis. *The main results of the study:* firstly, the overthrow of the Soviet state did not destroy its presence in institutional structures and practices of memorialization; secondly, the Soviet legacy left a tangible mark on the cultural memory of Ukrainian society at the mental level, traumatized generational-communicative memory, deformed national value-axiological principles. *In the perspective of further studies* – the study of the regeneration of the national culture of remembrance.

Keywords: memorial culture, Soviet heritage, commemorative practices.

УСНОІСТОРИЧНЕ ІНТЕРВ'Ю
ЯК ІНСТРУМЕНТ
ПАМ'ЯТЄТВОРЕННЯ
ТА АДВОКАЦІЇ

УСНА ІСТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ПІДХОДИ ДО ТРАКТУВАННЯ УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

УДК 94:341.485]”1932/1933”.:”2022/2025”

Тетяна БОРЯК

докторка історичних наук, доцентка,
історичний факультет,
Вільнюський університет
(м. Вільнюс, Литва),

e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

Анотація. Метою дослідження є аналіз усної історії як методологічного інструменту, який застосовувався для дослідження Голодомору та продовжує застосовуватися для вивчення сучасної російської агресивної війни проти України. Завданням є виокремлення спільного та відмінного в записуванні усної історії обох неоголошених російських воєн. Наукові підходи полягають у залученні методології антропології, джерелознавства, комеморативних студій. Основні результати дослідження полягають в акцентуванні на значущості усної історії Голодомору для історичної науки, колективної пам'яті та української ідентичності, а також потенційно – російсько-української війни для зазначених сфер функціонування суспільного організму України. Виокремлено такі спільні риси усної історії обох воєн, як: травматичність та емоційність; вплив інформаційного поля. Оригінальність дослідження полягає у пропозиції перенесення концепції про ядро та рефлексивний компонент свідчення на усноісторичні джерела часів війни. Перспективи подальших студійовань полягають у поглибленні теоретичних засад усної історії війни. Практичне значення досягнутих результатів – у глибшому осмисленні інструментарію геноциду, здійсненого Кремлем у 1932–1933 та 2022–2025 рр.

Ключові слова: усна історія, Голодомор, російсько-українська війна, студії травми, комеморативні студії, джерелознавство.

Метод інтерв'ювання посів чільне місце для записування свідчень як про російські окупаційні злочини, так і про щоденне життя під час російської агресивної війни проти України, зокрема, в умовах російської окупації. Це викликано кількома причинами. Передусім, зрозуміло, що традиційні методики поповнення архівних фондів (шляхом відкладання на зберігання діловод-

ної документації органів влади та управління) працюють в умовах війни лише частково, особливо ускладнюються й наповнюються протиріччями в умовах окупації. Тому саме джерела особового походження мають неабияке значення як історичні документи, альтернативні офіційним архівам, створеним за умов боротьби окупаційної влади з упокореним суспільством, в умовах окупації та заборони на поширення досвіду виживання під час такої війни.

Саме значущість джерел особового походження (передусім усноісторичних) зближує дві події з інтервалом у 90 років – війни Росії проти України: неконвенційної, з використанням голоду як зброї в 1932–1933 рр., відомої як Голодомор, та сучасної – конвенційної (з 2014 р.).

Доведено, що саме усна історія стала тим методологічним інструментом, який уможливив, по-перше, створення корпусу джерельної бази на противагу офіційним документам про голод; по-друге, підваження офіційного «совєтського» наративу про голод як наслідок колективізації чи природного лиха; по-третє, перетворення індивідуальної пам'яті про голод на колективну та на один зі стовпів української ідентичності [1, с. 10, 37–38, 131, 164, 171, 178, 186, 196 та ін.].

Однак усна історія стикається з двома чинниками, які впливають на кінцевий наратив, спродукований очевидцями подій. Зважаючи на це, я пропоную свій підхід, який, можливо, покращить роботу з усною історією війни як з історичним джерелом.

Першим з таких чинників є війна як така, що безумовно здійснює травматичний вплив на суспільство. Я тут не буду торкатися низки аспектів, пов'язаних із пригадуванням травматичних подій. Згадаю лише такий аспект, як емоційність. Антропологиня Ю. Буйських чи не перша звернула увагу на те, що сучасні підходи в антропологічних студіях фактично ізолюють чинник емоційності в історичних джерелах, пов'язаних з колишніми «колоніями». Дослідниця запроваджує термін «епістемологічне насильство» на означення дискримінаційного ставлення до наративів українських науковців з боку західного академічного світу, який досі бачить Україну в ракурсі дискурсів «холодної війни» та російського імперіалізму [7, р. 9].

Ю. Буйських наполягає на визнанні «емоційних свідчень як істотної частини дослідницького знання-продукування», адже емоційність є складовою наративу респондента [7, р. 10]. Навіть більше, емоційність має сприйматись як глибша форма знання, що сприяє продукуванню більш контекстуалізованого знання в антропології [8, р. 56]. Дослідниця та водночас очевидиця війни наполягає на повазі до жаків і болю, що вплинули на її душу й тіло з боку інших антропологів, які продовжують дотримуватись емоційно нейтральних та відсторонених рамок щодо наративу респондента [8, р. 57].

Ю. Буйських у ході своєї професійної діяльності «у полі» також висновує, що саме емпатія щодо життєвих досвідів людей допомагає, по-перше, розви-

нути розуміння травматичних подій, посиляючись до дослідження Ганни Арендт, яка у свою чергу зараховувала емпатію до запобіжників, відсутність яких здатна спричинитися до «радикального зла»; саме емпатія спроможна як подолати кордони, витворені «інтелектуальним колоніалізмом» в академічному середовищі, так і транслювати заклики до громадськості [8, р. 58, 63].

Нагадаємо, що саме емоційність очевидців голоду 1932–1933 рр. – один із чинників, який став на заваді залученню усної історії Голодомору до академічних студій у повоєнний період, до осмислення геноциду на основі корпусу усних джерел [1, с. 318–319, 359]. Навіть архівісти, задіяні в підготовці «Національної Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», вказували на емоційність записаних спогадів, що, на їхню думку (уточнимо – на думку фахівців, які працюють майже винятково з діловодною документацією, яка апріорі не може містити такого емоційного забарвлення), знижувало ступінь достовірності таких джерел, порівняно, скажімо, з усною історією, записаною в 1990-х рр. Першопрохідник інституалізації записування усної історії за кордоном та її впровадження до наукового обігу Дж. Мейс також первісно поставився скептично до усної історії Голодомору саме через її емоційність [1, с. 165].

Другим чинником, що впливає на кінцевий продукт, витворений у ході інтерв'ювання, є дія інформаційного поля та політики пам'яті, які свідомо чи несвідомо транслюються респондентами під час інтерв'ю. На сьогодні загалом погоджено, що колективна пам'ять не є статичною, адже нові інтерпретації минулого із залученням раніше дискримінованих у праві пригадувати й говорити спроможні витіснити попередні наративи, які домінують у науковому дискурсі [1, с. 131].

Дослідникам усної історії відомо про «інтраісторію» – поняття, первісно запроваджене іспанським філософом Мігелем де Унамуно в 1890-х рр. на означення своєрідної «живої традиції», що несвідомо проживається людьми протягом кожного дня, часто за межами «офіційної» історії, стаючи своєрідним клеєм для утримання людей разом [9]. Однак на сьогодні термін радше використовується на означення знання, яке формується під впливом літератури, ЗМІ та інформаційного поля, чуток. Саме така інтраісторія, на думку Тревора Люмміса, здатна вплітатися в наративи респондентів, коли вони можуть зв'язатися з подіями суспільного життя. Ідеться фактично про співіснування в індивідуальній свідомості публічного та приватного [1, с. 131].

Для проблематики Голодомору вплив інформаційного поля увиразнився з 2000-х рр., коли до 70-х роковин геноциду аматори та професіонали активували записування усної історії. Ініціативу підхопила українська держава, що увиразнилось у 2007–2008 рр. у регіональних «Книгах пам'яті жертв Голодомору» (підготовлених у рамках загальнонаціонального проєкту). У свідченнях про голод, починаючи з початку 2000-х рр., фіксуються перенесення елементів

інформаційного поля до наративу – терміни «геноцид», «голодомор / Голодомор» замість «голодовка»; а визначення винними Сталіна, Кагановича та інших не дає змоги верифікувати такі обвинувачення як власні чи сформульовані під тиском суспільних дискусій про Голодомор.

Однак до того часу йдеться про неоднакові за рівнем впливу інформаційного поля етапи формування масиву усноісторичних джерел. 1930-ті рр. позначені повною відсутністю в публічному просторі згадок про голод через заборону. Наступний етап (1941–1944) характеризувався незначною наявністю наративу про Голодомор в інформаційному полі через дозвіл окупаційної влади на пригадування «совєтських» злочинів, включно з голодом. Повоєнний період знаменував перенесення процесу створення усноісторичних джерел про Голодомор за кордон. Там іноді, залежно від наближеності до чергових роковин, в еміграційній пресі чи окремими збірками публікували записи спогадів про голод. З 1988 р. такі свідчення фіксуються вже в Україні, ще «совєтській» (хоча спорадично виринають і спогади, записані очевидцями тут у 1960-х – 1970-х рр.).

Проблема, пов'язана з тиском інформаційного поля, якщо говорити про усну історію сучасної російсько-української війни, трансформувалася в чинник тиску інформаційної війни як війни неконвенційної, яку веде Росія проти України паралельно з конвенційною. Російська влада й медіапростір роками успішно продукують гасла, які органічно накладаються на підготовлений кількасотлітнім колоніальним (і відповідно, статусом Петербурга / Москви як метрополії) статусом України ґрунт про «неонацистів», «хунту», «восемь лет бомбілі Донбасс», «геноцид рускоговорящих» тощо. Війна також актуалізувала екзистенційне питання для кожного українця щодо його ідентичності та сторони, яку він підтримує. На жаль, часто українці (артикульовано чи завуальовано) обирають протилежну сторону – російського окупанта. Тоді, вочевидь, трапляються випадки, коли інтерв'юери записують свідчення так званих «ждунів» про обстріли українцями самих себе та із зазначенням гасел інформаційної війни. Так інтерв'юери стикаються з дилемою: як транскрибувати такі записи згодом – записи, які містять фактично звинувачення українських збройних сил. Ця проблема порушувалася, зокрема, і під час Міжнародного воркшопу «Війна, наука та емоції: (не)проговорене», який було проведено у м. Чернігові 21–22 лютого 2024 р.

Я пропоную методичний підхід, реалізований мною в ході роботи з усною історією Голодомору. Використовуючи для укладання бази модуля ГІС-Атласу Голодомору тисячі свідчень очевидців про голод, стало зрозуміло, що можна вести мову про своєрідні два компоненти усноісторичного джерела про Голодомор. Першим компонентом є власне життєвий досвід проживання голоду взимку – навесні 1932–1933 рр., тобто опис травматичної події, яку нав-

ряд чи можна забути. Це згадування обшуків як початку екстремального голодування та намагань заховати їжу (за умов наявності таких спроб) і відповідні зміни в харчуванні (сурогатне харчування й набута в результаті цього пам'ять про нові смаки та запахи); спостереження голодування, страждань і помирання членів родини, близьких родичів, сусідів і незнайомців; фіксація навколишньої дійсності, яка включала: трупи в хатах і на вулицях, процедури поховання померлих від голоду, без дотримання жодних ритуалів і поваги до «переходу»; випадки канібалізму в селі; персональні чи родинні стратегії виживання. Наведені складові досвіду виживання під час Голодомору пов'язані з безпосередньо відчутим, прожитим та побаченим очевидцем і становлять фактографічний компонент свідчення [1, с. 178].

Саме цей компонент є, по суті, незмінним ядром свідчень, ті чи інші складові якого (залежно від віку очевидця на момент голоду) наявні в десятках тисяч наративів. Саме це осердя виступає своєрідною верифікацією тисяч десятків тисяч свідчень. Це ядро, на яке не могла вплинути советська влада з її репресивним апаратом упродовж десятиліть. Це підтверджують емоційні вислови очевидців голоду: «Хіба можна забути свої опухлі ноги і руки від голоду. Хіба забудеш старшого брата, якого так побили за зірвані колоски» [3, с. 174]; «Те страхиття, скільки буду жити, стільки буду пам'ятати» [4, с. 81]; «... а от не можу забути, як мучилися люди в 33-му році» [6, с. 29]; «Це не можна згадувати, але й не можна забути» [6, с. 69]; «Ніколи не зможу забути ті роки, ніколи» [5, с. 169]; «Як можна таке забути? Ніколи» [5, с. 194]; «Це страхиття я не можу забути і досі...» [5, с. 337]; «Ніколи не забути мені тих страждань дитинства» [5, с. 194].

Іншим компонентом, своєрідним рівнем пригадування, є оціночне судження пережитого досвіду. Таке судження складалося в результаті життєвого досвіду респондента, впливу на нього інформаційного поля постголодоморних часів. У цій складовій усноісторичного джерела спостерігається широка варіативність оцінок, зокрема взаємовиключні пояснення причин голоду, роль виконавців злочину, – коли одне свідчення може містити і виправдання місцевої влади, і опис здійснених нею обшуків; констатація нормальної погоди в одному місці свідчення з подальшим вказуванням на природні катаклізми як на причину голоду; конструкція «хороший Сталін – погані виконавці», подяка владі за порятунок з одночасним описом вимирання чи не всієї родини. Пізніші нашарування засвідчує й характерна термінологія, коли поряд зі словом «голод» вживаються поняття «Голодомор» (яке витіснило термін «голодовка») та «геноцид». Такі нашарування пригадування виразно засвідчують вплив не лише життєвого досвіду респондента, освітнього рівня, роду занять тощо, але й офіційної політики пам'яті держави [1, с. 178–179].

Екстраполюючи зазначений підхід на усну історію, записану під час новітньої російсько-української війни, імовірно, вдасться таким чином хоча б частково розмежувати, з одного боку, фактографічний компонент наративу, який буде включати факт проживання окупації та повсякдення війни як зони обстрілів, небезпеки, тривоги, болю, втрат та смертей, а з другого, – рефлексивний компонент, у якому очевидець буде намагатися пояснити побачене і прожите за допомогою власного життєвого досвіду. Останній же включає освітній рівень, професійну діяльність та безумовний (на відміну від усноісторичних проєктів Голодомору до початку 2000-х рр.) вплив інформаційного поля – власне, навіть не просто вплив, а агресивну інформаційну війну держави-загарбника, спрямовану на знищення слідів своїх злочинів шляхом перекладання провини на жертву. Запропонований підхід уможливить як максимальне включення до наукового обігу наративів очевидців війни, так і певну нейтралізацію антиукраїнської тональності.

Також варто вказати на кілька аспектів, пов'язаних зі специфікою усної історії Голодомору як історичного джерела, які варто враховувати і для усної історії війни.

Передусім варто пам'ятати про ймовірність повторного записування свідчень. Це було неможливо реалізувати з респондентами, які пережили Голодомор, зі зрозумілих причин (запізніле записування через політично зумовлену заборону на пригадування голоду). Натомість із очевидцями російської війни та окупації такі свідчення можуть бути записані повторно. Попри травматичність пригадуваних подій, я вважаю, що інтерв'юери повинні за можливості стимулювати респондентів до пригадування. Таке повторне дотикання до травматичного досвіду може оприявнити відмінності в пригадуванні подій, спричинені послабленням впливу травми та / або впливом інформаційного поля.

По-друге, на моє глибоке переконання, саме спогади очевидців окупації та війни мають широко використовуватися в навчальному процесі у школах та вищих навчальних закладах, у музейній експозиційній діяльності для мінімізації травматизації українського суспільства – адже за влучним висловом Дорі Лауб, «мовчання є ознакою колективної масової травми» [1, с. 414].

Наступним аспектом, на який варто звернути увагу, є такий недолік організації усноісторичних проєктів Голодомору, як часта відсутність повних даних про респондентів – із зазначенням не лише їхніх ПІБ, але й соціального, освітнього та професійного статусу. Тому надзвичайно важливим є формування повної легенди про очевидців російсько-української війни, що дасть додаткові інструменти для розуміння їх свідчень. Вважаю за потрібне також включати до питальників питання про джерела інформації, якими користується респондент. З огляду на потужну багаторічну інформаційну війну, яку

веде Росія проти України і світу, ці відомості також можуть стати в нагоді при запровадженні транскрибованих наративів до наукового обігу.

Отже, усна історія Голодомору уможливила історіографічний прорив у дослідженні проблематики, усталення комеморативних та музейних практик, маніфестацію травми у колективну свідомість. Відсутність інформаційного поля через заборону Кремля на згадування голоду до початку 1988 р. Спричинилося до певної інкапсуляції спогадів. Також наявним є часовий розрив між травматичною подією і записуванням, який призвів до втрати пласта свідчень від дорослих свідків.

Усна історія війни демонструє протилежні тенденції. Це відсутність часового розриву, оскільки ми перебуваємо «всередині часу» [2, с. 6]. Тому формування джерелознавчого масиву триває. Несприятливим є інформаційне поле. Російська інформаційна війна буквально «гвалтує» мізки, працюючи на нівеляцію власних злочинів і перекидання їх на ЗСУ. Безумовно, така потужна інформаційна агресія не може не залишити слід у тому, як люди пригадують події російської окупації. Більше того, із плином часу є небезпека того, що подальше творення інформаційного симулякру призведе до ще більшого включення російських наративів у спогади. Тому запропонований авторкою підхід до виокремлення двох ядер свідчень, імовірно, допоможе у включенні всіх записаних інтерв'ю до масиву джерельної бази російсько-української війни.

Завершити порівняння усної історії Голодомору та сучасної війни, розв'язаної Росією проти України, я би хотіла нагадуванням антропологині Ю. Буйських про те, що особливо під час геноцидної війни «антропология має право займатися, втручатись та бути моральною наукою, яка визнає моральні виклики» [8, р. 59].

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Боряк Т. Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень / відп. ред. О. Даниленко ; Запорізький національний університет ; Вільнюський університет. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2024. 632 с.
2. Головкин В. Повсякденність та історичний час у контексті української історії 1930-х років. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : Міжвід. зб. наук. пр. 2011. Вип. 20. С. 5–28. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/50422> (дата звернення: 05.06.2025).
3. Український голокост 1932–1933. Т. 7: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик ; Національний університет «Києво-Могилянська академія» ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України ; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон). Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 542 с.
4. Український голокост 1932–1933. Т. 8: Свідчення тих, хто вижив / кер. проекту о. Юрій Мицик ; упоряд. : о. Ю. Мицик, І. Ю. Тарасенко, Л. В. Іваннікова, Н. В. Кук-

- са ; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського ; Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2012. 466 с.
5. «Я вийшов із смерті...». Голодомор 1932–1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: Свідчення. Кн. 1 / відп. ред. В. Смолій ; упоряд. : Л. Білоусова, Г. Боряк ; НАН України. Інститут історії України. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2024. LXXXVI. 864 с.
 6. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / упоряд. : Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ : Радянський письменник, 1991. 584 с.
 7. Bujskykh J. Beyond epistemic violence: un-silencing diverse Ukrainian voices. *Etnografia Polska. Special issue "Ukraine: lived experiences of past and present"*. 2023. pp. 7–19.
 8. Buyskykh Julia. Old-new colonial tendencies in social anthropology: empathy in wartime. *Etnografia Polska. Special issue "Ukraine: lived experiences of past and present"*. 2023. pp. 55–85.
 9. Earle Elizabeth R. Miguel de Unamuno's Rhetoric of Intrahistory, *C&C: Critical Journal*. 30 May, 2020. URL : <https://deinospoesia.com/2020/05/30/miguel-de-unamunos-rhetoric-of-intrahistory/> (дата звернення: 05.06.2025).

Tetiana BORIAK

Doctor of Historical Sciences (*Dr. habil.*),

Associate Professor,

the Faculty of History,

Vilnius University

(Vilnius, Lithuania),

e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

ORAL HISTORY OF THE HOLODOMOR AND RUSSIA-UKRAINE WAR: THE APPROACHES TO ORAL HISTORY SOURCE INTERPRETATION

Annotation. The goal of the research is to analyze oral history as a methodological tool for researching Holodomor and the ongoing Russian genocidal war against Ukraine. The tasks are to select common and distinctive features in writing down the oral history of both undeclared Russian wars. Scientific approaches are started in inclusion of the methodology of anthropology, historical source, trauma and commemorative studies. Main results of the research: the author points out the role of Holodomor oral history for historical studies, collective memory and Ukrainian identity, as well as potentially for Russia-Ukraine war in the mentioned spheres of Ukrainian social organism. The research separates such common features of both wars as traumatism, emotionality, influence of information field. The originality of the research lies in the proposal to use the concept of a core and a reflexive component of a testimony to oral history sources from the war times. Perspectives of further research lie in further development of theoretical foundations of war oral history studies. The practical result of the achieved results is a contribution to a deeper understanding of the instruments of genocide committed by the Kremlin in 1932–1933 and 2022–2025.

Keywords: oral history, Holodomor, Russia-Ukraine War, trauma studies, memory studies, history source studies.

МЮНХЕНСЬКІ СЛУХАННЯ КОМІТЕТУ КЕРСТЕНА (1954): ВНЕСОК У ДОКУМЕНТУВАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ

УДК 94(477)

Михайло КОСТИВ

доктор філософії у галузі історії,
завідувач відділу дослідження геноциду,
злочинів проти людяності та воєнних злочинів,
Національний музей Голодомору-геноциду
(м. Київ, Україна),
e-mail: kostivmb@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4101-6661>

Анотація. Стаття присвячена аналізу матеріалів, пов'язаних із діяльністю Спеціального комітету з питань комуністичної агресії (Комітету Керстена), що стосуються Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Метою дослідження є вивчення документальних свідчень, зібраних під час слухань Комітету в Мюнхені у 1954 р. Методологія дослідження базується на історичному аналізі та компаративістському підході. Основні результати дослідження засвідчують, що матеріали про Голодомор, зібрані для Комітету Керстена, деякі з яких пізніше були опубліковані, увійшли до аналітичних звітів, підготовлених Комітетом, а також вплинули на погляди окремих американських політиків, що сприяло адвокації українського питання в США. Перспективи подальших студій включають глибше дослідження ранніх колекцій свідчень про Голодомор, записаних у країнах Заходу в 1940–1960-х рр. Оригінальність дослідження полягає в комплексному аналізі матеріалів Комітету Керстена, зіставленні їх із радянськими архівними документами та оцінці їхньої історичної значущості.

Ключові слова: Голодомор, Комітет Керстена, спогади, геноцид, канібалізм.

Після Другої світової війни та перемоги над нацизмом перед демократичними країнами постали нові виклики. СРСР на чолі з диктатором Й. Сталіним став загрозою, яка постійно нагадувала про небезпеку війни між демократією та диктатурою. У таких геополітичних умовах окремі американські політики прагнули розвіяти міфи про «комуністичний рай», який для багатьох мешканців західних країн, зокрема завдяки радянській пропаганді, здавався непоганою альтернативою демократії, котра, як і будь-який устрій, має свої недоліки.

На хвилі поширення антикомуністичних настроїв в американському суспільстві в Палаті представників Конгресу США було створено Спеціальний комітет для розслідування комуністичної агресії та включення країн Балтії до складу СРСР (The Select Committee to Investigate Communist Aggression and the Forced Incorporation of the Baltic States into the U.S.S.R.) на чолі з конгресменом від штату Вісконсин Чарльзом Джозефом Керстеном (Charles Joseph Kersten). 4 березня 1954 р. його перейменували в Спеціальний комітет з питань комуністичної агресії (The Select Committee on Communist Aggression), а сферу його діяльності розширили. При цьому в тогочасній публіцистиці за ним закріпилася скорочена назва «Комітет Керстена». Комітет діяв до 31 грудня 1954 р. [15, р. 27].

Загалом із 30 листопада 1953 р. до 3 грудня 1954 р. Комітет Керстена заслухав 335 свідків у США, Об'єднаному Королівстві та Німеччині [16, р. 1]. Під час цих масштабних слухань було зібрано понад 1500 «експонатів» (документів, фотографій тощо) [14, р. 149].

Робота Комітету мала доволі значущий український контекст, зосібна пов'язаний з історією Голодомору. Цей проєкт привів до формування однієї з перших усноісторичних колекцій з історії Голодомору [про ранні колекції детальніше див.: 2, с. 304–335; 12].

Крім того, у межах цієї частини роботи Комітету його представники отримали письмові свідчення українців, які описували свій досвід життя в СРСР. Зокрема, можна виокремити 8 письмових свідчень, що стосуються теми Голодомору – станом на зараз вони зберігаються в Архіві Університету Маркета [13, Box 2, Folder 7; Box 2, Folder 8; Box 3, Folder 1], випускником якого був Ч. Керстен.

Єдиним, хто виступив зі свідченням на тему Голодомору під час слухань у Мюнхені, а не надав письмові відомості, був Федір Пігідо-Правобережний – свідок Голодомору, автор низки ранніх праць про Голодомор.

Готувати мюнхенську сесію американській делегації допомагав Діловий Комітет для справи Комітету Керстена, створений 3 червня 1954 р. [4]. Як зазначалося в його Комунікаті, представники Комітету Керстена поставили завдання відшукати свідків, які могли б виступити на слуханнях, а також перекласти англійською мовою матеріали для розгляду Комітету. Із цього документа можемо дійти висновку, що саме Діловий Комітет займався первинним опрацюванням матеріалів, частину з яких пізніше передали Комітету Керстена. Також Діловий Комітет закликав усе українство допомогти в зборі матеріалів. 13 червня 1954 р. у газеті «Шлях перемоги» вийшло повідомлення Головної Управи Спільки Визволення України¹ та Президії Центрального Комітету Спільки Ук-

¹ Українська організація, створена в Західній Німеччині у 1951–1952 рр. Її представники вважали себе продовжувачами справи СБУ. Див.: [11]. З 1959 р. основну діяльність вела на території США. Детальніше про організацію див.: [7].

раїнської Молоді² з проханням надсилати матеріали «про наслідки московської комуністично-большевицької окупації України» [6]. У документах, які зберігаються в архіві Університету Маркета, низка матеріалів подані саме на бланках Спілки Визволення України та Спілки Української Молоді.

У підсумковому звіті Комітету окремий параграф відведений темі прослуховування свідків: «Довгий парад очевидців, які з'явилися перед Комітетом, щоб засвідчити комуністичну агресію, надав позитивні докази того, що ніколи раніше в писемній історії волелюбні люди не стикалися віч-на-віч із ворогом, настільки пронизаним жорстокістю, віроломством, нещадністю та вченою нелюдністю. Жодний простий переказ не може й близько передати картину, що виникла зі спогадів свідків. Жодне друковане слово не може ефективно змалювати жах, постійний страх і терор, у якому зараз живуть мільйони людей під тягарем комуністичного гніту в поневолених націях» [16, р. 11].

У своєму підсумковому звіті Комітет Керстена відзначив, що його діяльність супроводжувалася різкою критикою в радянській пресі [16, р. 2]. Уже за кілька днів після публікації звіту нападки продовжилися, зокрема в газеті «Ізвестія». Дописувач газети українців США «Свобода» під псевдонімом «ЛЛ» так описав мотивацію радянських газет вести кампанію проти Комітету Керстена: «Така швидка реакція Москви вказує на те, що вона пильно слідкує за кожною політичною акцією на Заході, яка б'є по найслабшому її місці: національному спротивові неросійських народів» [5].

У низці газетних статей з критикою Керстена можемо виокремити дві схожі за змістом публікації [9; 10] журналіста «Ізвестій» Мелора Стуруа, у яких він у негативному світлі характеризує самого Ч. Керстена, а також відверто зневажає та принижує людей, які погодилися свідчити про радянські злочини: «У Лондоні, Мюнхені та Західному Берліні комісія Керстена допитала “свідків”, яких іменували “біженцями зі Східної Європи”, – усе ті ж самі людські відходи – карні злочинці і пройдисвіти. Як свідчить мудра східна приказка, “з посудини може витекти тільки те, що в ній міститься”. Що міститься в таких “посудинах”, зрозуміло і без особливих коментарів. Їхні “свідчення” являють собою брудні інсинуації, де брехня й наклеп поєднуються з ненавистю і безсилим, але злісним гавкотом викинутих на смітник історії відступників» [10].

Загалом у матеріалах Мюнхенських слухань, які зберігаються в архіві Університету Маркета, є понад 40 документів, пов'язаних із темою історії України, які були передані Комітету. Варто відзначити, що не всі з них стосуються Голодомору – багато мають ширший хронологічний і тематичний діапазон. Можна виокремити 8 свідчень, у яких описані події голоду 1933 р., ще в кіль-

² Українська молодіжна організація в еміграції, створена 1946 р. у Західній Німеччині, вважала себе продовжувачем діяльності СУМ – вигаданої контрреволюційної організації, представників якої засудили в рамках Справи СВУ у 1930 р. СУМ продовжує свою діяльність як в Україні, так і за кордоном. Див.: [1; 8].

кох – є тільки згадки про факт голоду в 1933 р. без концентрації уваги на цих подіях. Ключовими темами згаданих 8 свідчень є причини та перебіг голоду, масштаб смертності на локальному рівні, організоване вилучення продовольства. Також у свідченнях трапляються згадки про канібалізм, заборону виїзду за межі України, експорт зерна тощо.

Низку матеріалів, поданих свідками, можна верифікувати з доступними нині архівними документами радянського походження. Зокрема, в одному зі свідчень згадано про канібалізм у с. Веприк (сучасний Миргородський р-н Полтавської обл.). У рукописному тексті, записаному зі слів Романа Кравченка (1901 р. н., народився в с. Дучинці на Полтавщині), зазначено: «В містечку Веприк мати забила свого 16-тилітнього сина, щоби спастися від голодової смерті. Одначе не встигла його з'їсти, бо викрила поліція. Коли її вела поліція, вона кричала: “Я їла свою дитину, не вашу!”» [13, Box 2, Folder 8.]. Це вся подана свідком інформація про цей випадок, який відбувся в сусідньому до с. Дучинці містечку, а зараз – селі.

Матеріали про цю подію зберігаються у фондах ГДА МВС, які 2023 р. були оцифровані співробітниками Музею Голодомору. Зокрема, у кримінальній справі № 15 332 досить детально описані всі обставини згаданої події [3]. На нашу думку, слідство не змогло визначити, чи мало місце вбивство підлітка (15 або 16 років) у червні 1933 р. його матір'ю Кіріченко Одаркою³, чи відбувся факт трупоїдства вже після смерті юнака від голоду.

Свідчення у справі вказують, що пізніше засуджена жінка та її діти перебували в стані повного виснаження через недоїдання. Жінка під час допиту сказала, що її чоловік помер від голоду за місяць до цього; також нещодавно помер її 12-тирічний син Іван. Двох її інших дітей – доньку (2 роки) і сина (18 років) – сільрада відправила в дитбудинок у м. Гадяч. Також у цій справі є інформація про випадок продажу людського м'яса на ринку в с. Веприк.

Загалом інформація, яку розповів про цю трагічну подію Роман Кравченко в 1954 р., повністю відповідає матеріалам кримінальної справи 1933 р. Щоправда, у матеріалах 1933 р. подано набагато детальніші дані.

Отже, Мюнхенські слухання Комітету Керстена, які відбулися в 1954 р., були одним із перших прецедентів розслідування злочинів радянського режиму, де порушувалася тема Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Матеріали слухань сприяли формуванню джерельної бази щодо репресивної політики СРСР і Голодомору зокрема. Представники Комітету створили можливості для свідків розповісти про свій досвід, не боячись імовірних переслідувань з боку радянського режиму (наприклад, частина свідків подали свої покази анонімно). Також слухання мали певний інформаційний резонанс – їх обговорювали у ЗМІ, політичних та академічних колах.

³ Також у справі трапляється написання «Одарка Кіріченкова».

Діяльність Комітету припинилася після закінчення каденції Ч. Керстена в Палаті представників. У листопаді 1954 р. він програв вибори висуванцю від Демократичної партії Генрі С. Ройссу (Henry S. Reuss). Щоправда, адвокацію напрацювань Комітету та загалом української тематики продовжив інший член Комітету Керстена – Майкл Фіган (Michael Feighan).

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Андросчук О. Спілка української молоді. *Енциклопедія історії України*. Т. 9: Прил – С. Київ : Наукова думка, 2012. С. 753–754.
2. Боряк Т. Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2024. 632 с.
3. Галузевий державний архів МВС України. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 15332.
4. Діловий Комітет. Комунікат Українського Ділового Комітету для справи Комісії Керстена. *Українські вісті (Новий Ульм)*. 1954. 27 червня. С. 3.
5. ЛЛ. Москва чує небезпеку. *Свобода*. 1955. 22 січня. С. 2.
6. Повідомлення. *Шлях перемоги (Мюнхен)*. 1954. 13 червня. С. 6.
7. Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді. Спогади, документи й матеріали про діяльність. Збірник 2. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1964. 272 с. URL : <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/4403/file.djvu> (дата звернення: 08.04.2025).
8. Спілка Української Молоді. URL : <https://sum.org/> (дата звернення: 08.04.2025).
9. Стуруа М. Керстен в поход собрался. *Известия*. 1955. 7 января. С. 4.
10. Стуруа М. Рассудку вопреки. *Известия*. 1954. 17 августа. С. 4.
11. Шаповал Ю. Спілка визволення України. *Енциклопедія історії України*. Т. 9: Прил – С. Київ : Наукова думка, 2012. С. 751–752.
12. Andriewsky O. Bearing Witness to the Holodomor: Eyewitness and Survivor Collections of the Early Cold War Period (1947–55). *Ukraine Moderna*. 2021. Issue 30. Documenting the Famine. P. 156–175.
13. Charles J. Kersten Papers. Series 6: House Select Committee on Communist Aggression, 1951–1955. Marquette University, Department of Special Collections and University Archives.
14. Manchester M. Western Corporations and Covert Operations in the Early Cold War. Routledge, 2024. 212 p.
15. Stubbs W. Congressional Committees, 1789–1982: A Checklist. Westport, Conn : Greenwood Press, 1985. 210 p.
16. Summary Report of the Select Committee on Communist Aggression House of Representatives Eighty-Third Congress Second Session Under Authority of H. Res. 346 and H. Res. 488. Washington : U.S. G.P.O., 1954. 43 p.

Mykhailo KOSTIV

PhD in History,
Head of the Genocide, Crimes against Humanity and
War Crimes Research Department,
National Museum of the Holodomor Genocide
(Kyiv, Ukraine),
e-mail: kostivmb@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4101-6661>

**MUNICH HEARINGS OF THE KERSTEN COMMITTEE (1954):
CONTRIBUTION TO DOCUMENTING THE HOLODOMOR HISTORY**

Abstract. This article analyzes the materials of the Select Committee to Investigate Communist Aggression (Kersten Committee) related to the 1932–1933 Holodomor in Ukraine. The study aims to examine the documentary evidence collected during the 1954 hearings of the Committee in Munich. The research methodology is based on historical analysis and a comparative approach. The study's findings indicate that the materials on the Holodomor collected by the Kersten Committee were incorporated into its analytical reports and influenced the perspectives of certain American politicians, which contributed to the advocacy of the Ukrainian question in the US. Future research directions include a more in-depth examination of early collections of Holodomor testimonies recorded in Western countries between the 1940s and 1960s. The study's originality lies in its comprehensive analysis of the Kersten Committee's materials, their comparison with Soviet archival documents, and an evaluation of their historical significance.

Keywords: Holodomor, Kersten Committee, testimonies, genocide, cannibalism.

«Я ВЗАГАЛІ НЕ ПАМ'ЯТАЮ, ЩО ТОДІ ГОВОРИВ...»: З ДОСВІДУ ПОВТОРНОГО ІНТЕРВ'ЮВАННЯ СВІДКІВ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

УДК 355.48:82-94][470+571:477]

Світлана МАХОВСЬКА

кандидатка історичних наук,
завідувачка відділу етнології,
Державний науковий центр захисту культурної спадщини
від техногенних катастроф;
наукова співробітниця,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна),
e-mail: mahovskasl@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1836-6268>

Анотація. У статті здійснено аналіз особливостей використання усної історії як інструменту пам'ятствотворення в умовах незавершеної історичної події, а саме: російсько-української війни періоду повномасштабного вторгнення. Особливу увагу зосереджено на методології повторних інтерв'ю з респондентами, які пережили російську окупацію, бойові дії або вимушене переміщення. Дослідження здійснювалося в межах проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання», команда якого з травня 2022 р. займається фіксацією усноісторичних спогадів очевидців масштабної агресії Росії проти України. На прикладі 23-х записаних удруте інтерв'ю з мешканцями Чернігівщини, Київщини та Донецчини впродовж 2022–2025 рр. простежено зміни мотивації участі респондентів у другому колі опитування, трансформації наративних структур про один і той самий досвід, сенсорної інтенсифікації спогадів, проаналізовано феномен «спогадів про спогади».

Ключові слова: російсько-українська війна, окупація, блокада, усна історія, пам'ять, повторні інтерв'ю, спогади.

Катастрофи техногенного походження, серед яких не останнє місце займають війни, змінюють ландшафт усноісторичних досліджень, актуалізуючи нові методологічні запити. В умовах історичних потрясінь усна історія набуває особливої значущості як інструмент не тільки збереження досвіду, голосів та

емоцій, але й осмислення, конструювання й переосмислення процесів пам'ятетворення.

Фіксація розповідей про історичний конфлікт, що триває, супроводжується низкою викликів, які, на думку американської дослідниці масового насильства, репресій і травм у сучасних державах та суспільствах М. Камарго-Вемурі, першочергово пов'язані з «рідкою структурою пам'яті» (коли спогади ще не є усталеними), страхом помилки або політичних наслідків. Досліджуючи тему сексуального насильства під час Голокосту, науковиця доходить висновку, що пам'ять про геноцид загалом та згвалтування зокрема є свідомо сконструйованою, вибірковою і глибоко пов'язаною з соціальними табу, політичним контекстом та дослідницькою етикою. Усе це, на її погляд, робить повторні інтерв'ю (*follow-up interviews*) критично важливим методом для відновлення «пригніченої правди». Не останню роль у цьому процесі відіграє час, адже чим довше ми чекаємо, тим більше втрачаємо: «The reluctance of survivors to talk about sexual violence is somewhat lifting – perhaps due to changes in social values or political mood – but this is not enough, as many survivors have already passed away, taking their stories, memories, and experiences with them»¹ [7, p. 130].

Повторні інтерв'ю, як і повернення до замовчуваних тем української історії, що активізувалося в останні десятиліття, не лише відкривають простір для реконструкції й омовлення «онімілого» (з різних причин) досвіду українців, а й слугують індикатором стану суспільної пам'яті. У цьому сенсі для сучасного воєнного контексту надзвичайно показовим є досвід усної історії Голодомору. Відкритість теми Голодомору-геноциду та усвідомлення її суспільної значущості припадають на кінець 1980-х рр., коли відбувся не тільки сплеск збору свідчень, але й зміна самого дискурсу пам'ятання. Українська дослідниця Т. Боряк зазначає, що «загалом за дев'ять десятиліть створення, оприявлення, записування та публікації усних свідчень їх загальну кількість можна оцінити в понад 114 тис. одиниць» [1, с. 459]. Цей масив, по суті, дозволяє простежити, як трансформуються наративи в повторному переказі. Навіть без формальної процедури повторного інтерв'ювання одних і тих самих респондентів у випадку з пам'ятанням Голодомору ми маємо справу з багат шаровою пам'яттю. До того ж повторні інтерв'ю дозволяють побачити не лише фактологічний, а й емоційний розвиток пам'яті респондента. На прикладі свідчень очевидців Голодомору-геноциду, зафіксованих у різні десятиліття, спостерігається зміна не тільки змісту, але й тону оповіді. Це вказує на те, що пам'ять є не сталим об'єктом, а активним процесом.

¹ «Небажання постраждалих говорити про сексуальне насильство з часом дещо зменшується – можливо, через зміну суспільних цінностей або політичних настроїв – але цього недостатньо, оскільки багато постраждалих уже пішли з життя, забравши із собою свої історії, спогади та досвід» [переклад укр. – С. М.].

У випадку російсько-української війни ми маємо справу із травматичною незавершеною історичною подією. А отже метод усної історії сьогодні виконує ширше коло завдань, ніж виконував раніше: від традиційної фіксації минулого та реконструкції того, *що було*, до простеження в динаміці того, *що пам'ятається* про травматичні події різної темпоральності. Для виявлення такої динаміки дослідники нині дедалі частіше застосовують повторні інтерв'ю [8; 10].

Метою пропонованої статті є аналіз повторних інтерв'ю з очевидцями російської агресії періоду повномасштабного вторгнення Росії в Україну задля виявлення особливостей функціонування пам'яті та специфіки омовлення травматичного досвіду через різні проміжки часу, що минули після події.

Для аналізу використано 23 повторні інтерв'ю, записані мною у період із листопада 2022 р. до березня 2025 р. із мешканцями Чернігівської, Київської та Донецької областей. Часовий проміжок між першим і другим інтерв'юванням становив від 14 до 27-ми місяців. Формати опитування змінювалися: офлайн-інтерв'ю (експедиційні виїзди) чергувалися з онлайн-зустрічами і навпаки – з огляду на зміну місця проживання співрозмовників та співрозмовниць, безпекову ситуацію або особисте небажання зустрічатись офлайн. 22 з 23-х проаналізованих інтерв'ю були записані однією дослідницею², що дозволяє мінімізувати змінні характеристики дослідження, пов'язані з суб'єктивністю інтерв'юера. Серед повторно опитаних: двоє респондентів – українські військові (чоловіки), решта – представники цивільних професій, зокрема науковці (7 чоловіків, 14 жінок). Вік респондентів – від 18 до 64 років.

З метою порівняння в пропонованому дослідженні також використано записи О. Березовської та О. Васяновича, зафіксовані на Чернігівщині від однієї жінки 1952 р. н. та двох чоловіків – 1962 р. н. і 1980 р. н.

Повторне «входження» в інтерв'ю

На етапі підготовки до повторних досліджень можна констатувати появу нових викликів, пов'язаних із: 1) небажанням людей удруге згадувати пережитий травматичний досвід, яке з часом суттєво зростає; 2) потребою змінювати місце проведення інтерв'ю через постійні масовані обстріли росіянами цивільної інфраструктури; 3) зміною контактних даних респондентів, а також їх місця проживання, зосібна внаслідок обов'язкового переселення з прикордонних територій (переважно стосується Чернігівщини).

Початок опитування в другому колі інтерв'ю найчастіше був тематично пов'язаний із подіями, про які співрозмовник чи співрозмовниця згадували наприкінці попередньої розмови. Це дозволило одночасно зафіксувати як

² Одне інтерв'ю повторно було записано на Київщині моєю шановною колегою О. Боряк, яка впродовж 2022–2025 рр. також досліджує досвіди окупації в межах проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання».

повторні спогади про події початку повномасштабного вторгнення, так і досвід, набутий людьми після завершення першого інтерв'ю. Зокрема, проведені follow-up interviews актуалізували теми, продиктовані новими реаліями воєнного часу, про які не йшлося в розроблених раніше питальниках і не було омовлено в первинних інтерв'ю. Серед них найбільш емоційно забарвленими виявилися оповіді про відновлення зруйнованого житла після масованих атак ворога навесні 2022 р.; про перехід церковних громад Української православної церкви Московського патріархату до Православної церкви України; про мобілізацію та ухилинство [докладніше про явище див.: 3].

Мотивація участі в повторному інтерв'ю

На першому етапі проведення інтерв'ювання головним мотивом респондентів щодо участі в опитуванні було бажання «виговоритися». Під час перших розмов часто я чула фразу на кшталт «мені це було потрібно». У повторних інтерв'ю акцент зміщується в бік усвідомлення власної ролі у створенні колективної пам'яті: «це потрібно вам / нам», «це потрібно для історії»: «Детально згадувати не хочеться, але я розумію, що *це вам потрібно...*» (респондентка Н., 1986 р. н., Донецька обл.)³. Часто серед мотиваційних чинників також – щира зацікавленість або ж прагнення дотриматися зобов'язання поспілкуватися вдруге, про яке було домовлено при першій зустрічі: «Мені самій *цікаво*, що з цього вийде...» (респондентка Н., 1982 р. н., Київська обл.); «...я розумію, що в якомусь контексті я миша, над якою ставлять експеримент... Але ти розумієш, що ти маєш це робити, *я ж обіцяла...*» (респондентка Н., 1983 р. н., Чернігівська обл.).

Трансформація наративів: від події до емоції

Аналіз зафіксованих наративів дозволяє констатувати, що досвід війни структурує пам'ять довкола певних вузлових точок. Найчастіше в розмовах з очевидцями подій початку повномасштабної агресії Росії проти України такою точкою є дата 24 лютого 2022 р. Під час першого кола інтерв'ю ця дата переважно була моментом відліку розмови. Повернутися до подій, які їй передували, було практично неможливо. У повторних інтерв'ю респонденти вже почали виявляти бажання до поглибленого згадування пережитого до 2022 р., що свідчить про поступове розширення часової перспективи травматичної пам'яті.

Про подібний поділ життя на «до» та «після» з чітким виокремленням дати початку катастрофи згадує також українська дослідниця С. Телуха, порівнюючи усноісторичні спогади про аварії на Чорнобильській атомній електростан-

³ Інформацію про респондентів анонімізовано з безпекових міркувань. Матеріали повторних інтерв'ю зберігаються в архіві Чернігівського науково-дослідного центру антропології війни. Наразі триває передача записів на державне зберігання до Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Ф. 454).

ції (26 квітня 1986 р.) та на Атомній електростанції Фукусіма-1 (11 березня 2011 р.) у контексті простеження змін у світосприйнятті людини, яка пережила травму [5, с. 295].

У першому колі інтерв'ю з очевидцями російських злочинів в Україні переважає опис дій, фактів, речей часто із зазначенням дати, часу доби, тривалості подій тощо. Повторні інтерв'ю демонструють зростання емоційної глибини, вживання під час розповіді значно більшої кількості назв військової техніки та інформації, «запозиченої» із засобів масової інформації, розповідей сусідів, знайомих та ін. Респонденти під час другого кола детальніше описують запахи, смаки, звуки, тактильні відчуття: «Пам'ятаю той сон, коли вона [мама. – С. М.] уві сні насмажила млинців. Я їх їла і прокусила собі губу. Оцей момент я пам'ятаю, навіть цей *присмак крові досі стоїть в роті*» (респондентка Н., 1983 р. н., Чернігівська обл.); «...згадую, коли в нас вперше з'явився *хліб*, але перед цим побило стіну в хаті, побило вікна. І ти – їсти той хліб, а ти *смак не відчуваєш*. Тобто ти в такому якомусь *ступорі, шоці*, і що тобі як би *страшно*, що ти *не відчуваєш те, що ти хотів, дуже сильно*» (респондентка Н., 1983 р. н., Чернігівська обл.); «Мені здавалося, що я позбулася і *фобії* з літаками. Мені так здавалося, що вони вже *не такі страшні*, хоч в принципі ті літаки і зараз несуть ракети або несуть бомби. Але тим не менше, періодично будучи /.../, де бувають військові літаки зараз, аеропорти, я розумію, що все одно я *здрігаюсь*, я все одно зсередини *стискаюсь*, тому що ти *згадуєш* цей *звук*, і ти не можеш відпустити, що це насправді літак, який тебе вже захищає, а не прилетів тебе знищувати» (респондентка Н., 1976 р. н., Чернігівська обл.); «*С.* давав нам по цьому, по кусочку шоколадки: одна долечка шоколадки поділена на трьох, а інколи і половинка долечки ще раз на трьох. І А. [син. – С. М.], типу, каже: “Я так завжди чекав цього вечора, коли ти отримаєш оцю грамульку шоколада. Ти пережив цей день – тобі медалька”. Я пам'ятаю, як рибу їли. Риба вже трохи не дуже свіжа була, але ти розумієш, що ти маєш її їсти. Боже, як мене тошнило! Ну, але ти її їв. І ти такий думаєш: “Боже, ну, типу, в мирному житті, очевидно, ти того б не зробив!?”. Або як гречку, типу, зранку зварили, тому що якраз була нагода на вогнищі. А їв ти її вже геть-геть ввечері, і вона холодна, і цей момент, коли *тобі несмачно, і ти маєш їсти*» (респондентка Н., 1983 р. н., Чернігівська обл.).

Повторні спогади про запахи, звуки, смаки тощо – це, по суті, сенсорні маркери страху й виживання, які, зокрема, описані в дослідженнях травматичної пам'яті під час сирийської війни. Як зазначає дослідник історії радикальних рухів у країнах Близького Сходу С. Хаугболле, саме звук та запах були головними тригерами появи в сирийців посттравматичного синдрому [9].

Українські дослідники соціокультурної пам'яті, зокібна А. Киридон, С. Косяк та С. Троян, також наголошують на ситуативності спогаду, який може бути спровокований різноманітними візуальними, вербальними, звуковими, нюхо-

вими чи смаковими індикаторами (наприклад, ландшафт, запахи, звуки або мелодія, зображення, емоції, записка, наратив тощо) [2, с. 347]. Натомість під час усноісторичних інтерв'ю, проведених мною в другому колі, простежується певною мірою зворотний процес, коли під час оповіді про пережиття травматичного досвіду спогад актуалізує чи навіть посилює реакції сенсорної системи, а отже, оповідач починає дуже детально описувати запах, смак, звук, ніби відчуючи його з новою силою: «І, ну, *запах* такого *дерева*, *горілого дерева*, все, ну, щось *грохотить*, все, щось, таке, *тріщит*, *ламається*, ну, і я розумію, що це будинок, в якому ми знаходимося, і ти розумієш, що зараз буде *бух* – і все. Ракета *гахнула*, але *гахнула* буквально там трошечки далі через луг. /.../ ...і ми тільки в погріб добігли – другий *вибух*. Повертатися назад – у мене взагалі *фобія*. /.../ ...у нас в коридорі стояла олія і стояла пляшка *вина*, вино з ожини – всюди воно [розлилося внаслідок вибуху. – С. М.], типу, *запах неприємний*. Я і зараз його відчую» (респондентка Н., 1983 р. н., Чернігівська обл.).

Спогади про спогади

Методологічно повторне інтерв'ю – це не просто уточнення фактів, це своєрідна розмова з минулим, а зрідка – ще й діалог з омовленим раніше досвідом. Часто під час другої розмови свідки російської окупації та блокади повертаються до своїх перших оповідей, переглядаючи, переповідаючи або й редагуючи свої первинні наративи. Відбувається так зване спогадування про спогади, де критично осмислюються власні реакції, почуття, рішення, як, зрештою, і глибина сказаного: «...здається, що я *тоді більше говорив*...» (респондент Н., 1972 р. н., Київська обл.); «Те, що є у пам'яті, *те я сказав*» (респондент Н., 1971 р. н., Київська обл.); «...за це я і не люблю історію, бо мені здається, що ми не знаємо, як воно було насправді, бо з *часом інакше пам'ятається*. Тобто, якісь основні дати ми там знаємо, коли що було. А як воно там було, там багато чого неправди...» (респондентка Н., 1986 р. н., Донецька обл.); «Я згадую, що *ці моменти були*, але вони вже не такі *яскраві*...» (респондентка Н., 2001 р. н., Київська обл.); «Є там моменти, які він [син. – С. М.], наприклад, *згадує*, а я вже їх *не пам'ятаю*. Тобто вони в мене не відклалися в пам'яті, а в його підлітковій пам'яті вони залишилися присутніми. Є моменти, з яких сьогодні ми, згадуючи, можемо сміятися...» (респондентка Н., 1983 р. н., Чернігівська обл.); «Я взагалі *не пам'ятаю*, що тоді говорив...» (респондент Н., 1972 р. н., Київська обл.). Така трансформація спогадів корелюється зі згадуваною вище концепцією «вибіркової пам'яті», де певні травматичні або табуйовані спогади піддаються забуттю чи модифікації внаслідок емоційного навантаження, сорому, провини [7].

Пам'ятання та забування

Як показав аналіз повторних наративів, респонденти можуть не пам'ятати змісту першого інтерв'ю або навпаки – відтворювати його дуже точно, коли слово в слово повторюються цілі речення, подекуди навіть зі збереженням тих самих емоцій. Наведу приклади майже ідентичних фрагментів з першого та другого опитування: «Наш дідусь, мамин батько, він пройшов всю війну, і от з дитинства я згадую себе, яку... У нього була геть велика бібліотека з книжками, і всі вони були про Другу світову. Я в дитинстві гралася його двома мішками, ну, такими кульками з медалями. Моя улюблена гра була – з буфету виставити бабусині нові тарілки і в ті тарілки розкидати дідусеві медалі (*усміхається*)» (респондентка Н., 1983 р. н., Чернігівська обл.); «...в тривожну валізу увійшло: дві пари шкарпеток, двоє трусів (*сміється*), футболка – в якій спати, футболка ще одна, светр, спортивні штани, капці, документи і гроші, таблетки і кусок сала» (респондент Н., 1972 р. н., Київська обл.); «...в мене таке дике відчуття, що буде ця вулиця, буде ця плитка, буду я, але все буде інакше. І от я прийшла додому вже ж за одинадцяту вечора і зранку кажу, а, і малому кажу, він тоді ще не спав: “Ти знаєш, Мась, давай зранку валізку зберемо”» (респондентка Н., 1983 р. н., Чернігівська обл.); «Це була чисто картопля, пюрешка така. Може, вона і з маслом була, без ковбаси, без м'яса. Ну, просто так» (респондент Н., 1972 р. н., Київська обл.).

Деякі теми, пов'язані з соромом, безсиллям, утратою людської гідності тощо, залишаються в пам'яті певною мірою «забороненими зонами», хоча часто під час другої розмови все-таки проговорюються – іноді всупереч бажанню забути: «Я *хочу багато чого забути*. Я хочу жити життя сьогодні. Я хочу радіти життю сьогодні. Слава Богу, що та окупація закінчилася...» (респондентка Н., 1983 р. н., Чернігівська обл.); «...от розказувати про події, про от ті, що були, ну, було просто. Інша річ, коли *говорити про якісь відчуття*, тобто тут трошечки, ну, вже *складніше...*» (респондент Н., 1988 р. н., Київська обл.); «...пригадати – то я можу. Але навіть *страшно згадати*. В якийсь момент мені хотілося думати, що все, всі згоріли [про рідних, які залишилися в окупованому Маріуполі та не виходили тривалий час на зв'язок. – С. М.]. Щоб стало легше... Тобто все – їх вже нема. Це *часто згадую, але хочу забути...*» (респондентка Н., 1986 р. н., Донецька обл.).

Гендерні аспекти

Порівнюючи тексти перших і других інтерв'ю, можна виокремити також певні гендерні особливості оповідей. В обох випадках жінки частіше концентрувалися на сенсорних переживаннях, побуті, тілесності (докладний опис гігієнічних процедур, акцентування на брудному волоссі, втраті ваги, відчуттях голоду, холоду тощо): «Потім ще мараканці зі мною жили [після евакуації з

Маріуполя. – С. М.], і це теж був такий досвід дуже важкий, бо люди собі такі, ну, зовсім не такі, як ми. /.../ Мені здається, що це їхня якась обмеженість, знаєш, от частково через релігію, що вони як би не розвиваються, в них там жінка має сидіти вдома. /.../ ...він вночі звик готувати плов, бо в нього Рамадан якраз тоді був, це вже було в березні, і він після себе залишав оцю кастрюлю з тим пригорілим пловом там в раковині. А я, наприклад, прокидалася, – він спав вдень, а вночі лазив, – і мені треба було помити після нього цю кастрюлю, бо мені теж треба було щось готувати» (респондентка Н., 1986 р. н., Донецька обл.); «Як помити голову? Тому що я, чесно кажучи, дуже боялася зняти хустку і шапку... Я думала, що я зніму це все з волоссям. Тому що я два тижні не знімала хустку. Я не знімала шапку від слова “взагалі”, тому що ти весь час або на вулиці, або ти в погребі, і тобі не до цього» (респондентка Н., 1983 р. н., Чернігівська обл.); «...жінки могли постраждати від згвалтувань, але фактично чоловіки могли постраждати від тортур і від розстрілів. Їх [окупантів. – С. М.] боялися, як силу» (респондентка Н., 1988 р. н., Київська обл.).

Чоловіки в першому колі розмов демонстрували більше емоційне дистанціювання або ж, навпаки, – самоіронію щодо власних дій та рішень: «Більше, що це було на адреналіні. Вели цю партизанську таку війну (*сміється*). /.../ Ми бігом в машину, ми там запаси подоставали свої, каски такі радянські, ті ще, радянські каски. Тут под'їхав Слон [позивний. – С. М.], я їм дав по касці усім. У нас два бронешилета було. Я собі взяв такий, щоб легше бігати було (*сміється*). /.../ А що в нас ще було? До цього ми готувалися – два ящика з бутылками було з запалюючою сумішшю (*сміється*)» (респондент Н., 1961 р. н., Київська обл.).

Повторні інтерв'ю виявляють інший рівень емоційної рефлексії чоловіків, але вже на нові реалії війни: «...коли, наприклад, попадаю в середовище, де я чую, що там, ну, чоловіки ховаються [від мобілізації. – С. М.] там, і так далі, і тому подібне. І чисто по-людськи я розумію. Але в мені бореться це розуміння, що люди є неготові до того, і це нормально, і це природно. А з іншого боку, – розуміння того, що там [на фронті. – С. М.] же теж хлопці невічні, вони ж не можуть бути без відпочинку. /.../ Я однаково був готовий, як тоді, так і зараз, йти. Тобто, якби мені прийшлося, то навіть чесно, я би хотів, щоб вже я був там. Якщо би я мав бути, то я би краще вже був би там зараз, ніж пізніше» (респондент Н., 1972 р. н., Київська обл.).

Спогади про сни та сни-спогади

Окремою частиною первинних інтерв'ю є спогади очевидців російських злочинів про сни, які їм снилися напередодні або під час окупації: «Але після перших обстрілів, коли ми вже на світ Божий повилазили, після “градів”... Потім уже десь глибоко в свідомості вспомнилося, колись мені даже снився сон, що я їду по Київці і бачу оці гільзи отстріляні. [*Ще до війни Вам снилося?*] Да.

Тут дивишся – церква стоїть, осколками трошки побита. А там рядом торчали ці гільзи» (респондент N., 1962 р. н., Чернігівська обл.) [6, с. 245]; «До початку повномасштабного вторгнення мені приснився сон. Я дуже рідко запам'ятовую сни. Вони сняться мені часто, але запам'ятовую дуже рідко. Саме цей сон я запам'ятав, і він потім постійно мені впливав в голові. Сон був такий, що це був двір мого будинку. Чітко двір мого будинку. Я бачив свій будинок. Навколо стояли ще будинки. Ну, невідомі мені, п'ятиповерхові чомусь. І посеред них не було просто жодної людини. А посеред двору була величезна вирва. А з вирви стирчав хвіст великої ракети. /.../ Ракета була, хвіст був білий, з такими голубими двома кільцями на хвості. /.../ На жаль, сон в руку – і вторгнення все-таки почалося» (респондент N., 1971 р. н., Київська обл.).

У другому колі інтерв'ю співрозмовники часто наголошують на тому, що після деокупації їм продовжують снитися сни, у яких або відтворюються реальні спогади про події початку повномасштабного вторгнення, або «оживають» страхи / образи, що залишилися в пам'яті чи з'явилися внаслідок пережиття травми: «Вона [сестра. – С. М.] сказала, що тебе не пустять [у Маріуполь. – С. М.] через твої соцмережі. Я, пам'ятаю, відчула таку ненависть, таку злість. Тобто мене не пустять туди, де я народилася, де я прожила все своє життя, до мого дому через те, що я маю таку проукраїнську [позицію. – С. М.]!? Я навіть, чесно кажучи, собі думаю, що оця рота солдат, коли вони там заводять в цей фільтраційний табір, як би, що в них там, як будка ця, чи як це назвати... Ну, що б вони там зі мною зробили, мені навіть, чесно кажучи, страшно уявити, що могли б вони зі мною за це зробити!? Як би вони наді мною знущались і що би вони зі мною вчинили. І мені навіть, знаєш, коли сниться Маріуполь зараз, окупований, нібито я й десь їду там. Я відчуваю такий страх, беззаконня, що немає ніяких прав, нічого немає. Якось себе беззахисно [почуваю. – С. М.]. Що захочуть, то і зроблять... Не знаю. Це може з моєї підсвідомості» (респондентка N., 1986 р. н., Донецька обл.); «За все эти дни войны, которые сейчас проходят, так у меня ни одного дня не было, чтоб не снилось, что где-то в каких-то боях участвую, где-то что-то взрывается, стреляет. Это постоянно. Нет такого, спокойно, чтоб как раньше заснул вечером и проснулся утром. Просыпаюсь 3–4 раза за ночь. Если тревога – постоянно. После того, как мы здесь лично лицезрели авианалёты. Когда ходором тут всё, весь район ходит. Это действительно было страшно» ⁴ (респондент N., 1980 р. н., Чернігівська обл.) [6, с. 22].

Розглядаючи віщі сни про російську війну проти України в контексті української фольклорної культури, відома українська фольклористка О. Кузьмен-

⁴ «За всі ці дні війни, які зараз тривають, так у мене жодного дня не було, щоб не снилося, що десь у якихось боях беру участь, десь щось вибухає, стріляє. Це постійно. Немає такого, спокійно, щоб як раніше заснув увечері і прокинувся вранці. Прокидаюся 3–4 рази за ніч. Якщо тривога – постійно. Після того, як ми тут особисто споглядали авіанальоти. Коли ходором тут усе, весь район ходить. Це справді було страшно» [переклад укр. – С. М.].

ко неодноразово згадує про зустріч уві сні з покійними родичами, предками, які прийшли з «того» світу, «щоб попередити про майбутні тривожні часи, заопікуватися» [4, с. 1276]. Як при першому, так і при другому інтерв'юванні свідків російської окупації подібні сновидіння також виявилися максимально згадуваними: «Перед цим мені самій наснився сон. /.../ Мені приснився мій батько покійний. /.../ І наснився сон, що ми у селі. І всі пакійні: батька, мати, самий старший брат. Нас у сім'ї шестеро – три хлопці і три дівчини. /.../ І ми як приедем багато, у нас адна кравать стояла. А то це всі покатьми друг возле друга, як шпроти лежали, спали. І от він уже лежить тут на палу, тіки вдоль, не впоперек, як всегда, під стінкаю. І каже: “Ой, так у мене серце калатає, так у мене серце калатає”. Я оце ж каленками на пол залажу до його, трогаю за серце. А у його тут аж випукласть на серці така (показує рукою). /.../ “Счас, – кажу, – тата, дам таблетку”. І беру валідол. /.../ Ну, й це ж назавтра, через день – це вайна. І таде ж да мене дайшло, що це йаго серце калатало перед війною» (респондентка Н., 1952 р. н., Чернігівська обл., перше інтерв'ю) [6, с. 124–125]; «...коли мама снилася [під час окупації. – С. М.] і кров в сні була, то це були попередження, що, типу, далі погріба ви нікуди не ходите. Ви отут, ну, типу, десь недалечко, не дай Боже, нікуди. Тобто це було попередження. І от в ті дні, коли ми зранку просипалися, і я тоді казала: “Так, хлопці, – рядом! Ми сьогодні вдома, тому що, ну, як би буде гучно”. Тоді дійсно такі були страшні прильоти і поряд, і з мінометів обстріли, коли вікна вилітали, хати горіли, ну, зліва, справа. От і я зараз от менше згадую такого негативного. /.../ А зараз [після деокупації. – С. М.], коли вона [мама. – С. М.] сниться – як момент попередження. Якщо вона мені сниться втомлена або чимось розстроєна, то я розумію, що зараз почнемо таку полосу в житті, що щось буде не виходити, або я буду відчувати себе хворою, в такому плані. Коли там сниться мама, тато, якщо вони там свіженькі, в такому плані, то значить, – ага, налагоджується, злітає [починається біла смуга. – С. М.]» (респондентка Н., 1983 р. н., Чернігівська обл., повторне інтерв'ю).

Спогади українських військових

У спогадах двох моїх співрозмовників, які перебувають у лавах Збройних сил України, під час другого кола інтерв'ю простежується значно більше військової термінології, відбувається витіснення «цивільного досвіду» та посилення фрагментарності оповіді. Подібну закономірність свого часу було виявлено в процесі інтерв'ювання ветеранів В'єтнаму, психіка яких не витримувала цілісного переосмислення отриманого досвіду й «розбивала» його на ізольовані фрагменти [11, р. 224–263]. Для докладнішого аналізу інтерв'ю з українськими військовими потрібне розширення джерельної бази, яка наразі перебуває на стадії формування.

Отже, кількаразове опитування свідків російської окупації та облоги українських територій початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну

дозволило простежити шлях пам'яті від пережитого досвіду до моменту першого та другого інтерв'ю, а також виявити, що пригадано, забуто або витіснено. Проведений аналіз допоміг виявити часткове доповнення особистих спогадів сюжетами й деталями з чужих досвідів, почутих від третіх осіб, зокрема в засобах масової інформації, від знайомих або сусідів. Можна з упевненістю констатувати, що запис повторних інтерв'ю в умовах травматичної незавершеної історичної події не просто допомагає переосмислити вже зафіксовані спогади, а й дозволяє виявити зміни емоційної оптики в наративах про одні й ті самі події та появу нових сенсів. Такий підхід вимагає особливої етичної делікатності, але водночас відкриває нові шляхи для розуміння як процесів пам'яттєтворення загалом, так і складності людського виміру війни зокрема.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Боряк Т. Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2024. 632 с. URL : <http://resource.history.org.ua/item/0017991> (дата звернення: 03.06.2025).
2. Киридон А., Косяк С., Троян С. Спогади як інструмент (ре)конструювання минулого: теоретико-методологічний дискурс. *Сторінки історії*. 2022. № 55. С. 338–353. DOI : <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269744> (дата звернення: 03.06.2025).
3. Кілар А. «Ухилиянство» як явище в російсько-українській війні: типологія, відповідальність, суспільна реакція. *Народознавчі зошити*. 2024. № 6 (180). С. 1703–1720. DOI : <https://doi.org/10.15407/nz2024.06.1702> (дата звернення: 06.06.2025).
4. Кузьменко О. Коли традиція має значення: віщі сні про російську війну проти України в контексті української фольклорної культури. *Народознавчі зошити*. 2023. № 5 (173). С. 1271–1283. DOI : <https://doi.org/10.15407/nz2023.05.1271> (дата звернення: 05.06.2025).
5. Телуха С. Травматична пам'ять: слідами біографічних наративів (приклади Голокосту, Чорнобиля, Фукусіми). *Сторінки історії*. 2022. № 55. С. 289–299. DOI : <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269589> (дата звернення: 05.06.2025).
6. Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців / кер. Олександр Шевчук ; наук. ред. Світлана Маховська ; ред. група : Ольга Березовська, Олена Боряк, Олександр Васянович, Ольга Воробей, Катерина Литвин, Анастасія Панкова. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. 280 с. DOI : <https://doi.org/10.52323/2024-1u> (дата звернення: 05.06.2025).
7. Camargo-Vemuri M. What We Remember and What We Forget: Selective Memory in the Holocaust. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*. 2021. Vol. 83. P. 123–134. DOI : https://doi.org/10.7592/FEJF2021.83.camargo_vemuri (дата звернення: 05.06.2025).
8. Druga runda wywiadów: metodologia badań longitudinalnych. *Seminarium projektu “Świadectwa wojny”*. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=EhcxEXUknPIA> (дата звернення: 05.06.2025).
9. Haugbolle S. Imprisonment, Truth Telling and Historical Memory in Syria. *Mediterranean Politics*. 2008. Vol. 13. P. 261–276. DOI : <https://doi.org/10.1080/13629390802127646> (дата звернення: 04.05.2025).
10. Historia mówiona wojny rosyjsko-ukraińskiej i upamiętnianie. *Seminarium projektu “Świadectwa wojny”*. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=0x8KBrr1y3s> (дата звернення: 07.06.2025).

11. Young A. *The Harmony of Illusions: Inventing Post-Traumatic Stress Disorder*. Princeton : Princeton University Press, 1995. 328 p. URL : <https://www.jstor.org/stable/j.ctt7swhj> (дата звернення: 05.06.2025).

Svitlana MAKHOVSKA

Candidate of Historical Sciences (PhD. in History),
Head of the Ethnology Department,
State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage
against Technological Disasters;
Research Fellow,
Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine),
e-mail: mahovskasl@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1836-6268>

**“I DON’T REMEMBER WHAT I SAID AT ALL...”:
FROM THE EXPERIENCE OF RE-INTERVIEWING WITNESSES
OF THE RUSSIAN OCCUPATION**

Abstract. This article analyzes the peculiarities of using oral history as a tool for memory-making in the context of an ongoing historical event: the Russian-Ukrainian war during the period of the full-scale invasion. Particular attention is given to the methodology of repeated interviews with respondents who survived Russian occupation, hostilities, or forced displacement. This study is part of the “Humanitarian Aspects of the Russian-Ukrainian War: Historical and Cultural Visions and Modern Survival Strategies” project. Since May 2022, the team of this project has been recording oral history memoirs of eyewitnesses of Russia’s large-scale aggression against Ukraine. Using 23 recorded interviews with residents of the Chernihiv, Kyiv, and Donetsk regions from 2022 to 2025 as an example, the article traces changes in respondents’ motivation to participate in the second round of the survey, the transformation of narrative structures about the same experience, and the sensory intensification of memories. The article also analyzes the phenomenon of “memories about memories”.

Keywords: Russian-Ukrainian War, Occupation, Blockade, Oral History, Memory, Follow-Up Interviews, Recollections.

ДОСЛІДЖУЮЧИ ВОЄННЕ ПОВСЯКДЕННЯ: ПРО НАУКОВІ МЕТОДИ, ІНСТРУМЕНТАРІЙ ТА ДЖЕРЕЛА КРИЗЬ ПРИЗМУ ОСОБИСТОГО ДОСВІДУ ЕТНОЛОГА

УДК: 355.01:001.8][477.52]

Наталія ЛИТВИНЧУК

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
відділ «Український етнологічний центр»,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
(м. Київ, Україна),
e-mail: nahapetik@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0691-9662>

Анотація. Війна суттєво змінює не лише те, що ми досліджуємо, але й те, як саме ми це робимо, змушує зміщувати фокус з одного предметного поля на інше, переглядати усталену методологію, переосмислювати етичні засади. Пропонована розвідка є спробою поділитися власним науковим досвідом адаптації до кризових умов і практикою апробації різних підходів до фіксації та інтерпретації даних, обстеження територій, формування джерельної бази. Обґрунтований вибір і використання в процесі тривалих наукових пошуків низки класичних та альтернативних спеціальних методів (включеного спостереження, віддаленої етнографії, візуальної антропології тощо) дозволили зібрати доказові матеріали, які показують об'єктивний зріз повсякденного життя прифронтового прикордоння; а також ввести до інформаційного простору аналітичні напрацювання, переконливі узагальнення й висновки. Оцінюючи переваги одних і недоліки інших, авторка акцентує увагу на ефективності застосування сукупності прийомів, їх міждисциплінарності, на важливій ролі кожного дослідника у виробленні дієвого теоретико-методологічного алгоритму вивчення реалій війни.

Ключові слова: прифронтове прикордоння, документування війни, дослідницький інструментарій, наукові методи, автоетнографія, цифрова етнографія, віддалена етнографія.

Для науковців, які працюють над культурно-антропологічними студіями, з початком повномасштабних воєнних дій особливо гостро постала проблема визначення підходів, що дозволили б продовжити роботу над обраними раніше напрямками або ж розпочати розробку нових проєктів, пріоритетних у контек-

сті викликів нинішнього лихоліття. Пошуки шляхів адаптації дослідницького інструментарію до вивчення невиданих реалій життя відбувалися в різних площинах – як теоретичній, так і практичній. Це, зокрема, підтверджує характер дискусій, що активно велися в межах всеукраїнських і міжнародних форумів ученими з різним бекграундом. Власне на їх тлі особливо увиразнювалося те, наскільки складно вітчизняним дослідникам витримувати академічну дистанцію, зберігати рівновагу між науковою об'єктивністю й індивідуальною емоційною залученістю в події та процеси, які вимагали системного пізнання. Кожен, хто досвідчив війну, так само ставав носієм травматичного досвіду, змінюючи мимоволі роль збирача чи аналітика на наратора. Їхні оповіді, сповнені особистого болю, органічно зливалися з голосами свідків евакуації, блокади, окупації та інших воєнних злочинів. Тож, очевидно, що така безпосередня участь позначилася на прийомах та інструментах праці дослідників, і, як відповідь на ці виклики, окреслилися нові методологічні засади – етично орієнтовані, контекстуально чутливі й адаптивно гнучкі.

Ретроспективно аналізуючи власну прикладну діяльність як етнолога й пройдені за цей кризовий період етапи, перше, на чому хотілося б зацентрувати увагу, – це непередбачуваність. Контекст, що змінюється без попередження, з одного боку, змушує повсякчас шукати нестандартні підходи до збору й інтерпретації даних, випробовувати різні методи, зокрема й міждисциплінарні, активно залучати нетрадиційні джерела, що створюються в режимі реального часу; а з другого, – вимагає готовності досліджувати простір, що швидко трансформується, набуває нових сенсів і функцій. Про безпосереднє занурення в таку турбулентну реальність і вишкіл воєнним полем більш предметно було висвітлено авторкою в попередніх розвідках [3; 2], тож глибше розглядати цей аспект у межах пропонованого дослідження немає потреби. Поза тим, спираючись на особистий досвід, хотілося б підкреслити, що документування й вивчення реалій війни в перші місяці 2022 і на початку 2025 р. – це різні виміри. Нині етнологи, як і представники інших галузей вітчизняної гуманітаристики, мають усі можливості йти протоптаною стежиною, виробити алгоритм своїх пошуків з урахуванням уже апробованих підходів, інструментарію і, що важливо, потужного масиву джерельної бази. Тоді як три роки тому більшість із нас діяли певною мірою інтуїтивно, керуючись переважно професійним чуттям.

Ще однією методологічною константою, що невідступно супроводжує дослідницьку практику в умовах лихоліття, є ризикованість. Особливо коли йдеться про екстремальну польову етнографію. Особисто мене війна застала в дослідницькому просторі, географічно на межі Чернігівської та Сумської областей – територій, які я планувала обстежувати й куди ворог зайшов фактично в перші дні. Брак досвіду та відсутність підготовки до роботи в нестабільному середовищі стали серйозним випробуванням. Ризики, з якими довелося зіткну-

тися, не обмежувалися винятково фізичними загрозами. Різні етапи науково-пошукової роботи супроводжувалися додатковими тривогами й непевностями. На цьому тлі було визначено предметне поле дослідження, адаптовано відповідно до реалій воєнного часу інструментарій, вироблено новий механізм збирання даних, зокрема й емпіричних, окреслено потенційну джерельну базу. Власне дослідницькі стратегії формувалися ситуативно, переважно з огляду на перебіг бойових дій. Шукаючи рівновагу між науковими завданнями й обмеженими можливостями обстежувати території та комунікувати з респондентами в умовах підвищеної небезпеки, доводилося переосмислювати класичні підходи й поєднувати апробовані практики збору фактологічних даних з альтернативними техніками.

Напрацьовані прийоми мають свої переваги та недоліки, які в контексті вивчення війни доцільно розглядати радше як особливості. У межах цієї публікації зупинимося винятково на характеристиці тих, що стали основними інструментами роботи в загроженому полі. Зокрема, визначальний вплив на перебіг дослідження мав *метод включеного спостереження*. Фізична присутність, щоденна взаємодія та емпатія передусім стали ключем довіри. Інтеграція в середовище, яке вивчалось, відбувалася природно через розділені переживання, співдію на рівні повсякденних практик, подолання різних викликів. Проживання війни разом з досліджуваною спільнотою дозволило проникнути на потаємний рівень, краще зрозуміти певні соціальні явища, ті чи інші поведінкові моделі, ґрунтовніше осмислити їх. Водночас варто зауважити, що цей досвід вивчення життя зсередини через емоційну напругу був найскладнішим у плані збереження об'єктивності та неупередженості. Також більше, ніж завжди, доводилося акцентувати свою увагу на етичних питаннях, повсякчас зважувати «за» та «проти», відчувати велику відповідальність за тих, кого досліджуєш, і оприямлені емпіричні дані, зібрані в реальному часі, по живих слідах подій.

Набутий у полі досвід воєнного повсякдення не лише став цінним для отримання певних інсайтів, але й відкрив шлях для застосування нестандартних підходів у дослідницькій роботі. Зокрема, використавши *метод автоетнографії*, у жанрі наукового есе було викладено авторські спостереження, що стали інструментом пізнання [1, с. 560–565]. Фокус на глибокому розумінні соціокультурних явищ крізь призму особистих випробувань робить цей підхід якісним, а самі матеріали – унікальними, адже такі дані неможливо зібрати за допомогою відстороненого спостереження, винятково опитування чи аналізу різних джерел. Водночас варто зізнатися, що, оповідаючи про особистий досвід у такому форматі, доводилося певною мірою стримувати себе розумінням того, що важливо тримати баланс між двома ролями – суб'єкта й об'єкта, десь навіть ховати за фактами особисті переживання. Цілком переконана, що якби дове-

лося передавати ці рефлексії в іншому форматі, наприклад інтерв'ю, то вони мали б інше емоційне забарвлення, композиційну структуру і, найімовірніше, ширший сюжет.

Найбільшим викликом на початку науково-пошукової роботи було те, що поле, у якому потрібно було фіксувати емпіричні матеріали, частково опинилося поза межами фізичної досяжності, і розвиток подій залишався непередбачуваним. Спираючись на представлені у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі приклади студіювання певних суспільних явищ на відстані, я вирішила розпочати збирацьку роботу *методом віддаленої етнографії*. Попри всі побоювання цей підхід виявився доволі ефективним і дозволив зібрати чималий масив оригінальних першоджерел. У процесі дослідження було застосовано такі прийоми, як проведення за допомогою телефонного зв'язку серії напівструктурованих індивідуальних і парних інтерв'ю, віртуальне спілкування з респондентами в режимі реального часу, обмін фото- та відеоповідомленнями. На мою думку, досягти такого результату вдалося саме завдяки довоєнному експедиційному досвіду, який покладено в основу вибору локацій для синхронного й асинхронного вивчення, а також респондентів для онлайн-комунікації.

Іншим альтернативним методом проведення досліджень під обстрілами (у прямому сенсі цього слова) стала *цифрова етнографія*. Збережені комунікаційні й інформаційні мережі дозволили опрацьовувати значну кількість джерел різного штибу – як вербальних, так і візуальних (текстів, світлин, відео) у момент їх створення й поширення мережею; а інтегрування в онлайн-спільноти досліджуваного простору ще до повномасштабного вторгнення дало певну перевагу й можливість спостерігати за спілкуванням і поведінкою людей через цифрові інструменти фактично безперервно від самого початку на різних етапах науково-пошукової роботи. Віртуальне середовище, яке раніше головно використовувалося як додаткова платформа даних, стало чи не основним джерелом. І, мушу визнати, що в такий спосіб інформаційне підґрунтя власне моїх наукових студій загалом змінилося й урізноманітнілося.

Звісно, що при першій нагоді було реалізовано можливість розширити фактографічну базу класичним для етнологів *методом польового збирання* даних через проведення інтерв'ювання face-to-face, анкетного опитування на місцях, а також шляхом безпосереднього спостереження, фотофіксації. Порівнюючи віддалену й польову етнографію, я відмітила з-поміж інших одну особливість, найбільш відчутну для мене як дослідниці з досвідом. Коли потрапляєш у поле, то до того як почати збирати інформацію, ти спочатку уловлюєш неповторний ритм життя спільноти, чого, на жаль, не можна зробити під час проведення досліджень на відстані. Мій виїзд улітку 2023 р. на Охтирщину, у середовище, яке я взялася вивчати від самого початку російського вторгнення

доступними мені способами і де до цього неодноразово доводилося працювати в експедиціях, дозволив збагнути кілька важливих речей. По-перше, реальність завжди буде перевищувати знання та уявлення, збудовані фактами; по-друге, проводити повторні обстеження територій у мирні часи – це одне, а «до» та «після» театру воєнних дій – це зовсім інше. Це ніби потрапити в незвіданий простір: спочатку треба звикнути до його нового образу (хоч і добре відомого тобі через фото та відео), а потім відчувати внутрішній світ, як він змінився під впливом обставин.

Підсумовуючи, слід зазначити, що кожен із методів має свої переваги й недоліки, і вибір між ними залежить як від конкретних завдань дослідження, так і від ресурсів та можливостей дослідника. За умови оптимального їх поєднання є великі шанси виробити підхід, який дозволить досягти найбільш об'єктивних і ґрунтовних результатів. Також важливо підкреслити на непересічній ролі кожного дослідника в розробленні теоретико-методологічних засад вивчення реалій війни й розвитку методологічної культури загалом, адже це є запорукою ефективних наукових пошуків і якісних аналітичних студій.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 12. Культура повсякдення часів російсько-української війни / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2024. 848 с.
2. Литвинчук Н. Господарський простір українсько-російського порубіжжя в реаліях повномасштабної війни. *Народна творчість та етнологія*. 2023. № 3 (399). С. 35–42.
3. Литвинчук Н. Сільськогосподарські практики в малих містах Північно-Східної України. *Народна творчість та етнологія*. 2022. № 2 (394). С. 105–118.

Nataliia LYTIVNCHUK

a Ph. D. in History,

a senior research fellow

at Ukrainian Ethnological Center Department,

M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics

and Ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine),

e-mail: nahapetik@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0691-9662>

STUDYING WARTIME LIFE: ABOUT RESEARCH METHODS, TOOLS AND SOURCES THROUGH THE LENS OF AN ETHNOLOGIST'S PERSONAL EXPERIENCE

Abstract. The war changes significantly not only what we research, but also how we do it, forcing us to shift our focus from one subject area to another, to revise the approved methodology, and to rethink ethical principles. This paper is an attempt to share the author's

own scientific experience of adapting to crisis conditions and the practice of testing different approaches to recording and interpreting data, surveying territories, and forming a source base. The well-reasoned choice and use of a number of classical and alternative special methods (participant observation, remote ethnography, visual anthropology, etc.) in the course of long-term research allowed us to collect evidence that shows an objective picture of everyday life in the frontline area; and to introduce analytical work, convincing generalizations and conclusions into the information space. Assessing the advantages of some and the disadvantages of others, the author focuses on the efficiency of using a combination of approaches, their interdisciplinarity, and the important role of each researcher in developing an effective theoretical and methodological algorithm for studying the realities of war.

Keywords: frontline borderland, war documentation, research tools, scientific methods, autoethnography, digital ethnography, remote ethnography.

ВІДТОРГНЕННЯ ОПРИЛЮДНЕНИХ СПОГАДІВ. ДОСВІД НІЖИНЩИНИ (2005–2025)

УДК 94 [477.51] «21»

Роман ЖЕЛЄЗКО

магістр історії,
учитель історії України,
Ніжинська ЗОШ І–ІІІ ст. № 7
Ніжинської міської ради Чернігівської області
(м. Ніжин, Україна),
e-mail: lneheld@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-1725-3978>

Анотація. Пропонована розвідка присвячена проблематиці відторгнення носіями усної історії Ніжинщини своїх спогадів через вплив низки чинників, пов'язаних із трикутником інтерпретацій-викривлень «оповідач–збирач–читач». Завданням розвідки є спроба зрозуміти причини такого відторгнення та зменшити його появу в майбутньому шляхом корегування методичних підходів на різних етапах усноісторичного дослідження: від підготовки до інтерв'ю до його запису, опрацювання, оприлюднення та повернення до спільноти. Хоча повністю убезпечитися від відмови оповідачів від своїх свідчень, з огляду на суб'єктивність усної історії, вочевидь, неможливо. Практичне значення дослідження полягає в окресленні важливих етапів трансформації ставлення респондентів до пережитого досвіду, усвідомлення яких може бути корисним для подальших записів усної історії на теренах Ніжинщини, а також під час формування освітніх програм і підготовки історико-краєзнавчих видань, пов'язаних із різними історичними викликами, зокрема з подіями російсько-української війни.

Ключові слова: відторгнення спогадів, волонтер, збирач, Ніжин, трикутник інтерпретацій-викривлень, оповідач, усна історія, читач.

Усноісторичне інтерв'ю має містити мінімум суб'єктивних вкраплень від дослідника (збирача), який записує й опрацьовує свідчення. Власна інтерпретація подій, внесення корективів до зібраних відомостей, нашарування особистих поглядів та переживань можуть суттєво вплинути як на процес дослідження загалом, так і на якість оприлюднених спогадів зокрема. Наслідком останнього цілком може стати відторгнення оприлюднених спогадів самими оповідачами.

Явище такого відторгнення сьогодні активно вивчається західними дослідниками: американцем Доналдом Річі (книга «Творення усної історії») [4] та італійцем Алессандро Портеллі (книга «Битва при Валле Джулії: усна історія та мистецтво діалогу», розділ з якої «Як назбирати трохи знань: кілька думок про етику усної історії» була надрукована в збірнику «Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI століть») [3]. Теоретичні напрацювання згадуваних дослідників широко використовувалися під час документування динамічних процесів української історії ХХІ ст., таких як Помаранчева революція (2004–2005), Революція гідності (2013–2014), російсько-українська війна, починаючи з 2014 р., тощо, адже запропонований авторами підхід дозволяє комплексно підійти до всього процесу роботи з усною історією (від підготовки до інтерв'ю до його запису, опрацювання, оприлюднення, повернення до спільноти) і мінімізувати можливе відторгнення.

Пропонована розвідка присвячена прикладам та аналізу відторгнення оприлюднених спогадів жителями Ніжинщини – регіону, що безпосередньо межує з Росією, піддається значному впливу російської пропаганди, а також неодноразово, упродовж ХVІІ–ХХІ ст. був театром військових дій російсько-українських воєн.

Ніжинські краєзнавці, зокрема співробітники Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського, вчителі та учні шкіл Ніжинщини документують спогади очевидців у контексті динамічних подій української історії початку ХХІ ст. Левова частка досліджень проводиться в межах конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт Малої академії наук (МАН). У 2024/2025 навчальному році призером міського етапу МАН Ніжина в секції «Історичне краєзнавство» стала робота учениці 9-Б класу Ніжинської гімназії № 16 Славицької Валерії «Село Велика Дорога: спадщина минулого, виклики війни та кроки до відбудови» (наукова керівниця: Сунка Тетяна) [6]. Починаючи з 2005 р., дослідники часто стикаються з тим, що оповідачі після інтерв'ю відмовляються від своїх свідчень. Чому це трапляється?

Динамічність історичного поступу України початку ХХІ ст., означеного двома революціями, політичними протистояннями (Віктор Ющенко проти Віктора Януковича, Майдан – Антимайдан тощо), міфологізованими реліктами радянської ідеології («східняки» проти «западенців-бандерівців», ветерани Червоної армії проти ветеранів УПА), руйнівним ефектом ідеології «руського мира», постійно переключала увагу українців з однієї вагомості події на іншу. Усвідомлення своїх спогадів й інтерпретація очима учасника події не встигали остаточно сформуватися через розгортання в Україні нової ключової події, на яку переключалася увага спільноти. Опитувані були змушені, маневруючи між змінами влади, позицією суспільства, корегувати свої спогади, відторгуючи моменти, що можуть їм зашкодити в майбутньому. Так, відсутність швидких

змін у державі, прояви проросійського реваншизму стали причиною формування в учасників Революції гідності відчуття марності своїх вчинків, страху через можливі репресії. Це стало причиною того, що ніжинські «майданівці» у 2018–2019 рр. відмовлялися від уже зібраних і записаних їхніх спогадів, заявляючи що *«зараз не на часі», «це наш вирок», «ви складаєте нам розстрільний список»*. Були випадки із проханням знищити всі вже надані спогади: як паперові, так і записи на диктофон. Те саме стосується ніжинців – учасників АТО. Їхні спогади було зібрано у 2016–2017 рр. співробітниками історичного відділу Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського. Якщо спочатку опитувані були за оприлюднення, то вже у 2019 р. почалося відторгнення й заперечення своїх слів, відмова від компрометуючих деталей (факти конфліктів із проросійським населенням Донеччини, сприйняття ним ЗСУ як ворога тощо). Деякі опитувані просили не друкувати і не оприлюднювати їх свідчення про події 2014 р. «до кращих часів». Частими випадками були особисті дзвінки та візити респондентів із проханням викреслити зі спогадів усі названі ними імена або замінити їх вигаданими. Відсутність поспіху в оприлюдненні спогадів науковими співробітниками НКМ ім. І. Спаського у 2019–2020 рр. стала в нагоді, адже почасти звернення з проханням знищити матеріали інтерв'ю надходили через декілька місяців після створення записів.

Явище відторгнення проявляється у відмові та запереченні оповідачами своїх слів, звинуваченнях інтерв'юєрів у фальсифікації істини, негативних відгуках описуваної спільноти (ветерани, переселенці, вразливі категорії та ін.) уже оприлюдненої усної історії. Відторгнення зазвичай настає не лише через суб'єктивізм дослідника, який до записаних свідчень може додати левову частку своїх суджень, мовби *«сам пережив подію»*, поділившись спогадами оповідача як своїми власними. Відторгнення настає через своєрідний трикутник інтерпретацій-викривлень істини, крізь жорна яких проходить усна історія на шляху до публікації. Умовно цей трикутник інтерпретацій-викривлень ми можемо назвати «оповідач–збирач–читач».

Оповідач надає викривлень об'єктивності усної історії через свої переживання, надзвичайність подій. Погодьмося, що не щодня людина є учасником бою, вимушеної міграції тощо. Ніжинські «майданівці», які входили до так званої Афганської сотні, згадуючи про події 2013–2014 рр., змальовували себе «козаками», Майдан порівнювали із Січчю, «беркутівців» – зі зрадниками-бурсурманами» [5]. Спогади ніжинців – учасників тих подій – так і не вийшли друком, а автори навідріз заборонили згадувати їхні імена, лишень дали згоду на висвітлення їх слів анонімно. Розуміючи всю трагедію боїв «майданівців» із «Беркутом», ми ніколи не маємо забувати, що в лавах обох сторін були українці, частина «беркутівців» під тиском і через погрозу репресій виконувала злочинні накази тодішнього режиму В. Януковича. Революція гідності стала

проявом внутрішніх кривавих протистоянь, за лаштунками яких стояла ворожа Москва та її прагнення знищити Україну зсередини. Утім, оповідачі завжди триматимуться своєї позиції, переможної позиції, дивлячись на трагедію лише під своїм кутом, що й створює викривлення спогадів з боку оповідача.

Збирач, тобто дослідник, записує і публікує спогади зі своїми вкрапленнями переживань та аналізу інформації. Наприклад, до особистих спогадів учасника Революції гідності збирач-дослідник може додати події, що активно висвітлювались у ЗМІ, або найгірше, подає власні судження чи політичні переконання як слова оповідача.

Зацікавлений **читач**, прочитуючи вже опубліковані спогади, за певною аналогією з художньою книгою, формує свою картину подій, забуваючи різницю між історичним романом та документальною хронікою. За принципом поширення усної народної творчості та місцевих небилиць-легенд, прочитані спогади, з похибкою, розповсюджуються серед спільноти.

Зважаючи на цей трикутник інтерпретацій-викривлень істини і виникає поняття відторгнення в рамках спільноти. Станом на 2025 р. від своїх слів на Ніжинщині більше відторгаються учасники низки подій до 2022 р., значно менше – свідки й учасники повномасштабної війни, тобто люди, які пережили окупацію, набули статусу ВПО (внутрішньо переміщених осіб). Так, згідно з розвідкою В. Славиковської, жоден мешканець с. Велика Дорога не проявив ознак відторгнення щодо записаних у 2024 р. спогадів про окупацію села російськими військовими в лютому – березні 2022 р. [6, с. 11–17].

Майже відсутні факти відторгнення у волонтерів, які одними з перших прийшли на допомогу населенню сіл Ніжинщини у квітні 2022 р. після звільнення регіону від російських загарбників. Відсутність відторгнення полягає в тому, що волонтер не був безпосереднім учасником, не був в окупації, він лише допомагав долати наслідки, не був залучений до найактивнішої фази, хоч і бачив багато злочинів на власні очі: тіла загиблих, зруйновані будинки, безпорадність людей. Волонтер почасти ставав ретранслятором свідчень безпосередніх учасників подій. Це створило певний імунітет відторгненню [2].

Прикладом цього є свідчення ніжинської волонтерки Світлани Гомоляко про події лютого – квітня 2022 р., записані у 2023 р. та оприлюднені в ЗМІ: *«Це був третій день повномасштабної війни. Ніжин був в оточенні російських військ. Початок війни позбавив багатьох ніжинців можливості купівлі продуктів. Підвезення нових продуктів до гіпермаркетів ускладнилось, продуктові полиці крамниць поступово спорожніли. Їжа та створення її запасів стало питанням № 1. Найважче в цій ситуації було найуразливішим категоріям мешканців: літнім людям, багатодітним родинам, хворим, людям з обмеженими можливостями, мешканцям інтернатів та притулків. За всіх цих обставин я не могла сидіти осторонь подій склавши руки. Ми з чоловіком Євгенієм вирішили підтрима-*

ти людей, які опинилися в скруті. Забезпечити наших захисників та звичайних мешканців найнеобхіднішим – їжею. Мій чоловік – підприємець, до війни займався овочами, тож ми почали роздавати людям картоплю, моркву. Паралельно розпочалася робота з формування списків тих ніжинців, кому ці овочі були потрібні найбільше. Роздавши власні запаси, ми почали думати над тим, як доставити овочі до Ніжина зовні. Відразу ж постала проблема з паливом та транспортом. У місті була проблема з паливом, дефіцит. Бензин шукали де тільки могли. Допомогали друзі та знайомі, які теж гуртувалися з метою взаємодопомоги в скрутний час. Мій чоловік зливав пальне з тракторів. Наш товариш – Володимир Крисько – надав нам транспорт, яким ми почали їздити до Києва, а звідти – до Умані. В Умані було утворено ГО БФ “Все разом Умань”, що є філією британського фонду “All Together”. Цей фонд надавав допомогу олією, яблуками, крупами. Ці продукти ми доставляли до Ніжина та розвозили по лікарням, притулках, різним центрам. Через знайомих знаходили людей, у кого була проблема в харчах.

Одночасно з розповсюдженням нами овочів я розпочала приготування готової їжі в себе на кухні. Головне гарячої. Для хлопців в полі, на холоді, на блокпосту, що продувається зі всіх боків, це є дуже важливо. Просто зігрітися їжею. Вже готову їжу чоловік та наші знайомі доставляли ледь не до всіх блокпостів Ніжина у березні 2022 р. Готувала супи, борщі, всі можливі варіації страв з картоплі, м'ясні страви. Все натуральне, домашнє. В приготуванні використовувала власну консервацію, а також ті консервовані продукти, які мені постійно приносили небайдужі ніжинці. Варила різноманітні компоти з кизилу, сухофруктів, заморожених ягід. Готувала їжу постійно, адже розуміла, що хлопці потребують її щодня, й найголовніше – вчасно. Виробився навіть своєрідний графік роботи на кухні – від завершення й до початку комендантської години та в перерві між сигналами “повітряної тривоги”. Дуже хвилювалася, щоб доставлена їжа хлопцям на блокпости була обов'язково гарячою. Дуже приємно, що до приготування їжі нашим Захисникам долучалися небайдужі ніжинки, яким ми доставляли додому продукти для приготування, й забирали вже готову їжу.

Ми доставляли їжу до навколишніх сіл, всіх населених пунктів, до яких ми могли дібратися, чи, точніше сказати, прорватися. Ще у березні, коли російські війська були на Чернігівщині, ми доставляли продукти до Крут, Пам'ятного, Хорошого Озера, Перебудови, Бурківки. З витісненням українськими військами російських окупантів за межі Чернігівщини наша команда вже на другий день розпочала допомогу звільненим селам. Саме на другий день, бо раніше було неможливо. Перший день активно тривало розмінування. Коли ж стало більш безпечно, ми поїхали до звільнених сіл Велика Дорога, Лосинівка, Світанок, Яхнівка, Припутні, Сваричівка, Галиця, Безуглівка, Ягідне, Слобода, Бакланова Муравійка, Ковчин, Халявин та Сібереж.

Чоловік Женя з боєм згадує, що накоїли в селах російські нелюди, які прирекли людей на голод. З поверненням українських військових і волонтерів люди

найперше просили хліба, адже дехто не їв його тижнями. В окупацію хлібна машина просто не могла доїхати до цих сіл, а російські вбивці не переймалися організацією забезпечення українського населення найнеобхіднішими продуктами. Навпаки, вони розграбували всі крамниці, склади продуктів, зруйнували людські хати, печі, на яких вже неможливо було готувати їжу. Росіяни лишили по собі одні руїни. Назавжди запам'ятався випадок, коли у с. Слобода звільнені мешканці, окрім хліба, просили привезти бодай щось для випікання пасок, адже наближався Великдень» [1].

Отже, подолати саме явище відторгнення неможливо, але потрібно докласти всіх зусиль, щоб зменшити його відсоткове відношення та негативний вплив дослідження. Сучасні напрацювання спеціалістів з усної історії дозволяють нам виокремити такі поради щодо зменшення проявів відторгнення:

1. Збирач (дослідник) має дотримуватися принципу об'єктивізму, уникати власних суджень та завжди повторно перевіряти факти в оповідача, а після опублікування – на сторінках офіційного видання чи сайту.

2. Збирач має побудувати тісну співпрацю з оповідачем на основі довіри та прозорості. Якщо доцільним є запис інтерв'ю на диктофон, дослідник повинен повідомити про це респондента, залишити за ним право не записувати на пристрій частину розповіді, якщо є якась пересторога. І в жодному разі не записувати інтерв'ю таємно – після прихованого оприлюднення спогадів без попереднього узгодження з очевидцем подій оповідач майже 100 % може заперечити власні слова, тим самим продемонструвавши факт відторгнення.

3. Збирач має завжди бути готовим до відторгнення респондентом своїх слів на будь-якому етапі дослідження, тож бажано чітко документувати всі записи, зі схвальним підписом оповідача.

4. Першочерговим завданням збирання усних свідчень є саме їх документування, створення архівів. Оприлюднення спогадів революції війни може або й має затримуватися в часі з метою усталення поглядів та оцінки тієї чи іншої історичної події.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гомоляко С. Усне інтерв'ю, волонтерка: Ніжин, березень 2023 р. Архів автора.
2. Железко Р. Ніжинська волонтерка Світлана Гомоляко: «Наш обов'язок у тилу – забезпечити їжею і теплом воїнів ЗСУ». URL : <https://mynizhyn.com/news/misto-i-region/26989-nizhinska-volonterka-svitlana-gomoljako-nash-obovjazok-u-tilu-zabezpechiti-yizheyu-i-teplom-voyiniv-zsu.html> (дата звернення 11.04.2025).
3. Портеллі А. Як назбирати трохи знань: кілька думок про етику усної історії. *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI століть* : зб. наук. праць / за наук. ред. Г. Грінченко. Київ : АРТ КНИГА, 2021. С. 321–339.
4. Річі Д. Як проводити інтерв'ю. *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI століть* : зб. наук. праць / за наук. ред. Г. Грінченко. Київ : АРТ КНИГА, 2021. С. 287–321.

5. Самсонюк П. Усне інтерв'ю, учасник Революції гідності: Ніжин, листопад 2018 р. Архів автора.
6. Славиговська В. Село Велика Дорога: спадщина минулого, виклики війни та кроки до відбудови / Робота Малої академії наук. Секція «Історичне краєзнавство». 2025. 45 с.

Roman ZHELIEZKO

Master of History,

Teacher of Ukrainian History,

Nizhyn Comprehensive School from the 1st to the 3rd Grades N. 7

of Nizhyn City Council, Chernihiv Region

(Nizhyn, Ukraine),

e-mail: Ineheld@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-1725-3978>

REJECTION OF PUBLISHED MEMORIES. EXPERIENCE OF NIZHYN REGION (2005–2025)

Abstract. This study is devoted to the problem of rejection of their memories by the bearers of oral history in the Nizhyn region due to the influence of a number of factors related to the triangle of interpretations-distortions “storyteller-collector-reader.” The aim of the study is to understand the reasons for such rejection and to reduce its occurrence in the future by adjusting methodological approaches at various stages of oral history research: from preparation for the interview to its recording, processing, publication, and return to the community. However, given the subjectivity of oral history, it is obviously impossible to completely protect oneself from narrators' refusal to give their testimonies. The practical significance of the study lies in identifying important stages in the transformation of respondents' attitudes toward their experiences, the awareness of which may be useful for further oral history recordings in the Nizhyn region, as well as in the development of educational programs and the preparation of historical and local history publications related to various historical challenges, in particular the events of the Russian-Ukrainian war.

Keywords: rejection, volunteer, collector, Nizhyn, triangle of interpretations-distortions, narrator, oral history, reader.

ВІЙСЬКО І СПРОТИВ:
ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРВ'ЮВАННЯ
ТА КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ

ТРАВМА ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ В СУЧАСНІЙ ВІЙНІ: ПРОГОВОРЕНИЙ ДОСВІД

УДК 355.012+355.257.7;355.48[470+571:477]"2014/2024"

Олександр ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна),
e-mail: olysenko555@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Анотація. *Мета* розвідки полягає у з'ясуванні ключових аспектів індивідуального досвіду російського полону українськими військовими й цивільними бранцями. *Методологічним підґрунтям* студії стали міждисциплінарні прийоми пізнання, а також спеціальні методики усноісторичних досліджень. *Основні результати дослідження.* Сучасна війна Російської Федерації проти України має екзистенційний характер і спрямована на ліквідацію української державності та фізичне знищення української політичної нації. Така стратегічна мета визначає засоби, якими здійснюється агресія й окупація частини нашої країни. Режим терору на тимчасово захоплених ворогом територіях супроводжується масовими вбивствами цивільного населення, тортурами та знущаннями над тими, хто видається російській окупаційній владі неояльним. Надзвичайно брутальним є ставлення російської сторони до українських військових і цивільних бранців. Відверто порушуючи правила і звичаї ведення війни, зафіксовані в міжнародно-правових документах, Кремль санкціонував убивства військовополонених безпосередньо на лінії бойового зіткнення та в місцях утримання. Звичним і навіть поширеним явищем стали різні форми сексуалізованого насильства над усіма категоріями військових і цивільних полонених. Аналіз деяких інтерв'ю дає змогу сформулювати адекватне уявлення про умови утримання бранців, глибину переживань тих, хто побував у російському полоні, стратегії подолання посттравматичного синдрому, ставлення держави й суспільства до окресленої проблеми та способи її вирішення. *Перспективи* опрацювання вказаного кола проблем пов'язані насамперед зі встановленням типологічних рядів стратегій поведінки бранців у полоні й моделей виходу з морально-психологічної кризи, пов'язаної з таким травматичним досвідом.

Ключові слова: російсько-українська війна, українські військові та цивільні бранці, убивства полонених, тортури, сексуалізоване насильство, травматичний досвід.

Сучасна війна Російської Федерації проти України оприявнила проблему військового полону в надзвичайно гострих юридичному, моральному й гуманітарному вимірах. Варварські способи ведення війни військово-політичним керівництвом Росії дають підстави кваліфікувати їх як воєнні злочини та злочини проти людяності. Саме такими дефініціями необхідно маркувати поведінку російської сторони з українськими військовими бранцями.

У передмові до книги «В ім'я живих» колишній державний міністр Крістіна Вайс від імені уряду ФРН зазначила: «Куди йде суспільство, в якому людська гідність попирається ногами, Німеччина дізналася на власному досвіді. У траншеях, у концтаборах, у газових камерах – гідність завжди помирала першою. Багато мільйонів позбавлені гідності, мільйони жертв. Серед них і ті незчисленні військовополонені з Радянського Союзу, долю яких лише нині стало можливим досліджувати. /.../ Дослідження їхньої долі – одна з небагатьох можливостей повернути жертвам хоча б частину їхньої гідності» [2, с. 23].

Військовий полон – явище, яке можна розглядати в кількох іпостасях. Зупинимось лише на кількох моментах, що мають глибоке смислове значення і найглибше переживаються жертвами неволі.

Полон – це насамперед завжди втрата свободи дій і повна залежність від волі супротивника. А ще – це ситуація, що ставить людину на крайню межу між життям і смертю. Екзистенційний характер феноменології військового полону до найвищих емоційно-психологічних реєстрів загострює сприйняття усіх складових буття, усвідомлення речей, які до того залишалися складними для розуміння чи сприймалися спрощено.

Мешканець Львівщини Євген Роман пішов служити у ЗСУ добровільно 1 квітня 2022 р. Служив у 5-му окремому штурмовому полку, який після завершення процесу формування передислокувався на Донеччину. Євген перебував у складі ремонтної роти, яка займалася відновленням техніки. Визмукну надійшов наказ про виділення кожним підрозділом певної кількості військових для підкріплення тих сил, які перебували на передовій лінії. У роті Романа серед 90 військовослужбовців було відібрано 20 осіб, зокрема і його.

13 березня 2023 р. поблизу населеного пункту Іванівське група бійців заступила на позиції із завданням утримати лінію оборони й не дати росіянам вийти з посадки за 50 метрів до нашої лінії оборони. Під час обстрілу вдень Євгена контузило, і він утратив свідомість. Прийшов до тями надвечір. Утративши пильність, побратими Євгена не помітили наближення росіян, які захопили їх у полон. Нашим бійцям було наказано залишити зброю, скинути бронежилети і вийти з окопу. Євген вийшов останнім і не скинув бронежилет. Старший росіянин без попередження відкрив автоматний вогонь по беззбройних українських бранцях, які стояли на бруствері.

Боець згадає: «Я ніколи не міг уявити, що побачу, як Господь Бог карає таких людей. Прошло буквально 3–4 хвилини, і тут прилітає міна (я не знаю,

чия – наша чи їхня). Старшому, який у нас стріляв, відірвало ногу. Він кричав, що стікає кров'ю, але його підлеглі не надали йому жодної допомоги». Коли Євген під ранок прийшов до тям після поранення в обидві руки, він побачив довкола себе своїх мертвих товаришів і російського військовика. Піднявшись на коліна, зрозумів, що зробив фатальну помилку: російські солдати перебували неподалік і побачили, що він вижив. Повідомивши по рації про «300-го», вони запитали в командира, чи не добити його. Той відповів: «Ще встигнете».

Коли почався мінометний обстріл росіян нашими артилеристами, ті поховалися у бліндаж, а Євген на колінах, схопивши однією рукою тепловізор, поповз до своїх. Діставшись посадки, став рухатися до кулеметної позиції, на якій, заступаючи на виконання завдання, залишив кулеметнику чимало набоїв. Врятувало йому життя те, що жодна куля, пущена кулеметником у бік росіян, не потрапила в нього, і те, що він непомітно підібрався до кулеметної точки. Його побратим дивувався, як той вибрався, і бідкався, що міг поранити чи вбити Євгена.

У шпиталі лікарі теж дивувалися пораненню, яке, на щастя, не стало смертельним для бійця.

Солдат каже, що постійно молився, а коли прийшла мить близької смерті, думав тільки про те, що більше не побачить землю, сніг, не дихатиме цим повітрям. Після цього він став по-іншому ставитися до простих, повсякденних речей, про які до того не думав.

«Я не раз ставив собі питання: чому я там не лежу? Невже я заслуговую на більше, ніж хтось? Я нічого в житті не зробив такого нікому. Може, я в цьому житті маю щось виконати, можливо, я чогось не зробив. Але я думаю, а вони що, не такі самі?».

Характер поранень зробив Євгена обмежено придатним, але він залишився у військах і служить у мобільному підрозділі, що полює за БПЛА. Тому встановлювати кулемет вагою 38 кг на турель бійці допомагають один одному [3].

Історія Романа Кривулі акцентує увагу на інших аспектах полону: «Найбільше у полоні хотілося просто наїстися, – згадує він після обміну. – Солодкого хотілося... Все було прісне».

Саме тортури голодом і побиттям часто проговорюються українськими бранцями, які побували в російському полоні.

Роман розповів свою історію по дорозі з Дніпровської лікарні, куди потрапив після обміну, додому – на Харківщину. Коли почалося повномасштабне вторгнення, він був не на службі, а вдома, у с. Липці. Дістатися до свого підрозділу просто не встиг: село опинилося в окупації в перші ж години ворожого наступу. Окупанти шукали іншого військового і примусили Романа з'ясувати його місцезнаходження. Оскільки Роман не знав того чоловіка, його забрали, а помешкання пограбували. Побили, імітували розстріл, а потім відправили до Гоптівки.

«Гоптівка – це найстрашніше, що я проходив. – зізнається воїн. – В Гоптівці вони якби убили, то відвезли б, викинули б тіло – і все... На Гоптівці мені поламали ребра, катували струмом – “тапіками”. У кожного свої були тортури. Одному на пальці електроди чіпляли, іншому – на ніс, до язика, на вуха. До чого хвора фантазія додумається. Якось мене повели на допит, почали бити, потім посадили до стіни, і один почав розказувати, що якщо я надумаю здохнути, то в нього є шприц з адреналіном. Він вже не вперше ним, мовляв, користується, знає, як це робиться. “Я тебе приводжу до тями, і продовжуємо тортури далі”. Питали про структуру наших військ. А я звідки знаю, які війська в Харкові? Там їх тьма-тьмуща може бути. Питали, чи є есбеушники знайомі, прикордонники».

Після тривалих знущань Роман вирішив зізнатися, що є військовослужбовцем ЗСУ, оскільки так з'являвся шанс на обмін. Тиждень душоугуби його не чіпали, але незабаром заявили, що він повинен за стажем бути щонайменше майором і можливим «спецагентом».

Перевівши бранця до наметового містечка українських військовополонених у Шебекіно, окупанти припинили катування, але не регулярні допити. А через 10 днів після того на Романа чекало нове переведення – тепер до Старого Осколу, де знову відновили тортури, аж поки він не підписав якийсь папірець невідомого йому «зізнання».

Коли українських воїнів посадили у вантажний літак, вони припустили, що летять на обмін. Та на них чекало нове випробування.

Розташовану в місті Донське Тульську колонію суворого режиму № 1 вважають однією з найбільш жорстоких. Тут українці особливо потерпають від знущань, холоду й голоду, хворіють на туберкульоз. Роман розповів, що бачив цивільного полоненого, який через побиття і голод втратив розум. В іншого співкамерника від недоїдання почали «гнити ноги».

У таких умовах Роман провів ще 9 місяців. А потім його транспортували в Мордовію, де він перебував 11 жахливих місяців. «Нам постійно казали: “Ви, тварюки, вбивці, хочете в Європу? На вихід! Ось вам Європа!”. І понеслась. Били за все. Сперся на ліжко замість стояти вдень – побиття. У наглядача поганий настрій? Будуть бити. Заходять: “Так, п'ятьох обирайте і на вихід!”. Виходять п'ятеро. Цих п'ятьох або б'ють прямо в коридорі, щоб не на камеру, або виводять у прогулянковий дворик. А там уже і шокери, і палки, і “давай, танцюй, співай пісню”... Наш співає, а той його шокером підганяє. Залізає на лавочку, розганяється і з коліна в голову б'є, щоб дістати, бо само ж воно метр п'ятдесят зростом, а полонений високий. Вибив мені з одного боку два ребра. Я місяць не міг ні дихати, ні спати – нічого».

Тричі Романа били до втрати свідомості, застосовували тортури електрошокером: «Я стою в упорі лежачи. Наказує відтискатися. Я відтискаюся. І той сідає зверху, і починає всюди шокером штрикати: п'ятка, стопа, м'язи, по руках,

в шию, в голову, усюди. Вже начальник почав його зупиняти: “Все, все, а то в нього зараз серце стане!”».

Від поганої якості води полонені хворіли. Через те, що в капцях не дозволяли купатися, багато з них заразилися грибковими захворюваннями. Чистити зуби не дозволяли впродовж 2 років.

У січні 2024 р. Роман із групою побратимів потрапив до обмінного контингенту, який перевели до колонії в Каменськ-Шахтинському (Ростовська область). Перед обміном їх, нарешті, почали більш-менш прийнятно годувати.

Дев'ятий по черзі переїзд пролягав до Сумщини, де бранців передали Україні [4].

Надзвичайно складним і драматичним є жіночий досвід полону. Часто він пов'язаний із сексуальним або сексуалізованим насильством.

Сексуальне насильство – це використання сили або примусу для отримання сексуального контакту чи взаємодії без згоди іншої особи. Це включає будь-які форми сексуального примусу, від фізичного насильства до маніпулятивної поведінки, з метою отримання сексуального контакту.

Сексуалізоване насильство – це ширше поняття, яке охоплює сексуальне насильство, а також інші види насильства, які мають сексуальний підтекст або спрямовані на приниження жертви через сексуальні аспекти. Це може включати, наприклад, сексуальні домагання, вуайеризм, об'єктивізацію чи використання сексуального підтексту як інструменту контролю або влади.

Таким чином, сексуальне насильство є одним з аспектів сексуалізованого насильства, яке містить ширший спектр поведінки, спрямованої на сексуальне приниження чи контроль жертви.

Чотири історії українських полонянок оповіло Радіо Свобода. Юлія Д. (представниця SEMA Ukraine) з 2014 р. проживала на тимчасово окупованій території. 10 березня 2021 р. «деєнерівці» прийшли до неї додому і забрали її разом з чоловіком. Їм без будь-яких доказів інкримінували «шпигунство» на користь України. Подружжя повезли «на ізоляцію», а неповнолітні діти залишилися самі. «Ізоляція, – пояснює Юлія, – це така катівня “МГБ ДНР”, де людей катують, гвалтують, вбивають, де вони зникають. Там немає жодного закону. Перший і другий допити ще вдавалося триматися, а потім, коли почали шантажувати дітьми, я підписала “явку з повинною” і засвідчила, що співпрацювала з СБУ. Після цього вони дозволили моїй подрузі взяти опіку над дітьми». Юлія перебувала в полоні 1 рік і 7 місяців. Вона називає «страшним часом, коли усвідомлювала, що діти виростуть без неї».

На запитання інтерв'юера, які тортури застосовували кати, Юлія вказала побої та приниження, коли роздягнуту жертву прив'язували горілиць на столі і погрожували вчинити сексуалізоване насильство неприродними способами. Після звільнення з полону жінка тривалий час не могла розповісти про свої страждання через сором. Однак згодом Юлія вирішила: як би не було важко,

вона буде про це говорити. Найскладніше жінці проговорювати ситуацію, у яку потрапили її діти, а також сексуалізовану наругу.

З розповіді Оксани Г. (представниця SEMA Ukraine) дізнаємося про те, що після вторгнення росіян в Україну у 2014 р. вони з подругами й громадським активом організували центр допомоги українським військовим. Зібрали гуманітарну допомогу й поїхали на Донбас. Перша поїздка в Дебальцеве пройшла успішно, а під час другої група волонтерів не дісталася Волновахи, оскільки була затримана на блокпості «деєнерівців». Групу перевозили з місця на місце, допоки Оксану не спрямували в розташування діючого підрозділу в Донецьку. Вона не очікувала повернутися додому живою, оскільки їй винесли вирок – розстріл. Колишня бранка наголошує, що сексуалізоване насильство – це не тільки прямий сексуальний контакт, але й принизливі обшуки в інтимних місцях, домагання, демонстративні сексуальні дії ворога, погрози зґвалтування тощо.

Одним з аспектів дійсності після полону Оксана називає байдужість органів соціальної допомоги, що не цікавляться долею жінок-полонянок, які стали жертвами війни й насильства. До Оксани прийшла Ірина Довгань, яка освідомила її про право на допомогу з боку держави. Тим часом у селах, за її словами, є чимало жінок, які зазнали сексуального насильства, але почуваються винними і всіляко уникають соціальних комунікацій через осуд сусідів та знайомих. Одну таку жінку окупанти ґвалтували й шантажували тим, що відпустять її сина з «підвалу», у той час, коли він уже був мертвий.

Лише через три роки після звільнення з полону Оксана Г. отримала офіційні документи про визнання її потерпілою. Жінка висловила сподівання на те, що Путін і всі його підручні сядуть на лаву підсудних у міжнародному суді за злочини, що не мають терміну давності.

«Що таке СНПК?»¹ – запитала інтерв'юєрка в Людмили Г., правозахисниці, голови ГО «Нумо, сестри!». Та відповіла, що йдеться про конфлікт між людиною зі зброєю і беззбройною людиною. Сексуальне насильство пов'язане з примусовим роздяганням, дотиками, спогляданням оголеного тіла жертви, побиттям. Тортури електричним струмом чоловіків через статеві органи – також належать до СНПК.

Людмила Г. наголошує на відсутності закону, що визначає статус потерпілого від СНПК, хоча він пройшов перше читання. Цей закон робить таких людей видимими. Нині працює пілотна програма з надання невідкладних проміжних репарацій потерпілим від СНПК. Спочатку вона орієнтувалася на 500 осіб, але потреби виявилися набагато більшими.

Правозахисниця вважає, що близько 80 % цивільних та військових бранців (їх загальна кількість оцінюється в понад 60 тис. осіб) у той чи інший спосіб переживають СНПК.

¹ СНПК – сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом. Це – зґвалтування та будь-який інший напад або дії сексуального характеру, вчинені проти жінок, чоловіків і дітей, а також дії, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з конфліктом.

Галина С. (представниця SEMA Ukraine) з Херсонщини займалася волонтерством, допомагала дитячим будинкам, військовим, «Правому сектору». Їхню групу, яка передавала українським військовим інформацію про розташування російських займанців, видали односельці. Галину довго били гумовим шлангом, а потім струмом до втрати свідомості. Нарешті, вдалися втрюх до ґвалтування полоненої. Лише прихід командира, який сказав, що хтось засвідчив, що Галина збирала тільки дитячі речі, її врятував.

Жінка скаржиться, що тим, хто перебував у полоні в «ДНР», держава сплачує по 100 тис. грн, а херсонських потерпілих цілковито ігнорує [1].

За повідомленням Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими, достеменно відомо, що в російській неволі залишаються понад 8 тис. українців – і військових, і цивільних. Їхнє місцеперебування підтверджено. Однак десятки тисяч українців залишаються у статусі зниклих безвісти. Згідно з останнім звітом ООН, Росія систематично порушує міжнародне гуманітарне право в питаннях поводження з військовими й цивільними бранцями: «Свідчення потерпілих показують всю нещадність та жорстокість цього поводження, що завдавало жертвам сильного болю та страждань під час тривалого утримання під вартою. Все це здійснювалося з кричущою зневагою до людської гідності та спричинило довготривалі фізичні та психічні травми» [4].

Отже, з вищеописаного можемо дійти висновків:

1. Російська сторона брутально порушує діючі приписи Міжнародного гуманітарного права про поводження з військовими й цивільними бранцями.

2. Окупанти вдаються до розстрілів військовослужбовців ЗСУ під час здачі в полон, що кваліфікується як військовий злочин.

3. Полонені українські військовослужбовці та цивільні особи піддаються різноманітним тортурам і сексуальному насильству (СНПК). Здебільшого такий досвід приховується й у латентному вигляді формує посттравматичний синдром (ПТСР).

4. Артикуляція пережитого досвіду насильства в коректних та психологічно комфортних умовах важлива не тільки для колишніх полонених, але й для інших категорій військовослужбовців і цивільних громадян, що створює умови для емпатії та взаємодопомоги й унеможливорює стигматизацію жертв.

5. Українська держава зобов'язана взяти на себе всі функції, пов'язані з юридичним закріпленням відповідного статусу, медичною та соціальною реабілітацією жертв насильства в полоні.

6. Державні органи та громадські інституції мають вжити всіх заходів, аби кожен злочин російської сторони стосовно військових і цивільних бранців був розкритий, а виконавці – покарані відповідно до міжнародних приписів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Звільнені з полону жінки – відверто про пережите насильство. Чотири історії. *Радіо Свобода*. 4 лютого 2025. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/video-zvilneni-z-polu-nu-zhinky/33299645.html> (дата звернення: 05.06.2025).
2. Мюллер Клаус-Дітер. Радянські і німецькі військовополонені та інтерновані. *Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років. Матеріали міжнарод. наук. конф. 2–4 червня 2006 р.* Київ : Парламентське вид-во, 2008. С. 13–23.
3. Радіо Свобода. 28 червня 2024 р. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=Vml2FL7FZIs> (дата звернення: 05.06.2025).
4. Скачко І. Вісім катівень за 21 місяць – географія полону. *Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи*. 29.03.2024. URL : <https://khpgr.org/1608813537> (дата звернення: 05.06.2025).

Oleksandr LYSENKO

Doctor of Historical Sciences (Ph.D., Dr. hab.), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of Military Historical Research,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine),
e-mail: olysenko555@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

THE TRAUMA OF MILITARY CAPTIVITY IN MODERN WARFARE: A SHARED EXPERIENCE

Abstract. The purpose of the research is to clarify the key aspects of the individual experience of Russian captivity by Ukrainian military and civilian prisoners. The methodological basis of the study is interdisciplinary methods of cognition, as well as special methods of oral history research. The main results of the study. The current war of the Russian Federation against Ukraine is existential in nature and is aimed at eliminating Ukrainian statehood and the physical destruction of the Ukrainian political nation. This strategic goal determines the means by which the aggression and occupation of a part of our country territory is carried out. The regime of terror in the territories temporarily occupied by the enemy is accompanied by mass murders of civilians, torture and abuse of those who appear disloyal to the Russian occupation authorities. The attitude of the Russian side towards Ukrainian military and civilian prisoners is extremely brutal. In blatant violation of the rules and customs of warfare enshrined in international legal documents, the Kremlin has authorised the killing of prisoners of war directly on the front line and in places of detention. Various forms of sexualised violence against all categories of military and civilian prisoners became common and even widespread. The analysis of some interviews allows us to form an adequate idea of the conditions of detention of prisoners, the depth of the experiences of those who have been in Russian captivity, strategies for overcoming post-traumatic stress disorder, the attitude of the state and society to the problem and ways to solve it. The prospects for studying this range of problems are primarily related to the establishment of a typological series of strategies for the behaviour of prisoners in captivity and models for overcoming the moral and psychological crisis associated with such traumatic experiences.

Keywords: The Russian-Ukrainian war, Ukrainian military and civilian prisoners of war, killing of prisoners, torture, sexualised violence, traumatic experience.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРУ ДОКУМЕНТУВАННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ПРИКАРПАТСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

УДК 341.322.5:341.45]:001.8

Сергій АДАМОВИЧ

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії
та історії держави і права,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
(м. Івано-Франківськ, Україна),
e-mail: sergey.adamovych@pnu.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4236-741X>

Анотація. Метою дослідження є аналіз діяльності Центру документування та дослідження воєнних злочинів у справі фіксації свідчень про російські воєнні злочини, злочини проти людяності й геноцид. Автор статті користується аналітичним методом для аналізу публікацій у засобах масової інформації, звітів правозахисних організацій; методом інтерв'ювання внутрішньо переміщених осіб; історичним методом для аналізу діяльності структури.

За час існування Центру вдалося записати понад 1110 свідчень про російські злочини після початку широкомасштабної агресії Росії в лютому 2022 р. За підтримки коаліції громадських організацій «Україна. П'ята ранку» волонтери структури комунікували з потерпілими від злочинів російської агресії в центрах їх тимчасового перебування, надавали правову допомогу, зібрані свідчення вносили в базу даних – «I-doc». Зазначимо також, що активісти ініціативи готували аналітичні матеріали, додавали інформацію з відкритих джерел в «Українські архіви Мнемоніки», провели три міжнародні науково-практичні конференції «Російські воєнні злочини – від документування до покарання» та опублікували матеріали виступів доповідачів.

Ключові слова: Центр документування та дослідження воєнних злочинів, воєнні злочини, геноцид, злочини проти людяності, документування, внутрішньо переміщені особи, Поступовий гурт франківців.

Неспровокована й жорстока військова агресія Російської Федерації щодо України є унікальною для XXI ст. В останні десятиліття збройні конфлікти у світі значною мірою мають внутрішній характер, міждержавні військові

протистояння є боротьбою за ресурси, частина сутичок – це прояви діяльності терористичних угруповань. Натомість російська військова агресія в Україні є абсолютно архаїчною війною імперії проти своєї колишньої колонії.

Жорстокість ведення війни зі сторони росіян обумовлена тим, що поразка Російської Федерації в цій війні буде екзистенційною поразкою останньої імперії Європи і наступним її розпадом на окремі національні держави. Російські війська масово вчиняють воєнні злочини, а заяви найвищого державного керівництва РФ є свідченням того, що державна політика цієї країни здійснюється з наміром знищити повністю або частково українців як націю, тобто підпадають під визначення геноциду [1, с. 5–6].

У зв'язку з цим після початку широкомасштабного вторгнення російських військ у лютому 2022 р. виникла гостра потреба документувати порушення правил і звичаїв ведення війни росіянами, щоб притягнути до відповідальності винних у воєнних злочинах та геноциді в Україні.

Відзначмо, що в Івано-Франківську область прибула велика кількість внутрішньо переміщених осіб, які були очевидцями / свідками воєнних злочинів. Значна частина з них використовувала область як транзитну для виїзду за кордон, і цінні свідчення могли бути втрачені. Саме тому волонтери Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника спільно із громадською організацією «Поступовий гурт франківців» 11 березня 2022 р. розпочали документування свідчень про воєнні злочини та порушення прав людини [3]. Водночас «Поступовий гурт франківців» став частиною коаліції громадських організацій «Україна. П'ята ранку / Ukraine 5 AM Coalition», які займаються такою самою діяльністю та надавали методичну й матеріальну підтримку франківським активістам [9].

Правники та майбутні юристи комунікували з потерпілими, свідками злочинів російської агресії в центрах їх тимчасового перебування, центрах реєстрації внутрішньо переміщених осіб і центрах надання адміністративних послуг в Івано-Франківську та інших містах області. Після переведення процесу оформлення допомог внутрішньо переміщеним особам у цифровий формат Центр розпочав виїзди в шелтери, де компактно проживали біженці.

Під час документування волонтери застосовували напрацьовані механізми фіксації і нотували, зокрема, дані про пошкодження об'єктів цивільної інфраструктури; наявність уламків боеприпасів у межах населеного пункту; факти поранень / загибелі цивільних осіб унаслідок застосування зброї окупантом; розташування та використання військової техніки в житлових кварталах міста; пошкодження медичного транспорту, лікарень, обладнання; пошкодження / знищення культових споруд; факти фізичного насилля, позбавлення волі цивільного населення окупантом; захоплення майна, пограбування окупаційними силами; зґвалтування або примушування до вступу в сексуальний зв'язок;

відмову чи позбавлення доступу до медичної допомоги. Усі задокументовані матеріали на початковому етапі передавалися прокурорам Офісу Генерального Прокурора відповідно до узгодженої процедури згідно з Кримінальним процесуальним кодексом України. Крім того, представники Навчально-наукового юридичного інституту долучалися до дистанційних навчальних засідань з канцелярією Прокурора Міжнародного кримінального суду [7].

Завдяки підтримці в рамках проекту «Термінова підтримка ЄС для громадянського суспільства», що впроваджувалася ІСАР «Єднання» за фінансової підтримки Європейського Союзу, волонтери отримали можливість придбати для роботи комп'ютерну оргтехніку, відеокамери, диктофони [4]. Водночас було розроблено інформаційні буклети про процедуру надання статусу внутрішньо переміщеної особи й отримання грошової допомоги ВПО від держави та міжнародних організацій [10].

На базі напрацювань волонтерської ініціативи 23 серпня 2022 р. в Навчально-науковому юридичному інституті Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника запрацював Центр документування та дослідження воєнних злочинів (далі – Центр) [5]. Він був створений для збору й передачі інформації, пов'язаної з воєнними злочинами та порушеннями прав людини, компетентним державним органам і коаліції громадських організацій «Ukraine.5am»; інформування суспільства щодо кричущих випадків воєнних злочинів та порушень прав людини; безоплатної правової допомоги переселенцям, які постраждали внаслідок війни; наукових досліджень воєнних злочинів рашистів [2].

Зазначимо, що унікальність роботи Центру полягає в кумулятивному ефекті від співпраці університетського середовища із громадським сектором; поєднанні збору свідчень про воєнні злочини з гуманітарною і правовою допомогою, яка надається внутрішньо переміщеним особам.

За підтримки коаліції громадських організацій «Україна. П'ята ранку / Ukraine 5 AM Coalition» волонтерами Центру зафіксовано понад 1100 свідчень очевидців воєнних злочинів росіян, сформовано значну колекцію унікальних фото- й відеофайлів. Зібрані матеріали вносили у спільну базу Ukraine 5 AM Coalition – «I-doc».

Волонтери Центру здійснили опитування в шелтерах для ВПО в 31 населеному пункті Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької, Тернопільської областей. Була налагоджена співпраця зі структурами, де здійснювалася підтримка внутрішньо переміщених осіб, – хабом «Я-Херсон», Благодійним фондом «Карітас УГКЦ», Благодійним фондом «Рокада», центром «Я-Маріуполь». За підтримки цих організацій відбувалися записи свідчень ВПО [6, с. 127].

Відрадно, що більшість документаторів Центру є студентами Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету

імені Василя Стефаника, які в подальшому виявили бажання поглибити свої знання з міжнародного гуманітарного права й вибрали для вивчення навчальну дисципліну «Права людини і збройний конфлікт» [11].

Зазначимо також, що, крім фіксування свідчень жертв російського терору, активісти ініціативи працювали над підготовкою серії аналітичних матеріалів; вели роботу з відкритими джерелами та вносили зібрані дані в «Українські архіви Мнемоніки».

Протягом 2022–2025 рр. з ініціативи Центру відбулися три міжнародні науково-практичні конференції «Російські війнні злочини – від документування до покарання», під час яких обговорювалися проблеми документування злочинів росіян, війнні злочини та злочини проти людяності, що були скоєні збройними силами московського царства, Російської імперії, СРСР та РФ; війна Росії проти України як геноцид українського народу; перспективи покарання громадян Російської Федерації за війнні злочини в Україні; правова політика в умовах агресії Росії. Тези доповідей на конференції опубліковані у випусках міжнародного наукового журналу «Law & Society» [8; 12].

Отже, діяльність Центру документування та дослідження війнних злочинів сприяє формуванню бази свідчень про війнні злочини, злочини проти людяності та геноцид і дозволить у майбутньому притягнути до відповідальності винних у злочинах російських військових та державних службовців. Крім того, зібрані свідчення жертв російських злочинів будуть використані для забезпечення прав постраждалих та запобігання повторенню злочинів у майбутньому. Діяльність Центру й подібних громадських ініціатив доповнює роботу правоохоронних структур та інших державних організацій у справі відновлення справедливості після масштабних порушень прав людини внаслідок агресії РФ.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Адамович С. Притягнення до відповідальності вищого військового і політичного керівництва росії за геноцид проти українців. *Law & Society*. 2022. № 6. С. 3–10.
2. Адамович С. Про геноцид проти українців мріє не лише путін, а й кожен російський солдат, що ступив на нашу землю. URL : https://galychyna.if.ua/analytic/vid-dokumentuvannya-do-pokarannya-sergiy-adamovich-pro-genotsid-proti-ukrayintsiv-mriye-ne-lishe-putin-a-y-kozhen-rosiyskiy-soldat-shho-stupiv-na-nashu-zemlyu/?fbclid=IwAR11epCg-2NO7Q-Zvh9830bF6rlQCtRy_ykGnOVzcPUjFDWtKh7dHzYO4As (дата звернення 10.05.2025).
3. Документування війнних злочинів. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=8SoyBLNtHT8&feature=share&fbclid=IwAR13uOlhQXV4p-IhN6k7CXk17B4Xik7xb9Ixx2mLWLSJSXqvMA2ttGRowuk> (дата звернення 11.05.2025).
4. За фінансової підтримки Європейського Союзу Навчально-науковий юридичний інститут Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника отримує обладнання для документування рашистських війнних злочинів. URL : <https://law.pnu.edu.ua/2022/07/26/%d0%b7%d0%b0->

- %d1%84%d1%96%d0%bd%d0%b0%d0%bd%d1%81%d0%be%d0%b2%d0%be%d1%97-%d0%bf%d1%96%d0%b4%d1%82%d1%80%d0%b8%d0%bc%d0%ba%d0%b8-%d1%94%d0%b2%d1%80%d0%be%d0%bf%d0%b5%d0%b9%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%be/ (дата звернення 10.05.2025).
5. Костинюк О. «Крапля до краплі – океан справедливості»: у Франківську відкрили Центр документування і дослідження воєнних злочинів. URL : https://galka.if.ua/kraplia-do-krapli-ocean-spravedlyvosti-u-frankivsku-vidkryly-tsentr-dokumentuvannia-i-doslidzhennia-voiennykh-zlochyniv-foto/?fbclid=IwAR2W-m7qR9b5JfDV056jiY-7bpcK6v3E6rNMneqCG1BzV_JfOlXqUcV5fGE (дата звернення 10.05.2025).
 6. Мадрига Т. Б. Єдності сила. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2025. 456 с.
 7. Майбутні юристи задокументували свідчення більше сотні постраждалих від російських окупантів. URL : <https://pnu.edu.ua/blog/2022/04/14/37829/?fbclid=IwAR3jTS7muhbFAOBSJ9hiUtigIjySPIsj86qa3xD5WWtnXln3A0OAfru0FmQ> (дата звернення 10.05.2025).
 8. Науково-практична конференція «Російські воєнні злочини – від документування до покарання». URL : <https://pnu.edu.ua/blog/2022/12/05/43589/> (дата звернення 10.05.2025).
 9. Парипа П. Свідчення для міжнародного трибуналу. *Франківська газета*. 16 березня. 2023. Ч. 3. С. 1.
 10. Підвищуємо правову обізнаність внутрішньо переміщених осіб! URL : <https://law.pnu.edu.ua/2023/03/01/pidvyshchuiemo-pravovu-obiznanist-vnutrishno-peremishchenykh-osib/> (дата звернення 10.05.2025).
 11. Романська О. «Треба судити за геноцид». Викладачі й студенти ПНУ вже три роки документують злочини росії. URL : <https://report.if.ua/statti/treba-sudyty-za-genocyd-vykladachi-j-studenty-pnu-vzhe-try-roky-dokumentuyut-zlochyny-rosiyi/> (дата звернення 10.05.2025).
 12. II науково-практична конференція «Російські воєнні злочини – від документування до покарання». URL : https://pnu.edu.ua/blog/2024/02/23/54181/?fbclid=IwAR3SBcl5Crgc_uHXXC-ZH_tOHqzRuBZgKqIv2j8NwGSlITneoQtvK4_I9yg (дата звернення 11.05.2025).

Sergii ADAMOVYCH

Doctor of Historical sciences, Professor,

Head of the Department of Theory

and History of State and Law,

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

(Ivano-Frankivsk, Ukraine),

e-mail: sergey.adamovych@pnu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4236-741X>

**ACTIVITIES OF THE CENTER FOR DOCUMENTATION
AND RESEARCH OF WAR CRIMES
AT VASYL STEFANYK PRECARPATHIAN NATIONAL UNIVERSITY**

Abstract. The aim of this research is to analyze the activities of the Center for Documentation and Research of War Crimes in documenting testimonies of russian war crimes,

crimes against humanity, and acts of genocide. The author employs an analytical method to study media publications and reports by human rights organizations; an interview method to collect testimonies from internally displaced persons; and a historical method to analyze the development of the Center's work.

Since its establishment, the Center has recorded over 1,110 testimonies of russian crimes committed after the full-scale invasion of Ukraine by the russian Federation in February 2022. With the support of the coalition of civic organizations Ukraine. 5 a.m., volunteers of the Center engaged with victims of russian aggression at temporary accommodation facilities, provided legal assistance, and entered collected testimonies into the "I-doc" database. It is worth noting that the initiative's activists also prepared analytical materials, entered information from open sources into the Ukrainian Archives of Mnemonics, organized three international scientific and practical conferences titled "Russian War Crimes – From Documentation to Justice", and published the proceedings of the conference speakers.

Keywords: Center for Documentation and Research of War Crimes, war crimes, genocide, crimes against humanity, documentation, internally displaced persons, Postupovyi Hurt of Frankivtsiv.

САМООРГАНІЗАЦІЯ СУПРОТИВУ МЕШКАНЦЯМИ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ КИЇВЩИНИ ТА ЧЕРНІГІВЩИНИ (ЗА ПОЛЬОВИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

УДК 94(477)+355.425.4"2022"

Олександр ВАСЯНОВИЧ

кандидат історичних наук,
заступник директора з наукової роботи,
Державний науковий центр захисту
культурної спадщини від техногенних катастроф
(м. Київ, Україна),
e-mail: guru_v@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9360-6447>

Анотація. Супротив у лютому – березні 2022 р. розгортався під впливом природного прагнення мирних громадян протидіяти окупантам. Джерельною базою стали авторські польові матеріали, зібрані у 2023–2025 рр. у Чернігівській і Київській областях, та опубліковані свідчення, дотичні до тематики дослідження. У статті проаналізовано основні стихійні елементи супротиву на окупованих територіях Київщини та Чернігівщини: участь бойових підрозділів, перешкоджання діям противника, допомога воюючим, розвідка, агітаційна робота, саботаж тощо. Умовно можна виокремити дві основні форми боротьби: активну й пасивну, які досить часто перетинаються в конкретних проявах протидії противнику. Супротив на окупованих територіях перешкоджав ворогу в діях на фронті та на захоплених територіях, демонстрував непокору і віру в перемогу українців. Поведінка мешканців на окупованих територіях спирається на знання про Другу світову війну. Їх тактика характеризується великим розмаїттям дій, в основі яких проглядається творчість, ініціатива та ін.

Ключові слова: російсько-українська війна, супротив окупантам, самоорганізація населення, Київщина, Чернігівщина.

16 липня 2021 р. було прийнято Закон України «Про основи національного спротиву», де визначалися правові й організаційні засади національного спротиву, основи його підготовки та ведення, завдання і повноваження сил безпеки й сил оборони та інших визначених цим Законом суб'єктів з питань підготовки і ведення національного спротиву. Проте, як показав досвід, на місцях не надавалося великого значення цим питанням навіть у прикордонних районах, де могла бути вчинена агресія Російської Федерації. Ст. 4 Закону визначає

завдання руху опору: формування осередків руху опору та набуття ними відповідних спроможностей; перешкоджання діям військ (сил) агресора (противника); участь у проведенні спеціальних (розвідувальних, інформаційно-психологічних тощо) операцій; участь у підготовці громадян України до руху опору [5].

При розгляді сучасного супротиву мешканцями окупованих територій України напрошуються паралелі з Рухом Опору під час Другої світової війни. В енциклопедії історії України читаємо: «Рух Опору – визвольна антифашистська боротьба в європейських країнах у період Другої світової війни, зародився на самому початку світової війни, виявлявся спочатку в ігноруванні та саботажі заходів окупаційних властей, уникненні праці на військо, антифашистській агітаційній роботі тощо» [21]. У Русі Опору під час Другої світової війни можна умовно виокремити дві основні форми боротьби: активну (партизанська й підпільна боротьба) і пасивну (політичний, економічний та моральний опір окупантам) [4, с. 6]. Активна форма боротьби визначається як організована, а пасивна – як неорганізована, вони досить часто перетинаються в конкретних проявах протидії противнику. Зокрема, у реальних умовах чітко розмежувати диверсійно-розвідувальну та підпільно-партизанську роботу не завжди можливо.

Супротив на окупованих територіях Київщини й Чернігівщини в лютому – березні 2022 р. розгортався під впливом природного прагнення мирних громадян протидіяти окупантам. Досить часто це відбувалося без вказівки згори, без участі місцевої влади. Проаналізуємо основні стихійні елементи супротиву на окупованих територіях: участь бойових підрозділів, перешкоджання діям противника, допомога воюючим, розвідка, агітаційна робота, саботаж тощо.

Джерельною базою статті стали авторські польові матеріали, зібрані у 2023–2025 рр. у Чернігівській та Київській областях у межах проєкту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання» Чернігівського науково-дослідного центру антропології війни, які будуть передані на державне зберігання до Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Ф. 454) [6–16], та вже опубліковані свідчення [1; 29]. Залучено надруковані матеріали, дотичні до тематики дослідження, уміщені в книзі «Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців» (Чернігів, 2024) [2; 3; 17–20; 22–28; 30; 32].

До початку повномасштабного російського вторгнення на державному рівні були сформовані сили територіальної оборони, які мали виконувати чітко визначені завдання з охорони та захисту державного кордону, важливих об'єктів і комунікацій, інших критично важливих об'єктів інфраструктури, порушення функціонування та виведення з ладу яких становлять загрозу для життєдіяльності населення; забезпечення заходів громадської безпеки й порядку в населених пунктах тощо. Зафіксовано активність місцевих чоловіків, які долучилися до збройних підрозділів, що вели бойові дії з супротивником: «Але

ніхто не каже про безпосередніх хлопців, котрі тримали оборону в Ірпені. Це не військові, це просто, звичайні хлопці з Ірпеня, котрі самі організувалися і дали опір» (м. Ірпінь) [8]; «Местные хлопцы пошли сразу в тероборону. Они ж местные, тут всё своё» (м. Чернігів) [32, с. 25]. Цивільне населення Чернігівщини відразу включилося в підготовку до зустрічі окупантів. Особливо активними були мисливці, які мали власну зброю та вміли нею користуватися: «Хочу сказати, що Іванівка дещо намагалася підготуватися: ми рили окопи, готували “коктейлі Молотова”. Тобто більші-менші були готові. Доволі багато мисливців було в селі, тому якось люди були готові. Навіть була організована місцева тероборона» (с. Іванівка) [17, с. 153]. Місцеві мешканці, знаючи навколишню територію, допомагали українським військовим: «Я цю місцевість гарно знаю, і хлопці [військові]: “Слухайте, хто може нас провести, тому що ми, не знаємо, будемо блукати, тим більше, що мости підірвані”. І кажу: “Ну, давайте я вас проведу”» (м. Ірпінь) [8].

Трапляються свідчення з Чернігівщини, що такі бойові підрозділи формували українські воїни, які залишилися на окупованих територіях і займалися диверсійною та розвідувальною діяльністю: «І хлопці наші, які тут залишились, військові, вони пооб’єднувались в групки і чергували ночами. Такі були підпольні партизани» (м. Городня) [14]; «Бензовози спалювали і бензін слівали, знаю, с бензавозав. Бензавоз остановили вонце там. Такіє чуділи. В Берилавку, Сеньковку там лазили, по лісам ізучали: шо, де, куда, как» (м. Городня) [15]. На Київщині в окремих селах на окуповані ворогом території заходили українські військові, які здійснювали диверсії та займалися розвідкою. Місцеве населення позиціонувало їх як «партизани»: «На нашу вулицю приїжджали волонтери, але вони були разведчиками. /.../ Вони сиділи в сусідки на хаті і ждали, коли машина [з боеприпасами] буде їхати з Копилова. Вони знали. Вона каждый день їздила. Чуєм – машина вже їде. /.../ Там стала внизу, і вони тими американськими, як вони, штуками і взорвали» (с. Мотижин) [6]. Відомі факти про знищення російських окупантів. Імовірно, до цього долучилися представники місцевої тероборони: «Деякі “руські асвабадітелі” випадково зникали, і ніхто їх не знаходив» (с. Іванівка) [17, с. 158].

Як організація супротиву в населених пунктах створювалися блокпости, до чергування на яких долучалися місцеві мешканці: «Сначала прислалі сюда да нас, я не знаю, якіхсь чужих людей. Стаялі ані [на блокпосту]. А патом уже і наші сталі с імі на очереди дежуріть» (с. Старий Білоус) [13]; «Тому, получается, що уже з суботи, шоста чи сьома година, я уже стояв на блокпосту разом з хлопцями» (м. Ірпінь) [8].

Проте в народі термін «територіальна оборона» набув іншого значення – це були загони, створені за ініціативою місцевого населення, які займалися охороною правопорядку на територіях, що не перебували під контролем офі-

ційної влади України: «У нас було дві каманди, потім вани розділилися на три каманди. Дві каманди по чотири чалавіка. І двадцять шостого, двадцять сьомого лютого в ноч ми виходили. /.../ Ми праходили, ми патрулірували. Де був шум-гам в хатах, стукали, усвідомлювали – трохи тише» (с. Новий Білоус) [12]; «Щоб себе якось відволікти і зайняти, ми організували чергування в будинку» (с-ще Ворзель) [31].

На початку повномасштабного вторгнення російських військ місцеве населення на Чернігівщині намагалося ускладнити рух воєнної техніки за допомогою перешкод на дорогах: «Вони [місцеві жителі] валяли дерев'я на асфальт, щоб ані [окупанти] не праєждали. Це, це саме населення просто так робило, щоб затримати їх, щоб вони не так швидко рухалися» (с. Бутівка) [16]; «Між Великим Дирчином і Конотопом, як їхать, там дуже вузькі дороги. /.../ Ну так машина проїде, розминуться важко. /.../ Вона [кума] казала: “Як начали ці колони йти, хтось повалили дуже багато [дерев]”» (с. Полісся) [1, с. 52]; «Ноччю, часов в одінаць, калона вп'орлася в дерев'я. Отам завалена так било, отета мост, там віделі – многа крапивою заросло, багато дерев'єв напіляна. /.../ Я в тот день на роботі був. Тока пачув, шо бахало – дерев'я падали. Кажуть, шо терабарона, а хто іменна?» (с. Левоньки) [22, с. 208–209].

Стихійний супротив населення проявлявся в акціях поодиноких громадян та широких мас населення, які перекривали дороги для зупинки руху ворожої техніки: «Мені передзванив наш керівник сільгоспідприємства і повідомив, що передзвонив йому його друг із Шибиринівки і сказав, що у нас уже по території ідуть танки. І його бухгалтер чи спеціаліст вийшов на танки із голими руками. Вони його збили, переїхали» (с-ще Михайло-Коцюбинське) [24, с. 229]; «Була ситуація, коли отут ішла колона. До речі, тяжьола колона, там були ці, і бензавози йшли, і по-моєму, даже танки були, саушки ішли. /.../ І люди не витримали і вийшли, і зупинили цю калону. Прямо так голими руками, так перекрили їм дорогу» (м. Городня) [14].

Місцеве населення по можливості долучилося до допомоги воюючим, забезпечуючи їх продуктами (їжею). Важливу роль тут відігравали представники бізнесу (кафе, ресторани, магазини) та звичайні громадяни: «Місцеві приносили нам постійно якусь їжу. Шо завгодно, вплоть до борщиків, картопельки, там бутербродіки. Постійно щось ділилися» (м. Ірпінь) [8]; «Поставили кухню таку, самі зробили, що вона на дрoвах, Л. [зашифроване ім'я. – О. В.], /.../ вона їсти варила, і чоловік їм наколував дрoва. Хлопці приходили з восьм'ятки – гарячий борщ» (м. Ірпінь) [7]; «А ми вже ночами їм варили каву» (м. Городня) [14]; «Ми жилі в лeтньої кухні. Груба у нас там. Ми там тапилі. Там у нас тьoпло било. /.../ І два мужчини в нас. Ну, вани періадічески вже приходілі із блокпoста, пріходілі грeтца. /.../ Трошки передремать» (с. Старий Білоус) [13]; «Я пішла тут до тероборонівцев, я понесла їм яєць, сала. Проблем у нашої сім'ї

з їжею не було, тому що все є своє, господарство, свій город. Я понесла їм. Консервації» (с. Новий Білоус) [25, с. 106–107]. Поодинокі свідчення показують, що цивільне населення, ризикуючи власним життям, переховувало українських військових під час окупації: «Один чоловік, після того, як розбили хлопців [українських воїнів] та зайшли в село [окупанти]. /.../ Він місяць їх тримав у себе на горищі – хлопців наших двох ховав, поки наші не увійшли в село» (с. Іванівка) [17, с. 158].

Вражає бажання людей надати посильну допомогу воюючим, повідомляючи про рух ворожої техніки. Це могли бути люди, пов'язані з військовими родинними зв'язками, які знали, що і як робити, або за підказками місцевої влади займалися збором розвідувальних даних: «Були такі у нас хлопці атльо-ти, якіє за аб'єзну трасу на наш асвальтний завод тудя лазили і малювали пазичії. І де хто їде, де які танки, а потом вечером приходили. Таких парті-занає у нас хватало» (с. Новий Білоус) [12]; «Моя задача була – це які колони йшли: то єсть скільки техніки, звідки виходила, де вони базуються, як вони стоять? Кажну, кожну колону, вплоть даже, якщо летить ракета, треба було передавати» (м. Городня) [14]. Респонденти не розкривають особливостей налагодження таких своїх дій, але складається враження про певну їх організованість. Вражає, що до цього долучалися люди, які не були обізнані з військовою справою і навіть не могли розрізнити техніку: «Ми передавали самі, ми. У нас була група. Поки був зв'язок, то ми передавали нашим солдатам, що поїхали там в сторону Чернігова стільки-стільки транспорту їхнього. /.../ Я казала: танк, машина, танк, машина. Там шо БТР не БТР, я не розрізняла взагалі» (с. Бутівка) [16].

Утім, переважно це був порив звичайних громадян, які долучилися до розвідувальної діяльності: «Ми передавали дані, от так ми чогось не боялись. /.../ Як же його кому передати, шо у нас стільки техніки у Мотижині. Я беру набираю 111, а тре' 112, а це пожарна. А вона каже: “У мене єсть зв'язки, я все передам”. Я вже високо на хату лізла, там ловило [мобільний зв'язок], і передавали» (с. Мотижин) [6]; «...він радіотехнік дуже грамотний. /.../ Змайстрував якусь там з простої мобілки. І він живе в дев'ятиетажках, там лише в нас зв'язок був. Він виходив наверх, коли тихенько, щоб його не бачив ніхто. І кудись відправляв есемески про те, як рухаються російські колони» (с-ще Іванків) [9]; «Паши з каждой хати передавали. От у мене саседка, вони з Чернігава, вони чернігавские, і у єї з двора погано щітаєть було [техніку]. Потому шо погано. А у мене із двора, із окна хараше' було щітаєть. /.../ І вона приходить до мене, і ото щітаєм» (с. Полісся) [3, с. 59]; «А одна там звоніла і подавала інформацію на Чернігов, тоже связь була така, дак она подавала інформацію, куда стрелять. /.../ Она їзділа на машинке такой маленькой і ночью передавала інфор-

мацію: *де оні стоять, откуда стреляют – определяли, вычисляли. И сразу, как только передала інформацію, дак їх “бах” – накрыли*» (с. Юр'івка) [28, с. 149].

Агітаційну форму боротьби можна розподілити на дві частини – роз'яснювальна робота з ворогом та з місцевим населенням.

Помічена агітація окупантами місцевого населення, просякнута російськими пропагандистськими наративами про мету їхнього приходу в Україну, тобто захист від «нацистів», «бандерівців», «американських найманців»: *«А ми пришли захищать вас от нациков»* (с. Рівнопілля); *«Ви шо, не могли самі нацикав разагнать, шо нас оце прислали сюда?»* (с. Ягідне); *«Шо ви хочете од нас, ми пришли вас освободять от нацистов»* (с. Юр'івка); *«Ми вас ат нацистав асвабаділі»* (с. Лукашівка); *«От амеріканских найомнікав прилетіло»* (с. Левоньки) [27, с. 138; 19, с. 177; 28, с. 147; 18, с. 173; 23, с. 192].

Такі аргументи викликали цілком закономірні питання від місцевого населення: *«Ми стоїм: “Якіє нацики? Де ви їх бачили?”»* (с. Ягідне); *«А хто такий нацист? Покажіть мені! Хто це такий нацист, бо я не знаю, хто це такий. Ми не знаємо таких»* (с. Юр'івка); *«А вона їм: “Ой, діти мої, я тут за всю жизнь не бачила ні аднаго нациста. Мені навіть не показали, який він тут є. От кого ж ви нас прийшли освободять? Де ж вони тие нацисти є?”»* (с. Лукашівка); *«Кажу: “А хто се такий – Бандера?”*. [Сміється.] */.../ Вони не знають»* (с. Вишневе) [19, с. 177; 28, с. 147; 18, с. 173; 30, с. 88].

У бесідах окупанти використовували завідомо неправдиву інформацію, спрямовану на дискредитацію української влади: *«Кажуть: “Уже ваш президент тю-тю, все здали. Наши прийдуть, работу дадут, всьо вам сделают. У вас пенсія буде, у вас зарплата будет, все на свете. Мы пришли вас спасать”»* (с. Лукашівка); *«І Чернігов взяли, і Зеленський за границу сматал»* (с. Лукашівка) [18, с. 164, 173].

У бесідах із ворогами простежується спроба донести до них хибність причин вторгнення на українські території: *«Цей отець Володимир [священник УПЦ], він з початку повномасштабної війни /.../ збирав своїх цих бабушек, ходив зупиняв туда на блокпост, як би вразуметь тіх орків»* (м. Городня) [14]; *«Я питаю, гаварю: “Хлопці, а ви адкуда самі?”. А він... Адін мавчав, а другий каже: “З Сібірі”. Гаварю: “А шо ви тут делаете?” – “А у нас учения”. Гаварю: “Як учения? Ви знаете, шо це Україна?” – “Не”. – “Ну так ви ж пражежжали границу і всьо”. Я в ступорі. Я не боялась, я просто питала... “Ви знаете, шо вже ідут баї. Уже і ваши палеглі, і наши”»* (с. Полісся) [1, с. 44].

Трапляються випадки, коли українці закликали російських військових здаватися: *«...і вона казала: “Хлопці, здавайтесь!”*. /.../ *А вони кажуть: “Нам нельзя, бо ми контракт заключили, так нам на десять років тюрьмы дадут”»* (с. Новий Білоус) [26, с. 120].

Можемо констатувати, що сама бесіда з ворогом – уже якщо не героїзм, то відважність мешканців окупованих територій: «*“А Ви нас байтєсь?” Я кажу: “Канєшина баймєя”. – “А чаго Ви нас байтєсь?” – “Ну як, – кажу, – чого? Ви, – кажу, – ми ось тут, а ви, – кажу, – стреляєтє на маїх дєтях, на Чернігаву. Там, – кажу, – маї дзєтї”. – “Ну, ми ж нє винаватїє, ми ж нє винаватїє”. Я кажу: “Як нє вінаватїє?”*» (с. Велика Вісь) [29, с. 95].

Трапляються поодинокі свідчення про психологічних тиск на ворога: «*У нас у селі було, шо переложили, вінки з могілок принесли і переложили дорогу*» (с. Полісся) [1, с. 52]; «*Я біжу, у кабінеті, де торжественні міропріятія, тумба для прапора України. Думаю: “Заховаю в подвал, тут стріляють, все обстрілюєтєся, сиплетєся”. Коли зам по тилу був, V. [зашифроване ім'я. – О. В.] ми звали його, військовий, він мене тут біля центрального входа, каже: “Давай сюди прапор, поставим!” Тут мішки з піском. І вони як включили колонку сильну таку, “Гімн України”, такі децибели, пулімьоти стоять, ждуть, бо ті з Шестовиці йдуть*» (с. Київка) [20, с. 239].

Стосовно роз'яснювальної роботи з місцевими жителями, то вона повинна була донести до населення реальну ситуацію в країні, щоб не опинитися в повному інформаційному вакуумі, яким могли скористатися вороги. Це переважно відбувалося через поширення новин серед сусідів, які хтось отримував за масової відсутності радіо, телебачення, інтернету: «*Поки був зв'язок, то ми дізнавалися це з інтернету. А потім знаєтє, там хтось сказав, тому передав. І так пішло-пішло-пішло воно по цепочці все*» (с. Бутівка) [16]; «*Ще були радіо. В сусєда було. /.../ Він до того радіо, ото включимо і послухаємо. /.../ Поки були батарейки, поти ми носили йому, до він включав. /.../ Це ж так, хто шо почув. Оце зійшлися на п'ятачок*» (с-ще Іванків) [10]. Але на Чернігівщині зафіксовано також поширення необхідної інформації через листівки. «*Ми розклеювали лістовки з молоддю. Ночами пічатала їх. Там пачками різні. Як виглядають машини: якщо побачили деякі машини – це такі машини. Таку інформацію. Потім про міни інформацію. Про те, шо там у лісі розтяжки, – інформація*» (м. Городня) [14].

Російські війська намагалися встановити свої порядки на окупованих територіях. Відомі випадки маркування цивільного населення смужками тканини білого кольору на Київщині та червоного – на Чернігівщині. Люди мусили ходити з такими пов'язками, а на Чернігівщині ще й вивішувати їх на хвіртки та ворота. Утім, нам удалося зафіксувати певний саботаж таких дій: «*А патом давай загадуваць ані: “На двари вешайцє красніє лєнти, хто сагласний з нашим режимам, щоб на форточки дєсь вісєла лєнта. Тагда ми нє будєм заходїть туда уже, ми знаєм, шо ви, тіпа, сагласни”. Но ніхто в нас нє вєшав*» (с. Велика Вісь) [29, с. 98].

Відомі спроби роздавання окупантами продуктів місцевому населенню. Проте під різними приводами люди відмовлялися їх брати: «Він [окупант] і каже: “Может, вам прадукти занести?”. /.../ Кажем: “А, ми не голодніє. Хлеб возять через два, наверно на третій день, хлеб возять. Картошка єсть. Кансервація є. У кого малако, у кого яйцо. Квасоля є. Люди делятца друг з другом. Ми не голодніє пака шо ще”. /.../ Сперва їх ніхто не трогав – не хателі» (с. Полісся) [1, с. 50]; «В інтернат приходили і пропонували гуманітарну допомогу. Но директор наш так коректно сказала, шо: “У нас діти не голодні, от”. – “А що вони їдять?”. І завхоз наш відповідав: “Шо положено, те і їдять”» (м. Городня) [2, с. 74]; «Я б умирала з голоду, но нікагда б не єла, нікагда! Нікагда б в жизні б не єла етой гадости!» (с. Юр'івка) [28, с. 148]; «Пришли оні [росіяни] вчотирьох, а п'ятий бегав: “Рис, гречка нада?” – “Не нада!” – кажу. Не хатила я в їх брать, не нада мне рис, гречка» (с. Левоньки) [23, с. 191].

Особливе місце в супротиві займало маркування території за допомогою державних символів, проведення акцій, які свідчили про непокору ворогу. Перебуваючи у Ворзелі Київської області, для мене важливо було бачити український прапор на будівлі селищної ради. Це своєрідний символ упевненості [31]. Місцевому населенню також хотілося поінформувати про нескореність свого населеного пункту інших українців на неокупованих та окупованих територіях: «В перший день вони коли дуже сильно пішли. Ще зв'язок був, пішов по цьому, по інтернету, шо Гарадня здалася, шо всьо – флаг вже висить Расії. Я: “Шо?”. Сніг. Я в чом була, даже куртку не одягала. Так сюдою, отут калони. Я через них прабігла. Пофоткалася. Со всех ракурсов прапор. Прилетіла, виставила. Кажу: “Дивіться. Городня не здалась. Городня не здасться”» (м. Городня) [14].

Так само важливо було й окупантам маркувати свою територію: «Прапор вони зняли, звичайно, вони повісили російського. Звичайно, вони зразу все познімали, вони скрізь повішали» (с-ще Іванків) [11].

Місцева влада намагалася подбати про державну символіку, знімаючи і зберігаючи прапори: «Саме прапор ми зняли. Зняли ми двадцять п'ятого лютого. Глава громади каже: “Знімай прапор. Но його нада кудась захавать”. /.../ Після уже адходу, деакупації, сразу першим чинам навесілі прапар» (с. Новий Білоус) [12]. Але відомі також факти про переховування державної символіки і звичайними громадянами, які без вказівки влади зайнялися цим: «Тут сусід, тут поряд у нас, працював у пожежной, МЧС частина, так він скорінько зняв того прапора, да в бутилку, да закопав у землю. Заховав, щоб не викинули. А потім уже достали» (с-ще Іванків) [11].

Значного розголосу набула масова акція до Шевченківських днів у м. Городня на Чернігівщині, організована місцевими активістами на чолі з мером: «Мер каже: “Так. Ми живемо на своєму, в своїй країні, ми живем у своєму

місті. /.../ Значить ми тут, ми покажем, що у нас є день народження Шевченка. Ми вільні. Ми незалежні". І ми збираємося. Зібралась талпа така нормальна. Берем прапори. Здоровенні у нас є такі прапори. Берем прапори, берем калонку здоровенну, розтягуєм прапор двадцатиметровий і зі словами "Слава Україні! Героям слава!" ми, починаючи звідси, і йдемо туди, як заїжджать, називається у нас такі Пушки. І ми з цими криками, з калонки лунає Гімн України, і ми ідем. І приходим до пам'ятника Шевченка. І Андрій Іванович починає нашу промову. Спочатку цей батюшка прочитав молитву. Далі мер. І коли ми поварачуємося, коли це все закінчується, ми стоїм до пам'ятника, а ззаді в нас дорога. І ми поварачуємося, щоб іти назад, а там стоять орки. /.../ Всі, як стояли, разварачується калона і з прапором на них, і ззаді з прапорами. І ми так от рівняємося. І вони кажуть: "Добрий день". І толпа така, от я Вам, от реально, відео десть там десть єсть, толпа така вся: "Слава Україні!". Вони стоять. А там у нас така активістка каже: "Слава нації!". Ми так всі: "Слава Україні!". Вона кричить: "Слава нації!". І всі такі на них: "Смерть ворогам!". І пішли» [14].

Отже, супротив на окупованих територіях, попри певні особливості на Київщині й Чернігівщині, мав спільну мету – завадити ворогу в діях на фронті та на захоплених ділянках, продемонструвати непокору і віру в перемогу українців. Не будемо ставити під сумнів, що активні форми супротиву мали позитивний результат у звільненні окремих українських населених пунктів від загарбників. Це був щоденний подвиг мешканців окупованих земель, які активно та пасивно протистояли ворогу. Безумовно, певна поведінка жителів в окупації спирається на знання про Другу світову війну, які вони намагалися пристосувати до сучасних умов. Але їх тактика характеризується неабияким розмаїттям дій, в основі яких проглядається творчість, ініціатива та свобода вибору, раптовість і потаємність удару.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Васянович О. «Я боялася, що якщо першу мене вб'ють, то хто буде батьку їсти варити»: Розповідь мешканки с. Полісся на Чернігівщині про життя в окупації (інтерв'ю записав та підготував до друку О. Васянович). *Український історичний журнал*. 2024. № 2. С. 39–55.
2. Городнянська міська територіальна громада. Місто Городня. Запис С. Маховської. *Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук ; наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 65–76.
3. Городнянська міська територіальна громада. Село Полісся. Запис С. Маховської. *Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук ; наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 53–64.
4. Дученко Ю. М. Розвиток форм і способів антифашистської боротьби на території України в роки Другої світової війни (1941–1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2009. 21 с.

5. Закон України «Про основи національного спротиву». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text> (дата звернення: 05.06.2025).
6. Записано О. Васяновичем 01.02.2025 р. у с. Мотижин Бучанського р-ну Київської обл. від респондентки 1961 р. н.
7. Записано О. Васяновичем 05.10.2024 р. у м. Ірпінь Бучанського р-ну Київської обл. від респондента 1970 р. н.
8. Записано О. Васяновичем 05.10.2024 р. у м. Ірпінь Бучанського р-ну Київської обл. від респондента 1964 р. н.
9. Записано О. Васяновичем 21.09.2024 р. у с-щі Іванків Вишгородського р-ну Київської обл. від респондентки 1986 р. н.
10. Записано О. Васяновичем 21.09.2024 р. у с-щі Іванків Вишгородського р-ну Київської обл. від респондентки 1950 р. н.
11. Записано О. Васяновичем 21.09.2024 р. у с-щі Іванків Вишгородського р-ну Київської обл. від респондентки 1966 р. н.
12. Записано О. Васяновичем 01.07.2023 р. у с. Новий Білоус Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від респондента 1984 р. н.
13. Записано О. Васяновичем 02.07.2023 р. у с. Старий Білоус Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від респондентки 1959 р. н.
14. Записано О. Васяновичем 08.07.2023 р. у м. Городня Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від респондентки 1977 р. н.
15. Записано О. Васяновичем 08.07.2023 р. у м. Городня Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від респондентки 1977 р. н.
16. Записано О. Васяновичем 09.07.2023 р. у с. Бутівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від респондентки 2001 р. н.
17. Іванівська сільська територіальна громада. Село Іванівка. Запис О. Березовської. *Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук ; наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 152–162.
18. Іванівська сільська територіальна громада. Село Лукашівка. Запис А. Панкової. *Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук ; наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 163–175.
19. Іванівська сільська територіальна громада. Село Ягідне. Запис А. Панкової. *Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук ; наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 176–189.
20. Київська сільська територіальна громада. Село Киїнка. Запис О. Березовської. *Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук ; наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 237–247.
21. Коваль М. В. Рух Опору. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Rukh_oporu (дата звернення: 05.06.2025).
22. Михайло-Коцюбинська селищна територіальна громада. Село Левоньки. Запис А. Панкової. *Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук ; наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 206–216.
23. Михайло-Коцюбинська селищна територіальна громада. Село Левоньки. Запис О. Боряк. *Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук ; наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 190–197.
24. Михайло-Коцюбинська селищна територіальна громада. Сmt Михайло-Коцюбинське. Запис О. Шевчука. *Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук ;

- наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 228–236.
25. Новобілоуська сільська територіальна громада. Село Новий Білоус. Запис О. Боряк. *Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук ; наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 104–110.
26. Новобілоуська сільська територіальна громада. Село Новий Білоус. Запис С. Маховської. *Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук ; наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 111–123.
27. Новобілоуська сільська територіальна громада. Село Рівнопілля. Запис О. Воробей. *Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук ; наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 136–142.
28. Новобілоуська сільська територіальна громада. Село Юр'ївка. Запис О. Боряк. *Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук ; наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 143–151.
29. Ріпкинська селищна територіальна громада. Село Велика Вісь. Запис О. Васяновича. *Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук ; наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 91–103.
30. Ріпкинська селищна територіальна громада. Село Вишневе. Запис С. Маховської. *Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук ; наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 77–90.
31. «Укрзалізниця везе паляниці»: окупація Ворзеля у рефлексіях українського етнолог. Інтерв'ю з Олександром Васяновичем. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. URL : [https://uamoderna.com/md/ukrzalizniczya-veze-palyanic zi-okupacziya-vorzelya-u-refleksiyah-ukrainskogo-etnologa](https://uamoderna.com/md/ukrzalizniczya-veze-palyanic-zi-okupacziya-vorzelya-u-refleksiyah-ukrainskogo-etnologa) (дата звернення: 05.06.2025).
32. Чернігів. Запис О. Березовської. *Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук ; наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 21–33.

Oleksandr VASIANOVYCH

Candidate of Historical Sciences,

Deputy Director for Scientific Work,

State Scientific Center for Protection of Cultural

Heritage from Technological Disasters

(Kyiv, Ukraine),

e-mail: guru_v@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9360-6447>

**SELF-ORGANIZATION OF RESISTANCE BY RESIDENTS
OF THE OCCUPIED TERRITORIES OF KYIV AND CHERNIHIV REGIONS
(BASED ON FIELD MATERIALS)**

Abstract. The resistance in February – March 2022 was going under the influence of the natural desire of peaceful citizens to counteract the occupiers. The basis was the author's field materials collected in 2023–2025 in Chernihiv and Kyiv regions, and published materials related to the topic of the study. The article analyzes the main natural elements of resistance

in the occupied territories of Kyiv and Chernihiv regions: the participation of combat units, interfering with enemy actions, assistance to combatants, the intelligence, agitation work, sabotage, etc. Two main forms of struggle can be conditionally distinguished: active and passive, which quite often intersect in specific counteraction to the enemy. Resistance in the occupied territories hindered the enemy in its actions at the front and in the captured territories; it demonstrated defiance and faith in the victory of the Ukrainians. The behavior of the inhabitants of the occupied territories is based on knowledge about the Second World War. Their tactics are characterized by a great variety of actions, which are based on creativity, initiative, etc.

Keywords: Russian-Ukrainian war, resistance to the occupiers, self-organization of the population, Kyiv region, Chernihiv region.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ» ЯК ОСЕРЕДОК ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ЗАГИБЛИХ У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ ГЕРОЇВ-ЗЕМЛЯКІВ

УДК 069:327(477.51-21)

Наталія СЕРДЮК

молодша наукова співробітниця
відділу «Садиба Кочубеїв»,

Національний історико-культурний заповідник
«Гетьманська столиця»

(м. Батурин, Україна),

e-mail: serdiuknatali@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-8574-0172>

Анотація. У статті розглянуто актуальні питання ролі національного історико-культурного закладу в справі збереження пам'яті про загиблих у російсько-українських війнах 1708 р. та 2014–2022... рр. батуринців. Події Великої Північної війни, спроба гетьмана І. Мазепи використати історичний шанс і вступити до військово-політичного союзу зі Швецією та сьогоденні намагання України обрати європейський вектор розвитку традиційно наштовхуються на імперський спротив Московії. Користуючись методами порівняльного аналізу, кореляції та компаративістики, авторка ділиться досвідом переосмислення трагедії знищення гетьманської столиці Батурина й сучасних воєнних подій шляхом створення виставкових проєктів «по гарячих слідах». На прикладі діяльності Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» окреслено мету створення фондкових колекцій, виставок та їх значення для повернення історичної пам'яті, формування патріотичної свідомості в громадянина України, а також із просвітницькою метою для іноземців.

Ключові слова: російсько-українські війни, виставка, інтерв'ю, меморіалізація, Батурин.

Українська незалежна держава постала на мапі світу в результаті багаторічних визвольних і об'єднавчих змагань українського народу проти різних загарбників, які зусібіч зазіхали на неї. Найбільшою екзистенційною загрозою для нас був і залишається північно-східний сусід – Московія. «Московська експансія, яка розпочалася з кінця XV ст., до сьогодні визначає ество українсько-російських взаємин» [1, с. 9]. Важко порахувати кількість військових російсько-українських конфліктів, де російська сторона виступала агресором,

і практично незліченна кількість жертв цих конфліктів з української сторони. Одним з найбільш болючих епізодів цього протистояння, безпосередньо пов'язаних із Батурином, стала Велика Північна війна (1700–1721). Прийняте в складних геополітичних умовах гетьманським урядом на чолі з І. Мазепою рішення перейти під егіду королівства Швеція дороге коштувало Україні. Помста московського царя Петра I була страшною. Тільки через зраду військо О. Меншикова вночі вдерлося до Батурина, який перед тим успішно оборонявся кілька днів. Були вирізані не тільки оборонці, але й жінки та діти. Загалом наклало головами до 15 тис. осіб. Місто розграбували вщент і спалили [1, с. 113]. Після поразки мазепинського антимосковського виступу хвиля подальших кривавих московських репресій захлиснула, паралізувала Україну. Упродовж подальших трьох століть Україна перманентно чинила спротив, але від лютого 2014 р. цей одвічний конфлікт досяг свого апогею, і ми невольні стали його свідками, учасниками й дослідниками.

У наш час, а саме вікопомної Революції гідності 2013–2014 рр., відбувалося «...нарощування російської військової присутності на кордонах з Україною, а також активність російської п'ятої колони та підрозділів Чорноморського флоту в Криму. ...Війна 2014 р. увірвалася в життя українського суспільства, як непередбачуваний шторм, до якого ніхто не готувався. Ніхто не очікував такого підступництва та підлості від сусіда, якого ти вважав майже своїм родичем» [4, с. 5].

Ранок 24 лютого 2022 р. остаточно розвіяв усі ілюзії. Саме з цього страшного дня повномасштабного вторгнення рашистських військ в Україну розпочалися масова мобілізація до Збройних сил України чоловіків призовного віку (більшість – добровольці) і водночас бойові дії на Чернігівщині. Колони російської техніки, що рухалися з північно-східного напрямку, заходили хвилями через пункт митного контролю «Сеньківка»... Ще один напрямок руху російських військ до Чернігівської області був із Сумської області з боку Батурина, через Ічнянщину та Ніжинщину в бік Борисполя. Російські війська мали на меті сіверським напрямком блискавично вийти на північні та північно-східні околиці Києва [7, с. 7]. До сьогодні Чернігівщина як прикордонний північний форпост України жорстко потерпає від ракетних, авіаційних, безпілотних обстрілів і бомбардувань. Із перших же днів цієї страшної навали найкращі сини й доньки України, як і Батуринської територіальної громади зокрема, пішли на захист державного суверенітету від московського загарбника й окупанта.

Заклади науки, освіти і культури України тримають свій фронт захисту та збереження рідної держави. Одним із таких історико-культурних осередків збереження пам'яті, зокрема про загиблих у російсько-українських війнах земляків, є Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», що в Батурині (Чернігівська область). Заклад за своїм профілем діяльності спрямований на сучасні потреби суспільства в пізнанні та осмисленні історії,

збереженні її історичної пам'яті. Повномасштабне вторгнення російських військ на територію нашої держави внесло свої корективи й виклики в його життя та роботу. В умовах воєнного стану, що триває, заповідник не лише не припинив своєї наукової, охоронної, фондової, дослідницької діяльності, але й до своїх планів додав напрям, присвячений ушануванню пам'яті загиблих цивільних громадян України та героїв-земляків, які в бою віддали свої життя за незалежність і територіальну цілісність України в сучасній війні. Таким чином розповідаємо світові про нашого одвічного ворога. І кожен, хто приїздить до Батурина, переконується, що наш ворог залишається незмінним і загрожує не тільки Україні, а й усьому світу.

Одним із найважливіших об'єктів заповідника в сенсі демонстрації вищезазначених наукових напрацювань є Воскресенська церква на Цитаделі Батуринської фортеці. У часи, коли Батурин був гетьманською резиденцією Дем'яна Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи, її прообраз, дерев'яна церква Воскресіння Господнього була «серцем» [2, с. 47] їхньої резиденції в Батурині. Сучасна реконструкція церкви замислена ще на етапі проекту насамперед як усипальниця жертв, убитих московськими катями під орудою О. Меншикова в листопаді 1708 р. Згідно з Указом № 1131 Президента України (2005–2010) Віктора Ющенка впродовж 2008 р. на своєму історичному місці постав меморіальний комплекс – Цитадель Батуринської фортеці та Церква Воскресіння Господнього, де в крипті храму знайшли вічний спокій близько 500 останків захисників та мирних жителів, що були виявлені археологами під час дослідження території Батурина [6, с. 103]. Під час заходів з ушанування 300-х роковин Батуринської трагедії у 2008 р. церкву відкрили й освятили, а в її крипті було перепоховано рештки цих жертв, які покоються в 74 братських трунах. До 2022 р. крипта Воскресенської церкви не була об'єктом для відвідування. А з липня цього року це не просто один з музейних (екскурсійних) об'єктів заповідника, це місце пам'яті та вшанування загиблих за нашу волю і незалежність [2, с. 48]. З огляду на зміну реалій, дирекцією заповідника «Гетьманська столиця» прийнято рішення про відкриття крипти церкви для відвідування та підготовку виставок саме в ній.

Виставка «Вбиті Росією: історичні паралелі» була відкрита до Дня Української Державності 28 липня 2022 р. [5]. Мета створення виставки – показати нелюдську сутність ворога, який не зупиняється у своїй ненависті до українського народу ні перед чим, не жаліючи ні старого, ні малого. Тому логічним, на нашу думку, стало провести паралелі між трагедією 1708 р. і сучасними реаліями війни – на прикладі матеріалів Батуринської міжнародної археологічної експедиції 1995–2008 рр., які довели величезну кількість жертв московської різанини (серед них здебільшого – діти та жінки), що були локалізовані археологами на території Батуринської фортеці в результаті археологічних досліджень. Красномовні висновки археологічного звіту 2008 р. науково доводять

факт масового геноциду московитів над мирним українським населенням: «Знайдені фрагменти розрізнених скелетів кількох (3–5) людей – дорослих та дітей, на кісткових рештках знайдені дефекти, утворені внаслідок дії тупої рублячої зброї, які могли бути несумісними з життям. Скелет дитини віком 1,5–2 роки, на тім'яній кістці черепа дефект округлої форми, розмірами 15×10 мм, утворений в результаті пострілу з вогнепальної зброї...» [6, с. 103].

У другій частині виставки представлені сучасні дані, офіційно підтверджені й доведені відповідними органами, зокрема офісом Генерального Прокурора України. Впродовж наступного року, з огляду на актуальність теми, виставка була доповнена і трансформована в більш розлогу, зараз вона називається «Вчора – Батурин, сьогодні – Буча». Виставка ознайомлює відвідувачів із результатами археологічних досліджень, демонструє висновки археологів та антропологів щодо загиблих мешканців Батурина в 1708 р. [5], а також нещодавні світлини та коротку біографічну інформацію про сучасних неповнолітніх жертв російської агресії в Україні. На жаль, уже десятки тисяч життів українців обірвала сучасна війна Росії проти України, серед яких – невинні діти, десятки тисяч українських дітей незаконно викрадено й депортовано ворогом на територію агресора. Остаточні цифри кількості жертв стануть відомими лише після закінчення війни та деокупації загарбаних територій. Наразі ж ми маємо пам'ятати про цей наш спільний біль і волати про нього всьому світу. Адже таким чином, через історичні паралелі, ми можемо доносити правду про небезпеку північно-східного сусіда та його агресивних дій, які він чинить упродовж багатьох століть проти українців.

У цих критичних обставинах, що склалися, особливо цінними для збереження, вшанування та наслідування є приклади жертвості, мужності й відданості земляків-героїв, які рішуче і без вагань пішли на захист України від озвірілого ворога та віддали найцінніше – свої життя – за українську державність у російсько-українській війні, що розпочалася в лютому 2014 р. і триває до сьогодні. Тож у вівтарній частині церкви з липня 2022 р. заповідником започатковано виставку «Герої нескореної України», присвячену загиблим землякам: мешканцям / уродженцям Батуринської МТГ.

З метою збереження, вивчення й ушанування пам'яті про мужніх полеглих земляків науковцями закладу було проведено велику роботу зі збору інформації про загиблих, їх біографій з акцентуванням уваги на бойовому шляху, документах, фотографіях, військових нагородах, особистих речах, спогадах родичів, друзів, учителів, однокласників, побратимів, командирів, офіційних даних Бахмацького відділення № 2 Ніжинського територіального центру комплектації і соціальної підтримки. За три роки повномасштабної війни було проведено й записано понад 40 інтерв'ю. На письмову фіксацію (офіційне оформлення) спогадів зголосилися з різних причин далеко не всі респонденти.

Часто відмовляються від документування на паперових носіях побратими та командири загиблих, посилаючись на підписку про нерозголошення військової таємниці. Спогади, які є цінними джерелами усної історичної інформації, ретельно записані на аудіовізуальних і паперових носіях та за підписами обох сторін процесу поповнили Науковий архів заповідника.

Також науковцями закладу організовано декілька етнографічних експедицій у населені пункти Батуриної громади, щоб зібрати необхідне для створення постійної виставки та поповнити фондове зібрання заповідника. Від початку виторгнення до фондів «Гетьманської столиці» прийнято в дар десятки одиниць зберігання. Найбільш цінним подарунком став орден «За мужність» (III ст.), присвоєний посмертно Григорію Ситнику, який передала донька загиблого у 2024 р.

Національний заповідник щороку проводить заходи з ушанування пам'яті загиблих земляків у День пам'яті Батурина, а від 2022 р. – до Дня вшанування загиблих за незалежність, державність та територіальну цілісність України, якот: відкриття і презентації виставок; камерні зустрічі з родичами, друзями, побратимами полеглих і представниками громади з озвученням спогадів про героїв з уст їх рідних; поминальні релігійні обряди безпосередньо в церкві Воскресіння Господнього на Цитаделі. Такі заходи вже стали традицією закладу і Батуриної міської громади.

В умовах постійних воєнних небезпек найбільш актуальним і безпечним є формат онлайн-виставок на офіційному YouTube-каналі заповідника. Онлайн-виставка вміщує фотографії загиблих із дитинства до останніх років життя, коротку біографію з акцентом на фактажі обставин героїзму й загибелі героїв, а також зворушливі цитати зі спогадів рідних та близьких. На сьогодні онлайн-виставка «Герої нескореної України» у двох частинах розміщена на офіційному YouTube-каналі заповідника [3].

З перших днів війни «Гетьманська столиця» розпочала і продовжує співпрацю із всеукраїнськими меморіальними проєктами «Меморіал героїв», «Вони загинули за Україну» тощо, для чого заповнюємо анкети, надаємо світлини, посилення з метою якнайширшого розміщення історій наших героїв у соціальних мережах. Також систематично розміщуємо матеріали про загиблих земляків у Вікіпедії, постійно моніторимо ситуацію з нагородженням загиблих, додаємо нову інформацію до виставки, яку для зручності помістили в QR-коди.

У 2023 р. заповідник виступив з ініціативою перейменування вулиць на честь загиблих Героїв. Як результат – рішенням виконкому Батуриної міської ради в листопаді 2023 р. вулицю імені О. Пушкіна в місті Батурина перейменовано на вулицю імені Руслана Сергієнка, а колишню вулицю імені Ю. Гагаріна в селі Обмачів – на вулицю імені Валентини Водали-Топішко. Також одним із важливих напрямів ушанування і збереження пам'яті про загиблих у російсько-

українських війнах героїв-земляків є публікації науково-популярних статей про їхні подвиги в друкованих засобах масової інформації під брендом заповідника.

Навіки закарбовані в нашій пам'яті, у фондовій збірці закладу і на виставці імена й подвиги 15 героїв: Олександра Ровного, Ігоря Кушніренка, Руслана Сергієнка, Григорія Ситника, Валентини Водали-Топішко, Віктора Борисенкова, Максима Летика, Олексія Передерія, Андрія Романова, Артема Маслака, Сергія Крутоголова, Валентина Маїрка, Олександра Откидача, Василя Риженкова та Віталія Горленка. Саме завдяки їхньому героїзму й жертвості Україна є і буде завжди.

Отже, усі вжиті нами заходи зі збереження пам'яті про загиблих героїв-земляків – це не просто обов'язок, а почесна місія й одне з ключових покликань національного заповідника «Гетьманська столиця» в умовах сьогодення, коли боротьба за територіальну цілісність, суверенітет і національну гідність триває.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. 2-ге вид. Київ, 2018. 248 с.
2. Огієвська Р. Воскресенська церква на Цитаделі Батуринської фортеці – місце пам'яті. *Батуринська старовина* : зб. наук. праць. Ніжин : ПП Лисенко, 2024. Вип. 10 (14). С. 47–51.
3. Онлайн-виставка «Герої Нескореної України». URL : <https://www.youtube.com/watch?v=0pМАУрАНТМУ> (дата звернення 29.08.2022 р.).
4. Руденко Ю. War.ru. Київ, 2020. 317 с.
5. Хармак М. Виставка «Вбиті росією: історичні паралелі» – у церкві на Чернігівщині. *Чернігівщина туристична*. URL: <https://chernihivregion.travel/blog/vistavka-vbiti-rosieiu-istoricni-paraleli---u-cerkvi-na-chnigivsini> (дата звернення 29.08.2022 р.).
6. Хармак М. «Вчора – Батурин, сьогодні – Буча». Виставковий проєкт Національного заповідника «Гетьманська столиця» по меморіалізації загиблих в російсько-українських війнах 1708 та 2022 років. *Діалог. Взаємообмін. Формування ідентичності : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 175-річчю від заснування Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького*. Дніпро : Герда, 2024. С. 103–104.
7. Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців / кер. О. Шевчук ; наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська, О. Боряк, О. Васянович, О. Воробей, К. Литвин, А. Панкова. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. 280 с. DOI : <https://doi.org/10.52323/2024-1u> (дата звернення 07.05.2025).

Nataliya SERDIUK

Junior Researcher,
Department "Kochubey's Estate",
National historical and cultural reserve
"Hetman's Capital"
(Baturyn, Ukraine),
e-mail: serdiuknatali@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-8574-0172>

**THE NATIONAL RESERVE "HETMAN'S CAPITAL"
AS A CENTER OF PRESERVING THE MEMORY
OF THE COMPATRIOT HEROES WHO DIED
IN THE RUSSIAN-UKRAINIAN**

Abstract. The article deals with the current issues of the role of the national historical and cultural institution in preserving the memory of those Baturyn residents who died in the Russian-Ukrainian wars of 1708 and 2014 – 2022...years. The events of the Great Northern War, the attempt of hetman I. Mazepa to use the historic opportunity and join the military-political alliance with Sweden and today's attempt of Ukraine to choose the European vector of development traditionally encounter the imperial resistance from muscovy. Using the methods of comparative analysis, correlation, and comparative studies, the author shares the experience of rethinking the tragic events of the destruction of the hetman's capital Baturyn and modern military events by creating the exhibition projects "hot on the trail". By the example of the National historical and cultural reserve "Hetman's Capital" activity, the goal of creating the fund collections, exhibitions and their significance for the return of historical memory, the formation of patriotic consciousness of the Ukrainian citizen, as well as with educational purpose for foreigners, is outlined.

Keywords: Russian-Ukrainian wars, exhibition, interview, memorialization, Baturyn.

ГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ:
ДОСВІДИ ОКУПАЦІЇ

ОКУПАНТИ ТА МІСЦЕВЕ НАСЕЛЕННЯ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАКТИКИ КОМУНІКАЦІЇ

УДК 355.01:303.621.32][477]"2022"

Олена БОРЯК

докторка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
Державний науковий центр захисту
культурної спадщини від
техногенних катастроф
(м. Київ, Україна),
e-mail: olena.boriak@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9873-6088>

Анотація. *Мета публікації* – оприлюднити та проаналізувати наративи, що містять відомості про спілкування місцевого населення із загарбниками, зафіксовані влітку 2022 р. у деокупованих селах Чернігівщини. Усноісторичні свідчення отримані *методом* напівструктурованого інтерв'ювання. Переважно неформалізоване, вільне спілкування дало змогу записати життєві історії особистісного характеру. Незалежно від «географії», їх об'єднує спорідненість незабутніх для респондента емоційно забарвлених фактів. Засвідчені оповідачами, записані інтерв'юерами і далі систематизовані за певними обставинами та мотивами, вони містять елементи для *нового* осмислення індивідуального досвіду пересічної людини, яка в надзвичайних обставинах контактувала з ворогом. У перспективі наведена емпірика й аналітика може скласти важливий сегмент історії повномасштабного вторгнення російських військ на територію суверенної країни в лютому 2022 р. Усі наративи, поповнені іншими свідченнями, значною мірою збагатять та об'єктивують історію війни, очевидцями якої ми стали.

Ключові слова: усна історія, російсько-українська війна, стратегія виживання, комунікація, історична пам'ять, інструменти опору.

Комунікація між окупантами й місцевим населенням у ході широкомасштабного вторгнення російських збройних сил на територію України була уможливлена і спрощена відсутністю *мовного бар'єра*, на відміну, скажімо, від часів Другої світової війни. У тій війні комунікація з окупантом у повсякденні зводилася переважно до мови жестів та відповідних дій; про діалоги, тим більше розгорнуті, зазвичай не йшлося взагалі – згадаймо зафіксовані в історичній

пам'яті короткі метафоричні «харчові» вимоги німців: «Матка! Курка, яйка, млеко».

Як показало інтерв'ювання населення деокупованих сіл Чернігівщини, здійснене відразу після трагічних подій (травень–липень 2022 р.), усі випадки комунікації з ворогом добре пам'яталися. Вони ледь не дослівно відтворювалися в оповідах респондентів – переважно у формі діалогу. Отже, запропонований для розкриття теми фактографічний матеріал містить індивідуальні мікроісторії про реалії життя цивільних під час окупації. Мовиться про «опцію» місцевого мешканця на постать озброєного вояка ворожої армії, зокрема на його поведінку, настрій, судження, мотивацію воювати, обізнаність у поточній ситуації, налаштованість на агресію або показову толерантність до місцевого населення (що було дуже рідко) тощо.

В основі аналітики випадків комунікації між окупованими та окупантами – 32 інтерв'ю (із них 21 – авторські, решта – моїх шановних колег, учасників проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання», 2022–2025 рр.), у яких містяться відомості про спілкування з ворогом. Усі вони зафіксовані в деокупованих селах Чернігівщини, переважно влітку 2022 р.

Дві третини інтерв'ю, що покладені в основу джерельної бази, записані від жінок. Наймолодший з них – 51 рік, найстарший – 72. Здебільшого це жінки пенсійного віку. Натомість чоловіки, чиї свідчення надалі цитуються, – допенсійного віку, наймолодшому – 22 роки (студент), найстаршому – 60.

Щодо окупантів, то ми дотепер не знаємо достеменно, якою була, так би мовити, «нормативна база», з якою вони йшли завойовувати («визволяти») землі, де мешкає «братський народ». Точніше, як напучував їх очільник держави-терористки, «українську частину єдиного російського народу». З уривчастих і коротких інструкцій, що були знайдені на деокупованих територіях, ми дізнаємося лише про деякі настанови, спрямовані на встановлення безконфліктної комунікації військових із місцевим населенням, принаймні при перших контактах. Наведемо кілька цитат: «Уважаемые жители Украины! Россия не воюет с мирным населением, поэтому безопасность семьи, комфортная жизненная среда /.../ – гарантированные Россией приоритеты для родных украинцев. /.../ Впереди предстоит большая общая работа над ошибками, допущенными слабыми, бездарными и корумпированными украинскими политиками /.../» (листівка, Чернігівщина, 24.03.2022) [6]; «Гуманно относиться к гражданскому населению, уважай его собственность. Мародерство и грабеж запрещены («Кодекс поведения военнослужащего Вооруженных Сил РФ – участника боевых действий»)» [8]; «Первично, до формирования госаппарата и законодательной базы, мы будем вынуждены [мириться] с понятиями “Украина”, “украинец”» (с-ще Димер, 27.05.2022) [10]. Приблизно так само керівництво Вермахту

орієнтувало німецьких окупантів стосовно поводження з місцевим населенням в Україні під час Другої світової війни. Для порівняння згадаю опублікований в історичній літературі «Циркуляр райхсміністра у справах окупованих східних територій Альфреда Розенберга співробітникам німецьких адміністрацій і німецьких торговельних товариств щодо дотримання норм особистого поводження та недопущення зловживань службовим становищем з боку німецьких службовців та співробітників, що перебувають на окупованих східних територіях, з метою недопущення завдання “шкоди німецькій репутації”», датований 14 вересня 1942 р. (документ № 721) [7, с. 394–396].

Можливість фіксувати випадки комунікації агресора з місцевим населенням, за моїми матеріалами, найбільше припадає саме на Чернігівщину (на відміну, зокрема, від обстеженої згодом Київщини). На мою думку, за задумом ворога, окуповане (як ним планувалося) місто Чернігів та села області при швидкому просуванні російських військ далі углиб країни і блискавичному захопленні Києва опинялися в тилу. Тож, з одного боку, треба було встановити суворий режим підкорення, стабільного функціонування окупаційного режиму, з другого, – не викликати жорсткого спротиву українців. Хоча, як ми тепер знаємо, завдяки героїчній відсічі сил оборони «сценарій бліцкригу» повномасштабного вторгнення зазнав краху. Під час окупації сіл, наближених до російсько-українського кордону, що тривала впродовж кінця лютого – початку квітня 2022 р., комунікація між «асвабадітелями» та місцевим населенням неминуче відбувалася.

Прикладів подібного спілкування в польових матеріалах немало. Утім, дослівно процитую діалог між 89-річною мешканкою с. Полуботки та 21-річним вояком – вихідцем з російського Уралу, що відбувся між ними в момент першої зустрічі. Він радше є винятком, проте багато що скаже про окупанта й покривджену жінку: «Я вийшла да кажу: “Хлопці, шо ви робите? Другий погріб копаєте?”. А молодий такий хлопець, солдат, каже: “Ми не по своїй волі, нас заставляють копати дóту, так копаєм”. Оце так. Да я кажу: “А скільки тебе годов? Откуда ти?” – “З Урала”. – “А скільки тебе годов?” – “Двадцать год”. – “Як ти служиш воєнну службу?”. А йон каже: “Нам плотять за тее, шо тут служим”. А тоді каже: “У мене, вже сьогодні позвонілі, шо родівся син. Дак батько мой уже хотів, щоб я ішов додому, а вон мене заменів, а я сказав, шо нехай я буду тут, а ти мою сем’ю вже ж обеспечиуй, і свою, і будь дома. Дак я вже як добуду тут вже...”» [11, с. 43].

Отже, контакти із військовими РФ відбувалися насамперед там, де вони «квартирувалися». Указую на цей чинник, бо частина сіл Чернігівщини була блокована або перебувала під обстрілами, і ворог сюди або не заходив, або використовував ці населені пункти лише як транзитні шляхи для пересування техніки. Водночас щільний вогонь з обох сторін примушував загарбника задля

власного порятунку шукати місця для укриття. Не раз ними ставали підвали, погребі мешканців сіл, де він нерідко на кілька діб (або ночей) опинявся затиснутим в одному просторі з тими, кого прийшов убивати («визволяти»).

МОВА СПІЛКУВАННЯ. Можна говорити про безумовне розуміння місцевим населенням небезпеки вживання в розмові рідної мови (а це говірка, що зазнала значного впливу білоруської мови): «Ми старалися ламаною розмовляти, бо ми ж якось живемо недалеко від Білорусі. Вони нас розуміли» (с. Шестовиця, жінка 1966 р. н.) [4, с. 32]. Перехід на мову окупанта став одним із засобів самозбереження: «“Українською говориш?” – [це я в] емоціях почала... Він каже: “Говоріть по-руськи, я білоруського не розумію!”». І вигук респондентки: “Наш розговор на українській, Боже, спаси, Господи! Українською заговорила!”» (с. Жукотки, жінка 1958 р. н.) [1]; «... її [односельчанку] чуть не разстріляли за то, що вона так гаварила! Патаму що вани її не панімали! Іменно з-за суржика! Це того, що її дочка перешла на руский язик чисто, то вона вивезла всю сім’ю» (с. Ягідне, чоловік 1994 р. н.) [21, с. 177–178]. І все ж подеколи: «...ми разгаваруєм, він на руском, а я так, як у нас розмовляють» (с. Полісся, жінка 1962 р. н.) [5, с. 44].

ПОВСЯКЧАСНА ЗАГРОЗА ПІД ЧАС СПІЛКУВАННЯ. Наслідки діалогу не можна було передбачити. Неврівноваженість, злоба, спонтанна агресія з боку окупанта вимагала від цивільних повсякчасної пильності: «Спочатку доказує, що всі ми “браття”, а потім каже: “Да ви, українці, нас ненавидіте! Да у вас тут дед одін, парні к нему зашли, развернулись, а он їх застрелі!”» (с. Іванівка, чоловік 2000 р. н.) [15, с. 156]. Водночас і самі завойовники остерігалися вступати в розмову: «Спочатку вони були всі в масках, а потім із часом вони зняли, як з нами спілкувалися. Вони бачили, що ми їм загрози не становимо. Фотографувати в нас не було чим, тому що світла не було, телефонів не було. І вони зняли маски» (с. Полуботки, чоловік 1962 р. н.) [2].

МІСЦЯ, ДЕ ВІДБУВАЛАСЯ КОМУНІКАЦІЯ: хата, де «квартирувалися», ночували, куди приходили для встановлення контролю, обшуків; вулиця (зокрема під парканом, поки стояла ворожа техніка; біля колодязя); укриття (підвали), де вимушено разом ховалися від обстрілів; магазин (до розграбування), особлива ситуація – у с. Ягідне, де російські окупанти як «живий щит» силоміць загнали до шкільного підвалу понад 350 місцевих жителів.

ОБСТАВИНИ РОЗМОВИ. Прихід окупанта до хати, незалежно від мети візиту, – це завжди стресова ситуація, страх від усвідомлення прямої загрози життю: «...стукіт страшенний, стукають, виламують хвіртку» (с. Левоньки, жінка 1957 р. н.) [1]; «Оні там растреляли за то, що їм не відкрили дверь. Оні із автомата такую очередь відкрили, оні всьо пабілі там, все стьокла, всьо! За пять минут всьо разбахали» (с. Рівнопілля, жінка 1950 р. н.) [19, с. 139]; «...не знаю, як вам це передать. Я вам цього передать не можу. Не знаю. Уже потім боялися,

усі, це не тока я, лучше нехай тут паложать. /.../ Баялісь. Всі баялісь...» (с. Полісся, жінка 1962 р. н.) [5, с. 54]; «Ну, треба ж відповідати, але так, щоб відповісти, щоб не визвати агресію і залишитись живими» (с. Жукотки, жінка 1958 р. н.) [1].

Цей стан окупованим доводилося переживати повсякчас – обходи домівок російські солдати здійснювали, зокрема, після кожної ротації, а їх могло бути декілька. Усіх хатніх насильно виводили надвір, наставляли на них зброю, погрожували. Такі «візити» проходили за стандартною процедурою перевірки паспортів, обшуку, метою яких було виявлення доказів причетності родини або окремого її члена (дітей) до АТО, ТрО, підривної діяльності проти ворожої армії, зокрема передачі ЗСУ розвідувальних даних. Відповідно, шукали камуфльований одяг, компрометуючі документи, фотографії, забирали телефони: «...шукали атошників, форму знайшли. Ну, хотіли, щоб він [учасник АТО, контужений] становився на коліна, стріляли по ногах. Ну, він не став» (с. Шестовиця, жінка 1961 р. н.) [3].

Послідовно артикульованою метою було виявлення «нацистів-націоналістів» (два слова в одній зв'язці), а також «бандерівців». Типовими є такі оповіді: «Телефони давайте! Давай документи! Ага, а-а-а, служив – нацист ти чи націоналіст?». Я в паніці, у мене сльози. Малова прикрив сюди, очі йому закриваю. Кума ставлять на коліна, чуть підлоги там не павиламували, плаче, усі плачуть. Ані з автоматами: “Де нацисти? Націоналісти?”» (с. Слобода, чоловік 1988 р. н.) [9, с. 42]; «До однієї жінки зайшли, начали ритися там, сіно даже кололи. Німці таке тільки робили. Брала чи вила, намагалися лопатою, кололи і шукали когось. Вона каже: “А кого ви тут шукаєте?” – “Націоналістов!” – “Так ви в мене націоналістів у сіні шукаєте, чи шо?”» (с. Іванівка, чоловік 2000 р. н.) [15, с. 159]. І ще одне показове свідчення: «“У вас нацисти, націоналісти є в селі?”. Я кажу: “А хто це такі?”. І він почав там щось розповідати про фашистів. Ну, такі, загалом, безграмотні, тупі там, п'яні. “Знаєте що, мій батько воював у Великій Вітчизняній разом із росіянами, а тепер, я очам своїм не вірю, ви стоїте на мене з автоматами. Я, – кажу, – не вірю. Розумієте? Я не вірю!”» (с. Левоньки, жінка 1957 р. н.) [1].

Подекуди, вочевидь, за спеціальним розпорядженням військові ворожої армії проводили «інструктаж»: «...кажуть, що за межі двору цього не виходити, крок вліво, крок вправо, самі знаєте, що буде» (с. Лукашівка, жінка 1964 р. н.) [2]; «Не бійтеся, ми вас будемо охороняти. Ходіть по вулицях. Комендантська година [...]. Не ходіть. По корчах теж не ховайтеся. Йде колона якась, краще станьте, поверніться лицем до колони, щоб вас бачити, щоб видно були ваші руки, так сказати, і все» (с. Жукотки, жінка 1958 р. н.) [1].

Мешканці сіл Чернігівщини подеколи вступали в контакт з окупантами у своїх оселях, коли ті нишпорили в пошуках наживи, передусім – горілки, але також «махри» (не сигарет!), продуктів харчування та й усього, чого їм хотілося:

«...заходить високий такий із ножем. Я стою, дивлюся. Я кажу: “Здрастуйте, доброго дня, – кажу, – що ви тут забули?”. – “А ви тут годинник не знаходили?”. Я кажу: “Ви, – кажу, – знущаетесь? Це, – кажу, – мій дім. Який, – кажу, – я можу знаходити годинник, крім свого? Який, – кажу, – годинник?!”. Розвернувся і пішов...» (с. Лукашівка, жінка 1964 р. н.) [1]; «...тоді вже питали махру і водку – од їх відчепитися ж нельзя! Їм кажуть, нема, вони – нам махру давай і все!» (с. Шестовиця, жінка 1961 р. н.) [3].

ОБСТАВИНАМИ, ЯКІ ПОДЕКОЛИ УБЕЗПЕЧУВАЛИ СПІЛКУВАННЯ, могли слугувати згадки в різних контекстах про «Велику Вітчизняну війну», дітей, які давно на заробітках у Росії, в минулому – служба в лавах радянської армії: «Стояв портрет батька з орденами. І вони ж, напевно, побачили, що ветеран війни, ну, і може якось зіграло роль...» (м. Городня, жінка 1957 р. н.) [13, с. 73]; «...у них спитав, откуда вани. А вони кажуть: “Із Чети”. Назвав полк: “Брежневський полк?” А вони так дивляться: “Да, а откуда ви знаєте?”» (с. Лукашівка, жінка 1965 р. н.) [17, с. 167]; про службу в Афганістані: «Кум уже почав говорити, що я в Афганістані служив за радянського союзу ось за вас, за кацапів. Ну, коротше, ті типу “фух”, ну, спустили жар» (с. Слобода, чоловік 1988 р. н.) [9, с. 42].

Зрідка трапляються згадки про пропозиції допомоги, але варто звернути увагу на те, як про це оповідають: «Вони питали: “Ви ребятішек пакармілі?”. Прішла гуманітарка, приньос відеречко гречки, відеречко макаронів і каже: “Ребятішек пакарміте, пакарміте ребятішек”» (с. Лукашівка, жінка 1957 р. н.) [17, с. 171]; «Це чотири чоловіки зайшли. Він і каже: “Может, вам прадукти занести?”. – “А ми не галодние”. Він: “Ну, може, у вас там якіє малаімущіє? Може, ми всьо-таки занесьом?”. Шо я скажу: “Не занось?”. Не, ну так? Кажу: “Як хочете”. І вони занесли шесть пакетав.... трогать ми їх не трогалі [сміється]» (с. Полісся, жінка 1962 р. н.) [5, с. 50].

ПИТАННЯ, НА ЯКІ ОКУПАНТИ ХОТИЛИ ПОЧУТИ ВІДПОВІДІ. Серед них чи не найчастіше в різних варіантах: «А ви нас боїтесь?». І далі показовий діалог: «Я кажу: “Канешна, баїмся”. – “А чаго ви нас баїтесь?”. – “Ну, як, – кажу, – чого? Ви, – кажу, – ми ось тут, а ви, – кажу, – стреляєте па маїх детях, па Чернігаву. Там, – кажу, – маї дзеті» (с. Велика Вісь, жінка 1969 р. н.) [14, с. 95]; і подібно: «...“хлопці, ви стоїте з автоматами, от щоб ви? Давайте я стану з оружием, а ви без нічого – будете мене бояться?”. Вони всі улыбались. “Да, – каже, – ви правду кажете”. – “Ну так от і я ж, – кажу, – стою розмовляю і боюся”» (с. Шестовиця, жінка 1961 р. н.) [3]. Судячи із оповідей, контингент окупаційних військ, що вступив у перші дні повномасштабного вторгнення на чернігівську землю, переважно до кінця не розумів (чи робив вигляд, що не розуміє), де він опинився, заради чого (крім, звісно, надії на заробіток), і що з ним надалі буде.

«Мантра» про «асвабадження» від «нацистів-націоналістів-бандерівців», так само як і від «американських найманців», поступово сходила нанівець, адже

чули: «... де вони в нас? /.../ Я тут за всю жизнь не бачила ні одного нациста. Мені навіть не показали, який він тут є. От кого ж ви нас прийшли освободжувати? Де ж вони тіє нацисти є?» (с. Лукашівка, жінка 1965 р. н.) [17, с. 173]. Тож вербалізувались інші питання, які свідчать про цивілізаційну прірву між окупантами й окупованими. Як не дивно, але найчастіше у зверненнях завойовників до місцевого населення звучало слово «бання»: «...токо єдинственний вопрос: “А бання єсть? Пачему у вас нету бані?”. – “А у нас ставят еті, души, люди моются”. – “А пачему у вас бань нет!? У нас первое строится – баня, а потом всьо асталное!”» (с. Левоньки, чоловік 1972 р. н.) [16, с. 208]. Будучи налаштовані на виконання величної місії: «Ми ідем вас асвабаждать, бо ви пагано живете, шо страх...» (с. Левоньки, чоловік 1972 р. н.) [16, с. 216], уже в перші дні перебування в українських селах окупанти не могли приховати свого подиву від рівня життя українців: «По селах асвалът! Нас обдурили! Вони тут живуть краще за нас!» (с. Юр'івка, жінка 1962 р. н.) [20, с. 148].

Цікавили окупантів також останні новини з фронту, яких втрат вони зазнають. Там, де обстановка дозволяла тривалі розмови (в укритті, під час розміщення в хатах селян), питання від завойовників були ґрунтовнішими: який курс гривні відносно рубля; яка заробітна плата; чи забороняють говорити російською мовою; чому не їдуть до дітей у Росію; чи є в Україні поклади нафти, газу, золота, діамантів. Останнє звучало від, за словами респондента, «монголо-татара» (припускаю, тувинця), але показова реакція останнього на відповідь, що «золота-алмазів нет»: «[матірня лайка], за що ми воюємо!?» (с. Ягідне, чоловік 1994 р. н.) [21, с. 177].

Окремо звернімося до НАРАТИВУ ОКУПОВАНИХ. У всіх них тією чи іншою мірою – відблиск важкого психологічного стану – шоку, страху, невідомості, нерозуміння ситуації, непоінформованості. Характерним є визнання, яке не раз чули: якби знали про Бучу – невідомо, як би себе поводити з окупантом: «Я перше слово, ні здрастя, нічого. Я вийшла і кажу: “Ви нас прийшли вбивати?”. Ну, я просто не знала, що мені сказати. Кажу: “Ви нас прийшли вбивати?”. А він каже: “Да нет, мы до вас из миром”. Я кажу: “Хороший у вас мир такой”» (с. Льгів, жінка 1964 р. н.) [18, с. 219]. Ще був такий діалог: «“А шо ви тут делаете?”. – “А у нас учения”. – “Які учения? Ви знаєте, шо це Україна?”. – “Не”. – “Ну, так ви ж праеждали границу і всьо”. Я в ступорі. Я не боялась, я просто питала, а потім думаю: так в лоб – шах і всьо» (с. Полісся, жінка 1962 р. н.) [5, с. 44]. Тож в умовах надзвичайної ситуації воєнного характеру, у якій мешканці окупованих сіл опинилися вперше, наслідувати рекомендації «зберігати особистий спокій» практично було неможливо: «Я так кричала, я не ображала їх, тому що я розумію, що у мене двоє старих людей і онука, я за них відповідаю. Я не ображала, але матюкалася-материлася. І так кричала, що мене чути було на кінці хутора» (хутір Шевченко, жінка 1960 р. н.) [2].

Водночас в описах випадків комунікації з ворогом час від часу проступає наратив, який виразно оприявнює наївність, безхитрісність наших респондентів, що межувала з легковажністю: «...ще ми були дурні може, чи наївні, ще ми небезпеки не чувували. Ще мені телефонують, кажуть, мол: “Воно вже магазини наші зривають танками, граблять і все”. А я їй кажу, ще вибігала на вулицю, і вони коло двара були, і ще кажу: “Що це за мародьорство?! Ви нас приїхали захищати, а що це ви робите?” /.../»; «“Нам хірурга. Тут ранений”. – “А хірурга взагалі, – кажу, – нема”. А вони: “Так це, що ж нам робити?”. А я так наївно ще їй кажу: “А ви б, це б, – кажу, – здалися б у палон, і там би вас полікували б, і допомогу оказали б”» (с. Шестовиця, жінка 1961 р. н.) [4, с. 32, 34]. І таких прикладів багато, аж до фактів відвертої агітації, яку розгортали наші співвітчизники в перші дні окупації: «“Хлопці, здавайтесь! – давай же тоже їх уговаривать. – Собірайтесь, уежайте. Хоть у вас совесть чистая будет, ви не уйдёте проигравшими”» (с. Полуботки, чоловік 1966 р. н.) [12, с. 52].

Там, де ситуація дозволяла спілкування з ворогом, передусім у випадках спільного більш-менш тривалого перебування з ним під одним дахом, від окупованих – окупантам лунали запитання: «Зачем ви пришли?», «Чого ж ви пішли воювати?», «Що ви хочете від нас?», «Ну, як так, хлопці, ви нас вважаєте братами, чому ви прийшли зі зброєю до нас?», «Чому ви руйнуєте, вбиваєте?». І ремарка: «...відповіді не було, стоять, слухають» (с. Полуботки, чоловік 1962 р. н.) [2].

Про що говорять нам ці випадки комунікації окупант–окупований, чому варті окремої уваги? Передусім вони засвідчують, що в усних наративах *негативна* пам'ять про травму страху від ворожого, агресивного, чужого, а відтак небезпечного, витісняється або компенсаторно накладається на *позитивні* відчуття / спогади про ОПІР, хай не явний, а навіть внутрішній, психологічний.

Інструментами опору були внутрішнє відчуття власної гідності, а також віра в «наших», переконаність у тому, що рано чи пізно окупант піде з рідної землі. Майже повсюдно можна говорити про потребу респондента представити себе й рідних у своїх рефлексіях гідно. Тож один з основних референів оповідей – збереження гідності в екстремальних ситуаціях контактів з ворогом.

Не полишає відчуття, що оповідачі підсвідомо намагалися для власного «психологічного комфорту» і зменшення ризиків співіснування з ворогом створити колективний образ окупантів як недолугих, примітивних, непоінформованих і розумово обмежених людей, яких, як стадо баранів, пригнали на чужу землю на забій.

Загалом же в контактах, яких, вочевидь, ті, хто знаходилися в небезпеці, намагались уникати, проступають елементи стратегії виживання, що її люди змушені були швидко, часто-густо інтуїтивно вибудовувати. Вони інколи

легковажили, не завжди усвідомлюючи ступінь небезпеки. Але ніхто з опитаних нерозважливо «не кидався на амбразуру».

Зафіксований у наративах фактаж може слугувати підґрунтям для постановки питання про його достовірність. Цілком можливо, що насправді ситуація могла дещо відрізнятись від того, як її запам'ятали та розповіли, але повторюваність деталей і сам характер оповідей усе-таки дає підстави вести мову про високий ступінь достовірності наведених сюжетів. У підсумку вони значно доповнюють «образ» ворога на початку російсько-української війни. Зібрані наративи становлять суттєвий сегмент знань про загарбника «зразка» лютого-березня – початку квітня 2022 р., який окупував крайню північно-східну територію України.

Такими є перші результати спостереження над масивом свідчень про комунікацію між окупованими та окупантами. Із його розширенням дослідники, напевно, будуть знову і знову повертатися до цієї теми.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Польові записи. Науковий архів Чернігівського науково-дослідного центру антропології війни

1. Е4. Чернігів–2022 (11–12.06.2022), 220612–0365. Записала О. Боряк.
2. Е5. Чернігів–2022 (09–10.07.2022), 220612–0367. Записала О. Боряк.
3. Е9. Чернігів–2023 (22–23.07.2023), 230718–0398. Записала О. Боряк.
4. Боряк О. «...аби тільки дочекатися перемоги»: Розповідь мешканки с. Шестовиця на Чернігівщині про події окупації (інтерв'ю записала та підготувала до друку О. Боряк). *Український історичний журнал*. 2024. № 4. С. 24–39. DOI : <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.024> (дата звернення: 06.07.2025).
5. Васянович О. «Я боялася, що якщо першу мене вб'ють, то хто буде батьку їсти варити»: розповідь мешканки с. Полісся на Чернігівщині про життя в окупації (інтерв'ю записав та підготував до друку О. Васянович). *Український історичний журнал*. 2024. № 2. С. 39–55. DOI : <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.039> (дата звернення: 06.07.2025).
6. Ворожа листівка з Чернігівщини. 24 березня 2022. URL : <http://resource.history.org.ua/item/0016390> (дата звернення: 06.07.2025).
7. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії України НАН України. Т. 5: Документи і матеріали / [упоряд. : Г. В. Боряк, Л. Я. Демченко, Р. Б. Воробей та ін. ; відп. ред. : Т. В. Мотренко, В. А. Смолій]. Кн. 1: 1914–1991. Київ : Ніка-Центр, 2009. 822 с. URL : <http://resource.history.org.ua/item/0002252> (дата звернення: 06.07.2025).
8. Кодекс поведения военнослужащего Вооруженных Сил Российской Федерации – участника боевых действий. 2022. URL : <http://resource.history.org.ua/item/0016441> (дата звернення: 06.07.2025).
9. Литвин К. «Хателась проста волі – і всьо...»: окупація с. Слободи на Чернігівщині очима очевидця (травень 2022 р.) (інтерв'ю записала та підготувала до друку К. Литвин). *Український історичний журнал*. 2023. № 1. С. 36–50. DOI : <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.036>

10. [Методичка збройних сил РТ]. Співробітники Національного музею історії України знайшли москальську методичку в Димері. 2022. URL : <https://t.me/melaniyaprodolyak/736> (дата звернення: 06.07.2025).
 11. Панкова А., Боряк О. «...це війна, це вбивання цивільних, мирних»: Мешканці передмістя Чернігова про особливості воєнного повсякдення під час російського наступу та життя в окупації (24 лютого – 2 квітня 2022 р.) (інтерв'ю записали та підготували до друку А. Панкова, О. Боряк). *Український історичний журнал*. 2022. № 6. С. 30–47. DOI : <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.030> (дата звернення: 06.07.2025).
 12. Шевчук О. «...росіяни у дворі стоять, так умовляю, щоб у полон здались»: Розповідь очевидця про окупацію с. Полуботки на Чернігівщині (24 лютого – 2 квітня 2022 р.) (інтерв'ю записав і підготував до друку О. Шевчук). *Український історичний журнал*. 2023. № 2. С. 49–59. DOI : <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.049> (дата звернення: 06.07.2025).
- Чернігів у війні–2022: голоси очевидців*. Чернігів : Видавництво «Десна Поліграф», 2024. С. 65–76. DOI : <https://doi.org/10.52323/2024-1u> (дата звернення: 06.07.2025)
13. Місто Городня. Записала С. Маховська. ... С. 65–76.
 14. Село Велика Вісь. Записав О. Васянович. ... С. 91–103.
 15. Село Іванівка. Записала О. Березовська. ... С. 152–162.
 16. Село Левоньки. Записала А. Панкова. ... С. 206–216.
 17. Село Лукашівка. Записала А. Панкова. ... С. 163–175.
 18. Село Льгів. Записала К. Литвин. ... С. 217–227.
 19. Село Рівнопілля. Записала О. Воробей. ... С. 136–142.
 20. Село Юр'ївка. Записала О. Боряк. ... С. 143–151.
 21. Село Ягідне. Записала А. Панкова. ... С. 176–189.

Olena BORIAK

Doctor of Sciences in History,
Senior Researcher in the Department of
Ethnology of the State Scientific Center
for the Protection of Cultural Heritage
from Man-made Disasters.
(Kyiv, Ukraine)

e-mail: olena.boriak@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9873-6088>

OCCUPIERS AND THE LOCAL POPULATION: ON THE QUESTION OF COMMUNICATION PRACTICES

Annotation. The purpose of the publication is to publish and analyze narratives that contain information about the communication of the Ukrainian local population with the invaders. They were recorded in the summer of 2022 in the de-occupied villages of Chernihiv region. Oral history evidences were obtained through semi-structured interviews. Mostly informal, free communication made it possible to record life stories of a personal nature. Regardless of their “geography,” they are united by a kinship of unforgettable, emotionally colored facts for the respondent. Testified to by the narrators, recorded by the interviewer,

and further systematized according to certain circumstances and motives, they contain elements for a new understanding of the individual experience of an ordinary person who came into contact with the enemy in extraordinary circumstances. In the long run, the empirical evidence and analysis presented here may constitute an important segment of the history of the full-scale invasion of a sovereign country by Russian troops in February 2022. Taken together, supplemented by other evidence, they will significantly complement and objectify the history of the war we have witnessed.

Keywords: oral history, Russian-Ukrainian war, survival strategy, communication, historical memory, tools of resistance.

РОЗМОВА ЯК СПОСІБ ПРИМИРЕННЯ: ІНТЕГРАЦІЯ НОВИХ МЕШКАНЦІВ ГРОМАДИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНТЕРВ'Ю З БОГОДУХІВСЬКОГО РАЙОНУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

УДК 930.2:801.81:314.151.3-054.73(477.54)"364"

Вікторія НЕСТЕРЕНКО

кандидатка історичних наук,
старша викладачка,

кафедра українознавства філософського факультету,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
(м. Харків, Україна),

e-mail: viktoria.nesterenko@karazin.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5773-5014>

Анотація. Стаття присвячена важливій темі, що має як теоретичну, так і практичну актуальність – подолання конфліктів, спричинених переселенням, в українському суспільстві. Авторка подає аналіз джерел щодо переселення та ролі нових мешканців міст та сіл. Інтерв'ю, записане в селі Богодухівського району Харківської області, було обрано як показовий кейс успішної інтеграції. Оповідачка переселилася в нове село через повномасштабне вторгнення й доклала значних зусиль, щоб відбудувати своє життя з нуля. Акцентується увага на її психологічній стійкості, проте не це визначено основною причиною успіху. Героїня була відкритою для спільноти та нових можливостей, підтримувала себе завдяки хобі, змогла знайти гурток за інтересами. Громада теж була готова прийняти нового члена й підтримувала її. Наразі можна сказати, що респондентка, хоча й сумує за рідною домівкою, не тільки змогла ввійти в нову для себе спільноту, але й працює для громади – викладає курси шиття, веде місцевий гурток. Таким чином, результати статті можуть бути використані для практичних проєктів щодо інтеграції нових мешканців міст і сіл.

Ключові слова: повномасштабне вторгнення, переселенці, нові мешканці міст, Харківська область, усна історія.

Людське суспільство завжди було розділене – через рівень доходу й освіти, стан здоров'я, належність до професійних кіл та багато інших чинників. У минулому розділеність закріплювалася нормами законодавства, інколи вводились обмеження на спілкування окремих груп людей (наприклад, система каст в Індії), інколи подібні заборони існували передовсім у менталітеті людей. Одним із важливих досягнень Французької революції кінця XVIII ст. вважає-

ться те, що мешканці країни усвідомили себе представниками єдиної нації незалежно від соціального статусу. Проте ХХ ст. показало, що і причетність до певної нації може стати причиною для запеклого конфлікту.

На сьогодні можна сказати про існування певної моди на інклюзивні спільноти, що об'єднують представників різних груп населення. У своїй праці «Капітал розмаїтості» Блер Рубл висвітлює, як мігранти наповнюють міста новими сенсами та сприяють їх розвитку [4, с. 245]. Річард Флорида вважає, що саме відкритість міста сприяє появі в ньому так званого креативного класу, який живить економіку своїми ідеями [8, с. 56–57]. Водночас нині ми спостерігаємо зворотний бік, коли мігранти не хочуть засвоювати ідею толерантності, натомість прагнуть нав'язати місцевим свою культуру [див., напр.: 7]. Як противники, так і прихильники міграції цілком аргументовано відстоюють власну позицію. Доходимо висновку, що це явище може мати як позитивні, так і негативні наслідки, залежно від багатьох факторів, серед них: кількість нових мешканців, їх бажання долучатися до міського життя, їхнє минуле (чи було переселення добровільним, чи наслідком травматичних подій), а також відкритість для існуючої спільноти.

Для України тема нових мешканців міст стала актуальною після 2014 р. Люди, які отримали від держави тимчасовий статус «внутрішньо переміщених осіб», стикнулися з необхідністю зробити вибір: або повертатися до окупованого рідного міста (де більшість уже не може відчувати себе «своїми», адже території стали «сірою зоною», де не працює законодавство і звичні повсякденні практики), або інтегруватися в нову для себе спільноту. На перешкоді другого сценарію стали фінансові аспекти (неможливість придбати житло, страх утратити дах над головою через відсутність грошей на оренду) та певні особливості традицій у різних регіонах України. Серед конфліктних тем об'єктивним питанням є мова, проте більшість моментів є стереотипними уявленнями місцевого населення про приїжджих.

Ми звикли применшувати страждання людей, які втратили доступ до рідних домівок. Такий висновок чудово аргументують Тамара Вронська та Олена Стяжкіна, коли досліджують радянську практику «покарання простором». «Мінусники» (ті, кому влада забороняла жити в конкретних місцевостях) раділи, що не зазнали заслання в табори або розстрілу [1, с. 20–21]. Водночас наполегливість, із якою люди намагалися повернути собі право жити в рідному місті [1, с. 325, 380], та дослідження травми переселення [3, с. 121] засвідчують, наскільки серйозною втратою для людини є неможливість повернутися додому.

З 2022 р. кількість людей у статусі переселенців в Україні збільшилася в рази. Частина з них не змогла облаштуватися в новому місці на батьківщині й виїхала за кордон. Соціальна підтримка, високий рівень життя та налагодженість процесів інтеграції переселенців у європейських країнах сприяє тому,

що більшість цих людей залишиться в країні біженства і після закінчення війни. Згідно з останніми дослідженнями на момент написання статті, планують повернутися лише 30 % [5]. Це означає, що в умовах низької народжуваності та високої міграції за кордон українські громади мають цінувати кожного, хто переїхав до них, і докладати зусиль для входження людини в нову спільноту.

У 2023 та 2024 рр. Центр міської історії Центрально-Східної Європи за підтримки Koerber Stiftung Foundation розпочав проєкт «Ті, хто лишилися: свідчення мешканців Харкова та Харківської області» [6]. Команда дослідників – Юлія Скубицька, Ольга Чистотіна, Ярослав Шкабура та авторка цієї статті – збирала оповіді мешканців регіону, які залишилися під час повномасштабного вторгнення в Харкові та області. Важливою частиною нашого проєкту були експедиції в села, зокрема деокуповані. Обговорюючи записані інтерв'ю, ми часто стикалися з темою розділеності, особливо в малих населених пунктах, де мешканці добре знають одне одного. Люди поділяли інших на категорії, серед них: ті, які виїхали до початку окупації і повернулися після звільнення; ті, які жили в містах, але повернулися в село; ті, хто частину часу провів в окупації і потім усе-таки евакуювався; зрештою, ті, які співпрацювали з росіянами, і ті, які чинили опір. Ми ставали свідками доволі емоційних висловлювань стосовно односельчан, яких підозрювали в колабораціонізмі. Крім того, ми спілкувалися з переселенцями з окупованих та майже знищених росіянами містечок (Вовчанськ, Куп'янськ) і багато говорили про те, як вони почуваються в новому місті, яке до цього сприймали лише як «обласний центр».

Під час війни з'являється бажання практичних результатів досліджень, що принесуть користь місцевому населенню вже зараз. Тож тема примирення, а особливо тема входження нових мешканців міст і сіл у спільноту, була однією з тих, які викликали в нас палкі обговорення. У пропонованій статті я хочу розглянути успішний кейс входження в спільноту – це історія пані Альбіни (ім'я змінено), записана в серпні 2024 р. Усе життя жінка разом з родиною провела в селі в Сумській області. Проте їх рідний дім був знищений ущент росіянами, і пані Альбіні з чоловіком довелося переїжджати (їхні діти та онуки виїхали із села ще до початку повномасштабного вторгнення, а старенькі батьки померли). Жінка не хотіла виїжджати, залишалася в селі до останнього, але переживши обстріл будинку, зрозуміла, що більше не може тут бути: *«І ми спонтанно, ми, можна сказати, тікали, ми не збирались спеціально...»*.

Таке доволі мимовільне рішення саме по собі є травмуючим чинником. У родини не було достатньо часу, щоб узяти всі необхідні речі та продумати переїзд. Серед цінностей, які залишилися в рідній хаті, – швейна машинка. Одна третина інтерв'ю – розповіді пані Альбіни про бойові дії та обстріли їхнього рідного села. Респондентка дуже докладно переказує описи смертей односельчан, згадує точні назви зброї та розміри снарядів. Вона підтримує

зв'язок з тими сусідами, які так і не наважилися виїхати, проте свідчить, що «...коли вдома були, багато з людьми общались, а як виїхали – вони сказали: “Ви втекли, ви біженці”».

Оскільки син пані Альбіни мешкав у селі в Богодухівському районі Харківської області й мав можливість прийняти батьків, вони переїхали до нього. На момент інтерв'ю жінка проживала в новому місці більше року. Подальша історія пов'язана з тим, як оповідачка крок за кроком здобувала своє місце в новій спільноті. Звісно, запорукою успішності цієї історії є масштаб внутрішньої стійкості нашої героїні. Вона сумує за рідним домом, під час інтерв'ю в її очах сльози, проте вона не жаліє себе. Серед чинників, що могли б суттєво вповільнити її входження в громаду, – стан здоров'я, бо в людини, яка хворіє, не буде вистачати ресурсу на зовнішні комунікації. Пані Альбіна має проблеми з ногами, через що не може пересуватися на далекі відстані пішки. Вона засвідчує, що, приїхавши в нове село, відчувала негативні емоції: *«Якась апатія, якесь нехороше состояние душевное було, придавленный-подавленный. /.../ Год прошов, але все одно важко. Я не чувствую себе тут своєю. /.../ Все нормально, зі мною всі общаються, і шутимо... Може, тут хто і лучше із людей до мене относится, чем дома там було. /.../»*.

Розповідаючи про своє життя в селі, жінка часто акцентує увагу на різниці досвідів. Вона відзначає, що чує вибухи, навіть коли їх не чують місцеві. Пані Альбіна розкажує про сусідку: *«І зараз як десь генає, я чую, а вона не чує нічого. /.../ Просто тут люди цього не перенесли, не ощутили цього всего... Та, вони чули, що там по [назви населених пунктів] били, оце їм чуть усе... Це дуже велика різниця – чуть десь і чуть отут рядом»*.

Тут варто зробити відступ і описати загальну акустичну ситуацію в населеному пункті. Село не було окуповане, проте бойові дії періодично точаться на порівняно недалекої відстані. Під час кількох інтерв'ю, що були записані тут, усі оповідачі казали дослідникам, що чують вибухи, хоча самі інтерв'юери нічого не помічали. Найімовірніше, це пов'язано з тим, що в селі та в місті інша акустична ситуація, і наше «міське» вухо просто не здатне почути те, що чує постійний мешканець села, який звик до тиші. І це теж один із факторів «іншості», як виявилось, не тільки між нами та нашими оповідачами, але й між мешканцями села з різним досвідом.

Серед того, що допомогло пані Альбіні, – можливість придбати власне житло. Жінка розповідає, що якби вони не купили хату, можливо, повернулись би під обстріли, бо не було сил «тинятися гуртожитками»: *«Найшли житло – є за що зацепитись, відновитись, чи як – воскреснуть»*.

Звісно, мало хто з переселенців може дозволити собі подібну розкіш, менше з тим подібне «заземлення». Можливість облаштовувати будинок за своїми правилами дозволяє людині відчувати себе здатною долати подальші труднощі.

У випадках, коли переселенці не можуть придбати житло, це завдання має стояти першим для локальної адміністрації. Пані Альбіні допомогли їй заощадження, тим більше, ціни на будинки в подібних місцевостях не дуже великі. Проте інші фінансові проблеми нікуди не зникли – лікування, оплата комунальних платежів, підключення води, закупівля дров. Звісно, матеріальної допомоги для ВПО на все це вистачає, проте наша героїня намагається долати труднощі. Неабиякою допомогою стали сусіди: *«Ми сюди тільки переїхали, прийшла [сусідка], вона живе за чотири хати звідсіля... Каже: “Вам надо огірки?”. Я кажу: “Надо, хоть би штук п’ять, насолю”. Вона мені припирає ціле відро! Скільки там часу пройшло, вона опять приносить!»*.

Є ще дещо, що допомогло пані Альбіні й майже не вартувало матеріальних ресурсів, – хобі. Жінка звикла шити та плести. У новій місцевості це стало спільною темою із сусідками, а швейна машинка – приводом заходити до сусідки в гості. Коли в будинку пані Альбіні відключили воду через технічні проблеми, наявність соціальних зв’язків допомогла частково вирішити проблему – інша сусідка дозволила брати воду в її криниці. За пів року в мене була можливість повторно зустрітися з оповідачкою, за цей час жінка знайшла гурток шиття в місцевому клубі, а далі очолила його, що стало для неї підробітком. Сама героїня зазначає, що шиття та в’язання допомагало їй триматися навіть під час активних бойових дій у рідному селі. *«Шить люблю... Отвлекалася. Сумки з джинсів, ну, таке, що-небудь таке в голову стукне, в інтернет полізла, подивилась – ага, єсть таке, надо зробити. Отак себе відволікала»*.

Своєрідною терапією для пані Альбіні стало висаджування квітів. Тут теж допомогли сусіди: *«Хороша жіночка є, мені допомогла тожє, оце надавала мені квітів, понасаджувала, і це в мене забота така зараз із квітками»*.

Власне, є ще один важливий чинник, який суттєво вплинув на процес інтеграції і який я винесла в заголовок цієї статті, – розмова. Нам порадили пані Альбіну, щоб ми записали з нею інтерв’ю, тому що вона часто розказувала свою історію іншим і була готова ділитися. Людина може подолати травматичний досвід саме завдяки спілкуванню з іншими, проте травма насамперед шкодить якраз вмінню спілкуватися [2, с. 338]. Людям часто здається, що ніхто не зможе пережити те, що пережили вони. Проте пані Альбіна, усвідомлюючи, що її досвід буде складно зрозуміти новому оточенню, все одно розповідала, ділилася ним. Люди не просто співчували, вони дізнавалися про неї більше – про її велику родину, минуле, хобі, починали сприймати її як свою.

Зрештою, громада прийняла нову мешканку, і сталося те, про що пишуть Блер Рубл та Річард Флорида: вона стала цінним ресурсом для села. У населеному пункті майже не було людей з педагогічним досвідом, і коли вчителька з курсів шиття все-таки вирішила виїжджати, гурток перебував на межі

закриття. Проте пані Альбіна підхопила цю справу, а отже, зберегла осередок, де діти й дорослі навчаються новому, спілкуються та розвиваються.

Таким чином в історії пані Альбіни можна виокремити аспекти, які допоможуть іншим громадам приймати нових мешканців міст і розвиватися:

1. Муніципальна програма з пошуку житла приїжджим, які не можуть придбати оселю самостійно.

2. Простори, що дозволяють людям знайомитися між собою і ділитися своїми історіями.

3. Проекти, у яких нові мешканці міст можуть повертатися до хобі й відчувати свою цінність для громади.

4. Спільні справи нових і старих жителів міст / сіл (громадська активність тощо).

Звісно, пані Альбіна не відчуває себе в повній мірі «місцевою» і говорить про це в інтерв'ю. Вона часто згадує рідний дім, мріє знову його побачити. Проте її «інакшість» не завадила їй почати будувати нове життя в спільноті. Хочеться висловити сподівання, що подібні успішні кейси допоможуть нам виробити спільні практики та покращити життя нових мешканців наших міст і сіл.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: Покарані простором. Київ : Темпора, 2021. 456 с.
2. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання. Львів : Видавництво Старого Лева, 2021. 424 с.
3. Пападопулос Р. У чужому дому. Травма вимушеного переміщення: шлях до розуміння та одужання. Київ : Лабораторія, 2023. 416 с.
4. Рубл Б. Капітал розмаїтості. Транснаціональні мігранти у Монреалі, Вашингтоні та Києві. Київ : Критика, 2007. 336 с.
5. Скільки біженців після війни повернуться в Україну: експерт дав прогноз. URL : <https://www.unian.ua/society/bizhenciv-ekspert-dav-prognoz-skilki-ukrajinciv-povernetsya-pislya-viyni-12978792.html> (дата звернення: 05.06.2025).
6. Ті, хто лишилися: свідчення мешканців Харкова та Харківської області. URL : <https://www.lvivcenter.org/researches/those-who-remained/> (дата звернення: 05.06.2025).
7. У Британії ультраправі вийшли на мітинги проти мусульман і мігрантів. Заворуження підживлює Росія, з іншого боку – мирні британські бабусі, які кажуть «ні» нацизму. Фоторепортаж. URL : <https://babel.ua/texts/109628-u-britaniji-ultrapravi-viyshli-na-mitingi-proti-musulman-i-migrantiv-zavorushennya-pidzhivlyuye-rosiya-z-inshogo-boku-mirni-britanski-babusi-yaki-kazhut-ni-nacizmu-fotoreportazh> (дата звернення: 05.06.2025).
8. Флорида Р. Homo creativus. Як новий клас завойовує світ. Київ : Наш формат, 2018. 432 с.

Viktoriia NESTERENKO

Ph. D. (History),

senior lecturer,

the Department of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,

V. N. Karazin Kharkiv National University

(Kharkiv, Ukraine),

e-mail: viktoria.nesterenko@karazin.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5773-5014>

**CONVERSATION AS A MEANS OF RECONCILIATION: INTEGRATION
OF NEW COMMUNITY MEMBERS (BASED ON INTERVIEWS
FROM THE BOHODUKHIV DISTRICT, KHARKIV REGION)**

Abstract. This article is dedicated to an important topic that holds both theoretical and practical relevance – overcoming conflicts caused by displacement within Ukrainian society. The author presents a literature review on displacement and the role of new residents in towns and settlements. An interview conducted in a village in the Bohodukhiv District of the Kharkiv Region was chosen as a representative case of successful integration.

The narrator relocated to a new village due to the full-scale invasion and made significant efforts to rebuild her life from scratch. While attention is paid to her psychological resilience, this is not identified as the main reason for her successful integration. Rather, the protagonist was open to the community and to new opportunities, supported herself through hobbies, and managed to find a local interest group. The community was also receptive and supportive of welcoming a new member.

At present, it can be said that although the narrator still misses her home, she has not only integrated into the new community but is actively contributing to it – she has become a teacher at the local sewing club. Thus, the findings of this article can be applied in practical projects aimed at integrating new residents into towns and villages.

Keywords: full-scale invasion, internally displaced persons, new residents, Kharkiv region, oral history.

ДИТИНСТВО ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ Й АДАПТАЦІЯ

УДК 316.346.32-053.2:355.48(477) «2014/...»

Світлана ЩЕРБИНА

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії України,
археології та краєзнавства,
Національний університет
«Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна),
e-mail: s-scherbyna@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3983-8148>

Анотація. У статті розглянуто ключові виклики, з якими стикаються діти в умовах російсько-української війни, а також окреслено стратегії їхньої адаптації до нових реалій. *Мета дослідження* полягає у виявленні соціальних, психологічних та культурних аспектів переживання війни дітьми, їх повсякденного досвіду та способів збереження дитячої ідентичності попри деструктивний вплив збройного конфлікту. *Методологічною основою* дослідження стали міждисциплінарний підхід, що поєднує соціологічні, психологічні, педагогічні методи, а також елементи усної історичної аналізи свідчень батьків та педагогів. У статті проаналізовано специфіку трансформацій у дитячому повсякденні, психоемоційному стані, системі цінностей і наративних практиках. Особливу увагу приділено ролі соціального оточення, родини, інституцій освіти, волонтерських і гуманітарних організацій у процесах адаптації та відновлення дітей. Встановлено, що, незважаючи на надзвичайно високий рівень вразливості, діти демонструють здатність до відновлення й адаптації завдяки поєднанню індивідуальних і колективних стратегій подолання травматичного досвіду. Оригінальність дослідження полягає в комплексному підході до проблематики через призму емоційної історії дитинства та сучасних гуманітарних практик. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на вивчення довготривалих наслідків війни для соціальної ідентичності, психіки та світогляду покоління, яке пережило війну в дитячому віці.

Ключові слова: дитинство, російсько-українська війна, психоемоційний стан, адаптація, соціальні практики, гуманітарні наслідки, усна історія.

Проблематика дитинства в умовах війни набула безпрецедентної актуальності в контексті тривалої російсько-української війни, що розпочалася у 2014 р. й сягнула нової, руйнівної ескалації в лютому 2022 р. Ця війна стала не лише геополітичним конфліктом, але й катастрофою, яка глибоко трансформує життя мільйонів дітей, залишаючи довготривалі психосоціальні наслідки на їхньому розвитку та світогляді. Вплив бойових дій охоплює всі аспекти дитячого буття: від безпосередньої загрози фізичному існуванню та руйнування звичного соціального середовища – до глибоких трансформацій у психоемоційному стані, деструкції стабільних соціальних контактів, обмеження базового доступу до освіти та зміни повсякденних практик. Збройний конфлікт також істотно трансформує уявлення дітей про майбутнє, витісняючи образи безтурботного дитинства відчуттями невизначеності, страху й тривоги. Аналіз дитячого досвіду війни дає змогу не тільки усвідомити масштаб гуманітарної катастрофи та її довготривалі наслідки, а й окреслити механізми адаптації та формування психологічної резиліентності, які виникають як на індивідуальному рівні, так і в суспільстві загалом, забезпечуючи дітям можливість зберігати ідентичність, виживати й розвиватися попри травматичні виклики сучасності [7; 8].

Одним із ключових викликів для дітей є втрата безпеки як базової потреби. В умовах війни діти стикаються з безпосередніми загрозами життю: обстрілами, авіаударами, мінною небезпекою, руйнуванням житлових кварталів. Вони втрачають домівки, рідних, друзів, звичне середовище проживання. Евакуація, переміщення до інших регіонів України або за кордон супроводжуються розривом соціальних зв'язків, відчуттям втрати «свого» дому, дезорієнтацією в новому середовищі, руйнуванням стабільного й передбачуваного світу.

Збройний конфлікт спричиняє стрімке зростання соціальної вразливості дітей. Спостерігається істотне збільшення кількості неповнолітніх, які залишилися без належної батьківської опіки, зокрібна сиріт, дітей, які втратили одного або обох батьків унаслідок бойових дій чи в результаті участі дорослих у захисті України. Значна частина з них зазнала безпосереднього впливу війни: пережила окупацію, полон, фізичне та психологічне насильство, тривале укриття в підземних сховищах, а подекуди – навіть безпосередні бойові дії [6; 9; 10].

Особливо виразною ця ситуація постає на прикладі Чернігівщини. У березні 2022 р., у період активних бойових дій, діти протягом тижнів перебували в підвалах будинків Чернігова в умовах відсутності належного харчування, медичної допомоги, а нерідко – навіть доступу до питної води. Зафіксовано випадки, коли малолітні діти втрачали батьків під час обстрілів або змушені були евакуюватися без супроводу дорослих. У більшості громад Чернігівщини діти ставали свідками руйнування шкіл, лікарень, дитячих садків і знайомих місць, що перетворилися на театри воєнних дій.

В умовах повномасштабного вторгнення серйозно ускладнено доступ дітей до освіти: чимало закладів зруйновано чи заміновано, особливо в сільських громадах бракує інфраструктури для дистанційного навчання [7]. Психоемоційний стан дітей, зумовлений тривогою, істотно знижує їхню здатність до ефективного засвоєння знань. Нестача кваліфікованих лікарів, психологів і соціальних працівників, зокрема в деокупованих громадах, поглиблює кризу системи допомоги дітям, які пережили травматичний досвід.

Додаткову загрозу становлять заміновані території – ліси, поля, узбіччя доріг, на яких залишаються нерозірвані боеприпаси. Ці об'єкти стають причиною трагічних випадків за участю дітей.

Унаслідок війни значна кількість дітей змушена покидати свої домівки й адаптуватися до нових соціокультурних середовищ – як усередині країни, так і за її межами. Переміщення до незнайомих громад супроводжується потребою інтегруватися в нові освітні та побутові умови, налагоджувати соціальні зв'язки, долати мовні бар'єри (особливо у випадках евакуації за кордон). Ці процеси нерідко супроводжуються відчуттям соціальної ізоляції, втрати звичних орієнтирів, зниженням самооцінки, тривалою самотністю та психологічною дезадаптацією.

Досвід війни формує в дітей складний, багатшаровий емоційний ландшафт, що впливає на всі рівні психічного, емоційного та соціального розвитку. Однією з найхарактерніших ознак дитячого сприйняття війни є хронічний стан тривожності, страху й екзистенційної невизначеності. В умовах постійних повітряних тривог, обстрілів, новин про загибель близьких, діти перебувають у стані тривалого стресового навантаження [8]. Типовими є як гіперемоційні реакції – панічний страх, істерики, так і гіпоемоційні – емоційне оціпеніння, апатія, відсторонення як форми психологічного захисту.

У більшості дітей фіксується зростання випадків порушення сну, нічних кошмарів, страху самотності, тривоги перед виходом із дому навіть у відносно безпечних умовах [5; 9]. Батьки, педагоги та психологи зазначають також появу агресивних поведінкових реакцій, раптових спалахів злості або, навпаки, емоційної «замороженості», що засвідчують спроби психіки впоратися з неконтрольованими, травматичними обставинами.

Наслідком такого досвіду стає радикальна трансформація дитячого світосприйняття. У новому образі світу порушуються базові уявлення про справедливість, захищеність, доброзичливість і передбачуваність. Дорослі, які раніше уособлювали безпеку й опору, нерідко сприймаються як неспроможні захистити від загроз зовнішнього світу. Це формує глибокі екзистенційні травми, фрустрацію, відчуття відчуженості та недовіру до соціального середовища загалом.

Водночас дитяча психіка в умовах війни активізує низку компенсаторних механізмів. Фантазії, ігрова діяльність і творчість набувають функції не лише

розважальної, а й терапевтичної практики, спрямованої на збереження внутрішньої рівноваги та часткове відновлення відчуття контролю над ситуацією. Типовими є малюнки, що відображають зруйновані міста, військові дії, образи солдатів, а також сюжети з уявних світів, де дитина може впливати на перебіг подій, рятувати близьких або уявляти перемогу добра над злом. Подібні творчі практики є механізмами опрацювання травматичного досвіду, особливо у випадках, коли вербалізація болісних переживань – ускладнена. За спостереженнями освітян, психологів та волонтерів, дитячі малюнки, інсценізації, створення історій слугують своєрідною емоційною терапією та засобом збереження психічної рівноваги [3; 4].

Окремого розгляду потребує феномен прискореного психосоціального дозрівання дітей у воєнних обставинах. Перебуваючи в умовах підвищеної загрози, багато з них змушені брати на себе відповідальність, яка виходить за межі їхнього вікового розвитку: допомога батькам під час евакуації, догляд за молодшими дітьми, участь у волонтерській діяльності, турбота про домашніх тварин у ситуаціях обстрілів тощо. У регіональному контексті Чернігівщини зафіксовано випадки залучення дітей до допомоги літнім особам під час перебування в укриттях, забезпечення доставки води в умовах активних обстрілів, а також організації імпровізованих ігор для молодших дітей з метою зниження рівня страху та емоційного напруження.

Такий вимушений перерозподіл ролей засвідчує високий рівень адаптаційного потенціалу, однак водночас провокує деформацію у сприйнятті дитинства як безпечного простору. Унаслідок цього діти нерідко відчувають надмірну відповідальність за обставини, що перебувають поза межами їхнього впливу, демонструють підвищену тривожність, втрату емоційної спонтанності, зниження здатності до переживання радості, а також схильність до песимізму й емоційної «зрілості», нехарактерної для їхнього віку.

Фахівці в галузі дитячої психології застерігають, що подібні стани можуть мати відстрочені психічні наслідки, серед яких – хронічна тривожність, депресивні розлади, труднощі із самоідентифікацією, проблеми із самооцінкою та соціалізацією в дорослому віці. Відтак своєчасне виявлення змін у психоемоційному стані дітей, створення системи цілеспрямованої підтримки – зокрема організація безпечного простору для гри, творчості та емоційної взаємодії – є пріоритетними завданнями для педагогів, соціальних працівників, психологів, а також громадських ініціатив, орієнтованих на післявоєнну реабілітацію дитячого середовища.

Попри вищезазначені виклики, діти демонструють високий рівень адаптивності, що зумовлений як наявністю внутрішніх психоемоційних ресурсів, так і впливом зовнішніх чинників підтримки. Опіка з боку батьків, рідних, збереження навіть мінімального стабільного «дому» – реального чи символіч-

ного – значно знижують рівень тривожності в дітей. Навіть у громадах Чернігівщини, де інфраструктура зазнала нищівних руйнувань (Ягідне, Лукашівка, Шестовиця, Новоселівка), спільне облаштування тимчасового житла та прагнення зберегти родинні традиції (вечірні читання, молитви, святкування днів народження в укриттях) сприяють формуванню в дітей відчуття безпеки й стабільності в умовах руйнації звичного світу. У післяокупаційний період на території Чернігівської області особливого значення набуває діяльність психологів, педагогів, волонтерів і гуманітарних організацій. Зокрема, реалізація проєктів мобільних психологічних служб, а також створення дитячих «точок незламності» на базі бібліотек, закладів освіти чи волонтерських центрів сприяє стабілізації емоційного стану дітей, їхньому поступовому поверненню до звичних соціальних практик. У Чернігові й Ніжині проводяться арт-терапевтичні заняття, організовуються групи психологічної підтримки для дітей і підлітків, які пережили окупацію або втратили близьких.

Форми навчання – дистанційна, змішана або очна – відіграють ключову роль у поверненні дітям відчуття впорядкованості, стабільності та перспективи. У таких умовах школа трансформується з освітнього закладу в багатофункціональний простір соціальної підтримки, де відновлюються навички комунікації, довіри, міжособистісних взаємин. У прифронтових районах (Сновська, Городнянська громади) школи виконують функцію центрів гуманітарної підтримки, забезпечуючи дітей не лише освітніми послугами, а й базовими потребами – харчуванням, теплом та безпечним простором для ігор. У сільських населених пунктах, де немає освітніх закладів, волонтери створюють мініцентри дистанційного навчання з доступом до інтернету та базовою психологічною підтримкою.

Такі практики є фундаментальними для збереження цілісності дитячої ідентичності в умовах війни. Діти активно залучаються до творчих процесів: створюють малюнки, казки, пісні, вироби ручної роботи, беруть участь у благодійних ініціативах. Ці форми діяльності не тільки сприяють опрацюванню страхів і тривог, але й відновлюють відчуття суб'єктності, належності до спільноти, здатності впливати на світ. Ігрові практики для дітей молодшого віку, участь у спортивних заходах і колективних подіях відіграють важливу роль у зниженні рівня психоемоційного напруження та збереженні елементів «нормального дитинства».

Водночас однією з характерних ознак дитячого досвіду війни є феномен прискореного дорослішання. Унаслідок надзвичайних обставин діти нерідко змушені виконувати ролі, притаманні дорослим: надавати допомогу в побуті, брати участь в облаштуванні укриттів, доглядати за молодшими членами родини, адаптуватися до нестандартних умов навчання (у метро, бомбосховищах, тимчасових притулках) [1; 2]. У низці випадків фіксується залучення

дітей до волонтерської діяльності: допомога літнім сусідам, участь у розборі завалів, добування води чи приготування їжі в польових умовах.

Такі форми активності створюють надмірне відчуття відповідальності за події, що об'єктивно перевищують вікові можливості дитини. Це супроводжується зростанням тривожності, надмірною серйозністю, втратою безпосередності, підвищеним рівнем самоконтролю навіть у незначущих ситуаціях. За спостереженнями психологів, такі прояви є тривожними індикаторами потенційних ризиків для психоемоційного благополуччя цілого покоління, яке формується в умовах війни.

Втрата базового відчуття безпеки, заміщення дитячих реакцій на кризові ситуації дорослими копінг-стратегіями – усе це створює передумови для виникнення довготривалих психологічних наслідків, що потребуватимуть комплексної уваги з боку держави та громадянського суспільства. Війна також істотно трансформує дитячу культуру: у творчості дітей з'являються військова тематика, символіка втрат, надії, перемоги. У дитячій пам'яті фіксуються образи вибухів, евакуації, життя в укриттях, утрата рідних. Натомість формується нова система образів – захисник, герой, рятувальник, – що визначає оновлену модель ідентичності та уявлень про націю, свободу, справедливість.

Отже, досвід російсько-української війни демонструє одночасну вразливість і стійкість психіки дитини. Дитинство під час війни – складне, багатогранне явище, позначене радикальними трансформаціями всіх аспектів дитячого буття. Виклики війни активізують адаптаційні механізми, що формуються на перетині індивідуальних, родинних та інституційних ресурсів. Визначальним чинником є створення умов психологічної безпеки, а також підтримка дитини під час соціалізації та інтеграції у нові реалії. Подальші дослідження мають зосереджуватися на вивченні довготривалих наслідків воєнного досвіду: впливу на психічне здоров'я, моделі соціальної поведінки, систему цінностей і світоглядних орієнтирів дітей. Необхідною є розробка комплексних стратегій психологічної реабілітації та соціального включення дітей у мирне життя.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Воєнне дитинство: як досвід дітей зробити частиною історії про війну. *Український інститут національної пам'яті*. URL : <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/voynenne-dytynstvo-yak-dosvid-ditey-zrobyty-chastynoyu-istoriyi-pro-viynu> (дата звернення 20.03.2025).
2. Дитинство під час війни. *Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки*. URL : <https://spravdi.gov.ua/dytynstvo-pid-chas-vijny/> (дата звернення 20.02.2025).
3. Жодна дитина не має залишитись наодинці з війною. *Голоси дітей*. URL: <https://voices.org.ua/> (дата звернення 10.03.2025).
4. Історії дітей. *Державний портал «Діти війни»*. URL : <https://childrenofwar.gov.ua/stories-of-children/> (дата звернення 10.02.2025).

5. Кияниця З., Вовк В., Дибайло В. Д., Лаушник О. І., Тимошенко Н. В., Чорна О. В. Діти і війна в Україні. Про забезпечення прав дитини у закладах тимчасового влаштування дітей в період війни. Звіт 2. Київ: Представництво Дитячого фонду ООН ЮНІСЕФ МБО «Партнерство «Кожній дитині». 2022. 64 с. URL : <https://www.unicef.org/ukraine/documents/children-and-war-report-4> (дата звернення 01.03.2025).
6. Один з п'яти дітей в Україні втратив родича або друга від початку ескалації війни три роки тому. *UNICEF Press Centre*. URL : <https://www.unicef.org/press-releases/one-five-children-ukraine-has-lost-relative-or-friend-escalation-war-three-years-ago> (дата звернення 10.03.2025).
7. Childhood in the war. *UNICEF Ukraine*. URL : <https://www.unicef.org/ukraine/en/stories/childhood-in-the-war> (дата звернення 01.03.2025).
8. The devastating toll of war on Ukraine's children. *UNICEF Europe and Central Asia*. URL : <https://www.unicef.org/eca/press-releases/devastating-toll-war-ukraines-children> (дата звернення 12.03.2025).
9. Ukraine: Two years of war causes major mental health crisis in children. *UNICEF New Zealand*. URL: <https://www.unicef.org/nz/media-releases/ukraine-war-causes-mental-health-crisis-kids> (дата звернення 01.03.2025).
10. Weiss S. For Kids Fleeing Ukraine, Wartime Trauma May Leave Lasting Wounds. *WIRED*. URL: <https://www.wired.com/story/ukraine-children-refugees-war-trauma/> (дата звернення: 20.03.2025).

Svitlana SHCHERBYNA

Candidate of Historical Sciences,
Associate professor of History of Ukraine,
Archaeology and Local History Department,
T. H. Shevchenko National University
"Chernihiv Colehium"
(Chernihiv, Ukraine),
e-mail: s-scherbyna@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3983-8148>

CHILDHOOD DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: CHALLENGES AND ADAPTATION

Abstract. The article examines the key challenges faced by children in the context of the Russian-Ukrainian war and outlines their strategies for adapting to new realities. The purpose of the study is to identify the social, psychological, and cultural aspects of children's experience of war, their everyday practices, and the ways of preserving their childhood identity despite the destructive impact of armed conflict. The methodological basis of the research is an interdisciplinary approach, combining sociological, psychological, and pedagogical methods, as well as elements of oral history analysis based on the testimonies of parents and educators. The article analyzes the specific transformations in children's daily lives, psycho-emotional states, value systems, and narrative practices. Special attention is paid to the role of the social environment, family, educational institutions, and volunteer and humanitarian organizations in the processes of children's adaptation and recovery. It has been established that despite an extremely high level of vulnerability, children demonstrate the capacity for recovery and

adaptation through a combination of individual and collective strategies to overcome traumatic experiences. The originality of the research lies in its comprehensive approach to the issue through the lens of the emotional history of childhood and contemporary humanitarian practices. Further studies may focus on exploring the long-term consequences of war for the social identity, psyche, and worldview of the generation that experienced war in childhood.

Keywords: childhood, Russian-Ukrainian war, psycho-emotional state, adaptation, social practices, humanitarian consequences, oral history.

ДИТЯЧЕ ВОЛОНТЕРСТВО НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (ЗА ДАНИМИ УСНИХ СВІДЧЕНЬ)

УДК 356.15-053.4/.6(477):355.01(470+571:477)

Олена ГРИНЬ

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії України,
археології та краєзнавства,
Національний університет
«Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна),
e-mail: olenagreen5@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8307-8070>

Анотація. Стаття має на меті дослідження явища дитячого волонтерства на Чернігівщині в умовах повномасштабної російсько-української війни. **Завдання:** визначити основні форми та напрями волонтерської діяльності дітей під час повномасштабного російського військового вторгнення; на основі аналізу усних свідчень простежити, як діти говорять про волонтерство та власну мотивацію до цієї діяльності; висвітлити потенціал усних свідчень як джерела для вивчення дитячого досвіду в кризових ситуаціях.

Методологія / методи / наукові підходи. У дослідженні поєднано кількісні (анкетне опитування) та якісні методи збору й аналізу даних. Основним якісним методом є усна історія, яка дозволяє фіксувати індивідуальні досвіди дітей, дотичних до волонтерської діяльності. Аналіз здійснено з урахуванням вікової специфіки респондентів та етичних норм роботи з неповнолітніми.

Основні результати дослідження. Дослідження засвідчило активну участь дітей у волонтерських практиках під час війни, що проявляється в різних формах. Виявлено відмінності в мотивації залежно від віку: під час дорослішання до емпатії та емоцій додається усвідомлення належності до спільноти, почуття громадянського обов'язку. Усні свідчення продемонстрували глибину особистих рефлексій щодо війни, ролі держави, моральної відповідальності та місця дитини в суспільстві.

Перспективи подальших студіювань полягають у міждисциплінарності, з поєднанням методів усної історії, соціології, педагогіки та психології. Розширення географії досліджень із залученням свідчень з усієї території України та з-за кордону уможливить

виявлення регіональних особливостей та загальних тенденцій. Створення архіву усних історій дітей-волонтерів дозволить забезпечити їх «видимість» в історичній пам'яті.

Практичне значення досягнутих результатів становить можливість використання в освітніх практиках, у діяльності організацій громадянського суспільства, молодіжних центрів, а також при розробці стратегій підтримки дитячого волонтерства як на державному, так і на місцевому рівнях.

Оригінальність дослідження полягає в науковій новизні теми та джерельної бази, методології, а також в інтерпретації джерел, що уможливило погляд на дітей не лише як на пасивних свідків або жертв війни, а й як на активних соціальних акторів, чий голос суттєво доповнюють домінуючі історичні наративи.

Ключові слова: дитинство, волонтерство, російсько-українська війна, усна історія, усні свідчення.

З початком повномасштабного військового вторгнення Російської Федерації в нашу країну українське суспільство продемонструвало небачений рівень солідарності та взаємодопомоги, зосібна, значного розвитку набув волонтерський рух, що стало яскравим свідченням готовності до самоорганізації, мобілізації ресурсів й активної участі в захисті державності та територіальної цілісності. Попри те що явище волонтерства привертає увагу фахівців, зокрема і в царині усної історії [7], ідеться передусім про діяльність осіб віком від 18 років. Утім, дитяче волонтерство як соціально значущий феномен потребує окремого осмислення, адже засвідчує активну громадянську позицію представників покоління, яке творитиме майбутню Україну. До того ж усебічне вивчення російсько-української війни передбачає аналіз різних досвідів, зосібна дітей. Дослідження воєнного дитинства відображає війну через призму індивідуальних дитячих переживань, формування нових моделей поведінки й адаптації в кризових умовах. Історія воєнного дитинства не лише фіксує наслідки війни, але й дозволяє схарактеризувати механізми функціонування суспільства та нові форми громадянської активності, до яких належить, зокрема, дитяче волонтерство.

Питання дитячого волонтерства актуалізувалося після ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо сприяння розвитку волонтерської діяльності серед здобувачів освіти» від 8 січня 2025 р., яким передбачено сприяння на рівні держави «здійсненню волонтерської діяльності, підвищенню її суспільного престижу, розвитку, підтримці та заохоченню такої діяльності серед учасників освітнього процесу закладу загальної середньої освіти у вільний від занять час» [5]. Фактично Закон легітимізував дитячу волонтерську діяльність як суспільно корисну практику. Утім, таке формулювання суперечить закону України «Про волонтерську діяльність», ухваленому у 2011 р., який дозволяє волонтерську діяльність неповнолітніх осіб у віці від 14 років [6]. Таким чином, Закон 2025 р., декларуючи підтримку, не враховує чітко визначені раніше вікові обмеження й потенційні ризики участі

неповнолітніх у діяльності, що може викликати емоційне чи фізичне перенавантаження. У цьому контексті очевидно є потреба міждисциплінарного вивчення феномену дитячого волонтерства, зокрема в умовах війни, коли волонтерська активність часто виникає стихійно, поза межами формальних структур, і не лише виконує громадську функцію, але й виступає складовою психологічної адаптації.

Отже, актуальність дослідження визначається як необхідністю наукового осмислення нового соціального явища – волонтерської діяльності українських дітей в умовах війни, так і важливістю збереження свідчень представників різних соціальних груп та вікових категорій як історичних джерел, цінних для вивчення індивідуального досвіду й формування колективної пам'яті про війну.

Метою статті є дослідження явища дитячого волонтерства на Чернігівщині в умовах повномасштабної російсько-української війни на основі усних свідчень.

Методологія базується на парадигмі, орієнтованій на вивчення суб'єктивного бачення реальності та індивідуального досвіду. Дослідження історії дитинства загалом та волонтерської діяльності дітей в умовах російсько-української війни зокрема має на меті подолати традиційну одновимірність воєнних історичних наративів, зосереджених на світі дорослих, у якому діти переважно «невидимі», а якщо й постають, то здебільшого в ролі жертви.

У цьому контексті метод усної історії дає змогу не тільки зафіксувати інформацію про долученість дітей до волонтерських ініціатив, але й почути їх голоси, осмислити, якою вони бачать війну, сьогодення, яким чином війна впливає на їх формування. Адже саме усна історія, як зазначила Н. Ханенко-Фрізен, «надає нового значення та відповідного статусу тим, хто перебуває... в тіні офіційної історії» [8, с. 13].

У ході дослідження впродовж 2022–2025 рр. було здійснено низку інтерв'ю з дітьми, які проживають в Чернігівській області та беруть участь у волонтерській діяльності, а також із дорослими, дотичними до цього процесу. Усні свідчення проаналізовано з метою виявлення ключових напрямів їхньої діяльності, мотивації та соціального впливу. Вік респондентів на момент інтерв'ювання – від 11 років. З підлітками й молоддю від 15 років проводилося напівструктуроване інтерв'ю, з дітьми віком до 15 років – тематичне наративне. Фіксація інтерв'ю відбувалася на теренах Чернігівської області, частина території якої була окупована наприкінці лютого – на початку квітня 2022 р. Відтак пережитий на початку повномасштабного вторгнення досвід окупації, перебування в облозі або у прифронтовому тилу, евакуації та набуття статусу переміщених осіб вплинув на сприйняття дітьми війни.

Фіксація свідчень здійснювалася з дотриманням етичних і юридичних норм та рекомендацій психологів. У дослідженні брали участь діти, які мали бажання розповісти про свою діяльність, зі згоди батьків або законних

представників. Вони були попередньо ознайомлені з метою дослідження, умовами використання інформації та правом відмовитися від участі або припинити її на будь-якому етапі. З міркувань безпеки свідчення зашифровано шляхом зміни імен та видалення даних, за допомогою яких можна ідентифікувати особу. Опитувальники для напівструктурованого інтерв'ю були погоджені з психологом, який спеціалізується на роботі з дітьми під час війни, у ході інтерв'ювання враховано можливий травматичний досвід дітей, пов'язаний з війною.

З метою доповнення усноісторичних даних кількісною інформацією щодо масштабів, форм і мотивів дитячого волонтерства було проведено анонімне анкетне опитування підлітків, які проживають у Чернігові та Чернігівській області (загалом 107 дітей, з них 51% жіночої статі, 49% – чоловічої). Основна вікова група опитаних – 15–17 років. Окрім того, до вибірки було включено респондентів 12–14 років, які долучалися до волонтерства в родинному чи шкільному середовищі. Отримані результати доповнили емпіричну базу дослідження, дозволили проаналізувати загальні тенденції, притаманні дитячому волонтерському руху на Чернігівщині.

Основні результати дослідження. З початком повномасштабного російського військового вторгнення в Україну в наукових та громадських колах активізувався процес усноісторичного документування війни. Значні напрацювання здійснено дослідниками Чернігівщини – зафіксовано досвід облоги, окупації, евакуації [1; 2; 9 та ін.]. Попри значний обсяг зібраного матеріалу, в центрі уваги усноісторичних студій перебувають здебільшого дорослі. Дитячі досвіди війни, зокрема волонтерської діяльності, представлені переважно фрагментарно як згадки в дорослих інтерв'ю або в матеріалах, підготовлених засобами масової інформації. Потужну роботу щодо фіксації свідчень дітей та створення колекції артефактів здійснює Музей воєнного дитинства, який має на меті «дитячу перспективу зробити невід'ємною частиною наративу про війну» [4]. Втім, у полі зору науковців опиняється здебільшого травматичний досвід або освітні практики, тоді як воєнне повсякдення дітей та їх громадська активність не стали предметом комплексного історичного аналізу [10; 11].

У сучасному гуманітарному дискурсі поняття «дитяче волонтерство» не має усталеного визначення. Згідно із Законом України «Про волонтерську діяльність», нею є «добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність» [6]. Загальна декларація волонтерів, ухвалена в Амстердамі у 2001 р., передбачає право на волонтерську діяльність кожної жінки, чоловіка й дитини незалежно від «культурного та етнічного походження, віросповідання, віку, статі, фізичного, соціального чи економічного становища» [12]. Конвенція ООН про права дитини, ратифікована Постановою Верховної Ради України № 789XII (78912) від 27 лютого 1991 р., визначає дітей як осіб віком від

народження до 18 років [3]. Відповідно до цього, поняття «дитинство» та «дитина» вживаються стосовно осіб, які не досягли 18-річного віку.

Отже, у дослідженні поняттям «дитяче волонтерство» позначається добровільна безкорислива участь неповнолітніх осіб у суспільно корисній діяльності, яка може бути реалізована шляхом долучення до ініціатив організацій громадянського суспільства, родини, закладу освіти або індивідуально.

Результати анонімного опитування дозволяють скласти уявлення про масштаби волонтерської діяльності дітей і підлітків, її форми та мотивацію, а також проаналізувати їх уявлення про значущість волонтерства. Вони засвідчили високий рівень залученості дітей до волонтерських активностей: 89 % опитаних зазначили, що мають відповідний досвід. Найпоширенішими формами участі, згідно з результатами опитування, є виготовлення маскувальних сіток, окопних свічок тощо (61,8%); участь у благодійних ярмарках (56,4%); допомога у зборі гуманітарної допомоги (одяг, продукти, медикаменти) (45,5%); участь у зборі коштів на підтримку військових або постраждалих (52,7%). Значна частина респондентів долучалася до малювання патріотичних малюнків, написання листів підтримки захисникам (36,4%); приготування їжі / смаколиків для військових (21,8 %); організації та / або участі у благодійних концертах, виставах, флешмобах із метою збору коштів чи інформаційної підтримки України (14,5 %); допомоги внутрішньо переміщеним особам (10%).

Важливими проявами особистої ініціативи є продаж власних виробів з метою збору коштів поза межами шкільних ярмарків (10,9%) та створення інформаційного контенту (блоги, дописи) (7,3%). Крім того, 10,9% зазначили, що долучалися до інших індивідуальних форм волонтерської діяльності. Так, один респондент (2011 р. н.) уточнював, що разом з татом збирав FPV-дрони для військових.

Одне з ключових запитань «Що стимулювало Вас брати участь у волонтерській діяльності?» передбачало можливість вибору кількох варіантів відповідей, що дозволило простежити множинність і поєднання мотиваційних чинників. Найбільш поширеною мотивацією, як її визначили самі підлітки, стало бажання допомагати військовим і постраждалим (83,6%). 76,4% опитаних зазначили, що їх спонукало бажання зробити внесок у перемогу України. Близько 38,2% назвали поштовхом до волонтерської діяльності долучення до шкільних або молодіжних ініціатив. Особливістю підліткового віку є орієнтація на ровесників, відтак не випадково 20% респондентів указали, що були залучені друзями або однокласниками, 10,9% – надихнув приклад однолітків, сюжети про яких побачили в соцмережах / ЗМІ. Важливими є й особисті мотиви, пов'язані з досвідом родини або близьких. 18,2% опитаних зазначили, що їх стимулював особистий зв'язок із військовими або постраждалими (родичі, друзі, знайомі на фронті або серед ВПО), на рішення 16,4% вплинув

приклад їх батьків або родичів, які займаються волонтерством. Загалом отримані результати демонструють високий рівень внутрішньої мотивації та громадянської зрілості підлітків.

81,8% респондентів зазначили, що мали підтримку від школи або громадських організацій для волонтерських активностей, 14% діяли самостійно, решта обрали варіант відповіді «інше».

Відповіді на запитання «Як на Вас вплинула участь у волонтерській діяльності?» продемонстрували глибоке осмислення досвіду волонтерства. Найбільше респондентів (58,5%) зазначають, що воно допомогло їм краще зрозуміти труднощі, з якими стикаються люди під час війни. Понад половина (52,8%) стверджують, що воно допомогло їм усвідомити власну роль у суспільстві, що є ознакою формування громадянської відповідальності. 30,2% опитаних вважають, що завдяки волонтерству розвинули соціальні й комунікативні навички; 13,2% знайшли нових друзів та однодумців; 13,2% не відчували суттєвого впливу, а 9,4% обрали варіант «інше».

Респонденти повідомили про труднощі, які виникали під час участі у волонтерській діяльності. На думку третини опитаних (32,7%), найбільш суттєвою проблемою була відсутність ресурсів, зокрема коштів, 25% зіткнулися з браком часу, 7,7% – з нестачею інформації про можливості волонтерства, ще 5,8% – з недостатньою, на їхній погляд, підтримкою або координацією з боку дорослих. Психологічні труднощі виникали в 1,9%, несхвалення з боку дорослих ніхто не вказав. Натомість 17,3% відповіли, що не стикалися з жодними труднощами, а 9,6% обрали варіант «інше».

Щодо зміни ставлення до волонтерства після набутого досвіду 57,7% підлітків зазначили, що усвідомили волонтерство як важку, але необхідну справу, а 25% указали, що відчували відповідальність і бажання допомагати ще більше. 15,3% зауважили, що їхнє ставлення не змінилося.

На запитання про намір продовжувати волонтерську діяльність у майбутньому 52,7% респондентів підтвердили, що хочуть залишатися активними волонтерами, ще 5,5% планують волонтерити, але менш активно. 34,5% наразі не визначилися щодо майбутнього, і лише 7,3% поки не планують продовжувати волонтерську діяльність.

3-поміж пропозицій щодо підтримки дитячого волонтерства в Україні пролунали такі: відкрити спеціальні центри або гуртки, *«в яких саме підлітки зможуть допомагати військовим, плести сітки»*, активізувати відповідну роботу в школі, поширювати інформацію про можливості й навіть *«місце на вулиці»*.

Загалом дані опитування засвідчують розуміння підлітками важливості волонтерства та готовність значної частини молоді до тривалої участі в громадянській активності. Здійснене опитування дозволяє окреслити загальні

тенденції, рівень залученості, форми мотивації та труднощі, з якими стикалися підлітки в ході волонтерської діяльності. Утім, при вивченні індивідуального досвіду та особистісного сприйняття більш інформативними є зібрані усні свідчення. Емоційно, у форматі вільної розповіді діти не лише інформували про факти, але й рефлексували щодо війни, себе та свого місця в суспільстві.

У цьому контексті промовистим є свідчення респондентки К. (2006 р. н.), яка в березні 2022 р. проживала в селі Чернігівської області, що тимчасово перебувало під російською окупацією. *«Я не могла нічого не робити, але давайте будемо реалістами, мені 15 років, що я можу. Тим не менш я шукала зв'язок і передавала дані про пересування російської зброї та інформацію. Я писала все в точності і розповсюджувала про правду та фейки в інтернеті... А також я намагалася отримувати списки з людьми, яким передавали молоко»* (зафіксовано у вересні 2022 р.). Дівчина усвідомлює обмеженість своїх можливостей та водночас прагне діяти. Ця ознака притаманна багатьом підліткам, які шукають своє місце у світі та прагнуть бути корисними навіть у найскладніших обставинах. Причому діяльність респондентки виходить далеко за межі символічного долучення до ініціатив дорослих і свідчить про здатність максимально мобілізувати внутрішні ресурси перед обличчям загрози. К. поділилася міркуваннями про переосмислення цінності життя: *«Я тепер почала дуже цінувати життя, адже боюсь, що всього не встигну, рано помру. Бо золоте правило: "Живемо сьогодні на сьогодні"»*. Ці слова демонструють вплив війни на трансформацію світогляду, появу страху втрати життя та водночас формування життєвої філософії, орієнтованої на «тут і тепер». Принагідно слід зазначити, що подібні міркування трапляються і у свідченнях дорослих респондентів, які пережили досвід безпосередньої воєнної загрози.

Усвідомлене ставлення до волонтерства демонструють респонденти й респондентки 15–17 років, які мають сталий досвід волонтерської діяльності в межах родини чи громадської організації. Так, С. (2009 р. н.) змалку долучалася до ініціатив матері, яка з 2014 р. допомагала ЗСУ: плела сітки, пакувала передачі, допомагала завантажувати машини тощо. З 14 років дівчина систематично займається волонтерською діяльністю, причому бере участь в організації масштабних зборів (наприклад, *«чотири чи п'ять захистів на бронетехніку, кожен з яких коштує близько 20 тисяч»*). Дівчина є учасницею військово-патріотичних заходів для молоді і планує пов'язати своє майбутнє із ЗСУ. Все це засвідчує глибоку внутрішню мотивацію та патріотичні переконання: *«Я маю це робити, оскільки це моя країна. Я хочу тут будувати своє майбутнє, жити тут далі, і це мій певний обов'язок»*; *«Хлопцям потрібно допомога, і я не маю права зупинятися в цьому плані»*; *«Де держава не допомагає, ми маємо допомагати. Типу... Хлопці не залежать від держави, хлопці воюють за нас. За те, щоб ми тут сиділи. І гуляли, і навчалися, розвивалися. А не сиділи по підвалах»*

(зафіксовано в лютому 2025 р.). В інтерв'ю можна простежити досить зріле ставлення до волонтерства, а також гармонійне поєднання особистого («*моя країна*», «*своє майбутнє*») та суспільного («*хлопці воюють за нас*»). Найбільшою проблемою нині дівчина називає труднощі із «закриттям» зборів, на що останнім часом нарікають і дорослі волонтери.

Усні свідчення демонструють трансформацію мотиваційних чинників залежно від віку. Так, підлітки віком від 14–15 років діють переважно досить усвідомлено й акцентують увагу на більш абстрактних категоріях, таких як «*допомога у здобутті перемоги*», «*внесок у спільну справу*». При цьому згадки про сприяння чи ініціативу з боку дорослих поодинокі, що свідчить про зростання автономії в ухваленні рішень. Натомість дітям до 12–13 років важлива підтримка та схвалення з боку дорослих, а також емоційний зв'язок із тими, кому адресована їх допомога. Так, досить показовим є свідчення респондентки В. (2012 р. н.), яка під час облоги 2022 р. перебувала в Чернігові, а з осені того ж року продає власні поробки з метою збору коштів для допомоги військовим, бере участь у приготуванні смаколиків тощо: «*Пряники роздали військовим на фронті. Я думаю, що їм було дуже приємно. Бо, як ми потім дізналися, військові не одразу їли наші пряники, бо їм було дуже жалко їх їсти... І також ми в посилку поклали листи для Слави та печиво, яке самі спекли. Ми дізналися, що у Слави немає родини, і подумали, що він буде дуже радий отримати маленькі подарунки*» (зафіксовано в червні 2024 р.). Вочевидь, провідною мотивацією є бажання подарувати радість конкретній людині, а персоніфікація того, кому адресована допомога, сприяла формуванню емоційних зв'язків. Це засвідчують і невербальні прояви: пошвавлення інтонації при розповіді про пряники, підвищення темпу розповіді, посмішка. Наостанок дівчинка додала: «*І ми з подругами дуже хочемо допомогти нашим військовим здобути перемогу*». Ця фраза свідчить про початок усвідомлення більш глобальних цілей та відчуття себе частиною спільноти, у межах якої волонтерська діяльність є частиною колективного зусилля для спільної перемоги.

Л. (2012 р. н.) восени 2022 р. разом з подругами віком 7–12 років продавала поробки на вулиці, завдяки чому на потреби ЗСУ було передано більше 20 тисяч гривень. Надалі їх діяльність призупинялася та відновлювалася залежно від пори року, шкільного навантаження тощо. В інтерв'ю (зафіксовано в червні 2025 р.) вона переповідає про початки діяльності як про гру: «*...нам було нудно, і ми вирішили чимось зайнятися*». По суті, це реалії воєнного дитинства (і не тільки сучасної війни), коли у дворі діти вирішують грати у волонтерів, військових чи медиків. «*Мені запам'яталося, що спочатку ми якимось “кринжом” торгували, і у нас не було цін, і вони там самі рішали, що за это дають, потім токо у нас появились ціни на товари, і ми самі робили, а не рандомні речі продавали*». У розповіді часто згадуються дорослі, які підтримували, купували

не завжди потрібний їм крам, *«тому що на ЗСУ»*, а дівчат пригощали морозивом. Інтерв'ю відображає вікові особливості, коли світ пізнається через гру, а схвалення дорослих є важливим, і через нього приходить усвідомлення значущості справи, до якої долучаєшся. Алгоритм дій у такому разі підказували численні історії про дітей-волонтерів, якими на початку повномасштабного вторгнення був наповнений інформаційний простір.

Інтерес становить рефлексія щодо стану, проблем та перспектив волонтерської діяльності в Україні. Так, один з респондентів (2009 р. н.) розмірковує щодо пріоритетних напрямів допомоги та видимості дитячих потреб: *«На мою думку, дуже мало людей, хто волонтує в дитячому [напрямі. – О. Г.]. Так тому, щоб покращилось, повинно бути здебільше людей, щоб були заохочі підтримати дітей, которіє лишилися домівок над головою, їжи. Но поки що більшість ресурсів йде на саму війну та підтримку наших воїнів. Чимось ми жертвуємо, щось втрачаємо»*. З одного боку, респондент демонструє усвідомлення пріоритетності потреб фронту. З другого, – переймається становищем дітей, які внаслідок воєнних дій опинилися в складних життєвих обставинах. Така складна внутрішня оцінка ситуації засвідчує високий рівень емпатії та здатність критично осмислювати процеси, які відбуваються в суспільстві.

Важливим аспектом дитячого волонтерства є активність дітей та підлітків, які під час повномасштабної війни опинилися за межами України. Так, респондентки О. та Р. (2005 р. н.), які з весни 2022 р. проживають у Німеччині, відразу долучилися до мітингів і благодійних акцій, а також до культурницьких ініціатив, спрямованих на підвищення обізнаності європейського суспільства щодо ситуації в Україні. Ці свідчення показують, що українські підлітки за кордоном не дистанціюються від війни, а публічно демонструють солідарність із Батьківщиною. Участь у таких акціях, з одного боку, сприяє налагодженню соціальних контактів у країні перебування, а з другого, – збереженню національної ідентичності та формуванню активної громадянської позиції.

Отже, волонтерська діяльність дітей на Чернігівщині (або тих, хто виїхав із Чернігівщини за кордон після початку повномасштабного вторгнення) є досить поширеним явищем. Вона може бути як систематичною, так і стихійною, як самоорганізованою, так і в межах ініціатив закладу освіти, громадських організацій тощо. Участь дітей у волонтерській діяльності досить різновекторна: збір коштів, виготовлення маскувальних сіток чи окопних свічок, поширення українського наративу про війну тощо. При вивченні явища волонтерства загалом та дитячого зокрема важливу роль відіграють усні свідчення, які дозволяють «почути голоси» дітей, відобразити ті аспекти, які формують їх уявлення про війну. Проаналізовані інтерв'ю засвідчують, що волонтерська діяльність для дітей та підлітків є складовою адаптації до воєнної реальності, проявом самоідентифікації та формування громадянської позиції. По суті, це

участь у спротиві агресору тими методами та в тих формах, які доступні неповнолітнім.

Насамкінець зазначу, що волонтерська діяльність за визначенням є добровільною, відтак не варто очікувати чи, тим більше, «заохочувати» до участі дітей приписами або інструкціями відповідних владних структур. Найбільш цінним у цьому явищі є зовсім не обсяги зібраної допомоги чи кількість учасників заходу, як того вимагає офіційна звітність. Найбільш цінним є свідомий вибір. І те, що чимало юних українців із власної волі вже зараз шукають способи бути корисними, намагаються допомогти конкретному воїну або державі загалом, усвідомлюють себе частиною української нації чи поки що несвідомо діють в унісон з нею, надає певного оптимізму при спробах прогнозувати майбутнє.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Воробей О. «Тепер я дитя війни та баба війни...»: свідчення чернігівчанки N про життя в оточеному місті (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 175–189.
2. Дорохіна Т., Коваленко О., Токарев С. Мікроісторія війни: 36 діб окупації с. Тупичів на Чернігівщині. *Український історичний журнал*. 2023. № 4. С. 25–42.
3. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. № 44/25. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text/ (дата звернення: 04.09.2025).
4. Музей воєнного дитинства. URL : <https://warchildhood.org/ua/> (дата звернення: 04.09.2025).
5. Про внесення змін до деяких законів України щодо сприяння розвитку волонтерської діяльності серед здобувачів освіти: Закон України від 8 січня 2025 р. № 4186-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4186-20#Text> (дата звернення: 04.09.2025).
6. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI станом на 1 червня 2025 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення: 04.09.2025).
7. Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013–2017 років / за ред. О. Аркуші та М. Литвина ; упоряд.: Г. Боднар, О. Лукачук, Л. Хлипавка ; Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича. Львів, 2018. 816 с.
8. Ханенко-Фрізен Н. У пошуках суб'єкта: усна історія в плюральному світі. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело* / за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків : ПП «Торгсін Плюс», 2010. С. 11–24.
9. Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців / кер. Олександр Шевчук ; наук. ред. Світлана Маховська ; ред. група : Ольга Березовська, Олена Боряк, Олександр Васянович, Ольга Воробей, Катерина Литвин, Анастасія Панкова. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. 280 с.
10. “I Wished I Was a Stork...”: The Children of War and Their Stories. *Documenting Ukraine*. URL : <https://www.iwm.at/documenting-ukraine/blog/children-of-war> (дата звернення: 04.09.2025).
11. Living the War: Children During the Russian War Against Ukraine. 2024. URL : <https://livingthewar.media/book/living-the-war-volume-two-children-during-the-russian-war-against-ukraine/> (дата звернення: 04.09.2025).

12. The Universal Declaration on Volunteering. January, 2001. *International Association for Volunteer Effort*. URL : <https://www.iave.org/the-universal-declaration-on-volunteering/> (дата звернення: 04.09.2025).

Olena HRYN

PhD in Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of History of Ukraine,
Archeology and Local Studies,
T. H. Shevchenko National University
“Chernihiv Colehium”
(Chernihiv, Ukraine),
e-mail: olenagreen5@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8307-8070>

**CHILDREN'S VOLUNTEERING IN THE CHERNIHIV REGION
DURING THE FULL-SCALE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR
(BASED ON ORAL TESTIMONIES)**

Abstract. *The purpose of the article* is to study the phenomenon of children's volunteering in Chernihiv region during the full-scale Russian-Ukrainian war. *Objectives of the study are:* to identify the main forms and directions of children's volunteering during the full-scale Russian-Ukrainian war; to analyse how children talk about volunteering and their own motivation for this activity based on the analysis of oral testimonies; to demonstrate the potential of oral testimonies as a source for studying children's experience in crisis situations.

Methodology / methods / scientific approaches. The study combines quantitative (questionnaire survey) and qualitative methods of data collection and analysis. Oral history serves as the primary qualitative method, enabling the documentation of individual narratives of children involved in volunteer activities. The analysis is conducted with consideration of the age-specific characteristics of respondents and in compliance with ethical standards for research involving minors.

The main results of the study. The study confirms the active engagement of children in volunteer practices during the full-scale war, manifested in a variety of forms and initiatives. Age-related differences in motivation were identified: as children grow up, their initial emotional empathy is complemented by an emerging awareness of community belonging and a sense of civic duty. The collected oral testimonies reveal a high level of personal reflection regarding the experience of war, the perceived role of the state, questions of moral responsibility, and the child's own place within society.

Further research could benefit from an interdisciplinary approach combining oral history, sociology, pedagogy and psychology. Expanding the geographical scope of the research to include testimonies from across Ukraine, including internally displaced people, will enable regional peculiarities and general trends to be identified. The establishment of an archive of oral histories of child volunteers would ensure their visibility and recognition within the national and global historical memory of the war.

The practical significance of the results is that they may be applied in educational programs, civil society initiatives, and youth engagement strategies. They are also relevant for informing public policies at both national and local levels that aim to support and regulate

child participation in volunteer activities. Furthermore, the insights may contribute to the development of ethically grounded, child-sensitive frameworks for civic engagement in conflict and post-conflict societies.

The originality of this study lies in its innovative focus on a topic, source base and methodology. The methodological integration of oral history with empirical fieldwork provides a understanding of children not merely as passive witnesses of war, but as active social actors whose voices enrich and complicate dominant historical narratives.

Keywords: childhood, volunteering, Russian-Ukrainian war, oral history, oral testimonies.

ФОЛЬКЛОР ВІЙНИ ТА МАРКЕРИ ПАМ'ЯТІ

«А ТЕПЕР ЩЕ МЕНІ ПОБАЧИЛАСЯ ЦЯ БІДА...»: ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ УСНИХ НАРАТИВІВ ПРО ОКУПАЦІЮ (ЗА ВЛАСНИМИ ПОЛЬОВИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

УДК 930.2:[801.81:355.48]([470+571]:477)"2022/..."

Оксана КУЗЬМЕНКО

докторка філологічних наук,
старша наукова співробітниця,
провідна наукова співробітниця,
відділ соціальної антропології,
Інститут народознавства НАН України
(м. Львів, Україна),

e-mail: kuzmenko.oksana@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0512-6388>

Анотація. У цій статті представлено аналіз чотирьох українських життєвих історій, що базується на інструментах фольклористичного наративного дослідження та концепції травми, яка виражається через інтертекстуальність персонального наративу.

Мета – дослідити інтертекстуальні особливості текстів, що походять з автобіографічних оповідей, які творять наративний комплекс. **Головне завдання** – простежити, з чого і як формується початок сімейного метанаративу про російсько-українську війну, в якому кожна індивідуальна життєва історія висвітлює різні травматичні події, що є місцями сенсів. **Оригінальність дослідження** полягає у використанні різножанрового емпіричного матеріалу (оніричний наратив, чоловічий та жіночий автобіографічні наративи), який відображає різні вікові, гендерні та культурно-освітні позиції оповідачів.

Основним результатом дослідження є твердження, що кожна персональна життєва історія, що включає опис окупації під час російсько-української війни, – це стереофонічні тексти в процесі виробництва. Вони є способом реалізації категорії інтертекстуальності, аналіз якої допомагає розкрити приховані смисли. Сучасний текст, що описує життя в окупації, є складним наративом, який містить «чужі» голоси, що конструюють полілогічну оповідь. У ній можуть поєднуватися традиційні знання про Другу світову війну (наприклад, у метафорах «біда», «страх») та нові знання про загарбника. Мова окупантів є алюзією радянської риторики, у якій – ремінісценції давніх російсько-імперських завойовницьких доктрин та політичних гасел початку комуністичної доби. Вони містять прямі цитати з російськомовних лозунгів та пісень, із крилатих виразів, уривки діалогів з окупантами, а також фрагментовані речення

з інтонаційним виділенням та просторічними словами, що увиразнюють наративну значущість.

Перспективним вважаємо компаративний аналіз персональних наративів, які були записані не тільки на Херсонщині, але й в інших регіонах України, що постраждали від окупації. Порівняння дозволить виокремити та стратифікувати семантично насичені частини. Типологізація цих елементів тексту може слугувати допоміжним інструментом у практиці заповнення наративних лакун, що стали наслідком свідомо замовчуваного.

Ключові слова: усний персональний наратив, життєва історія, війна, «віщій» сон, інтертекстуальність, окупація, окупант.

Досліджуючи спогади про сучасну російсько-українську війну, ми часто вдаємося до порівнянь із традиційними формами опису великих збройних конфліктів, зокрема з переказами про Другу світову війну. Незважаючи на різні епічні дистанції між описуваними історіями, цілісні епізоди, які включені в сучасні персональні наративи або «наративи особистого досвіду» (за А. Кайвола-Брегенгой), що відображають і зовнішні події, і найпотаємніші почуття про війну, нагадують історії життя найстаршого покоління українців, які бачили Другу світову війну [6, с. 48]. Скажімо, стабільними історіями в нових наративних фреймах є сюжети про *випікання хліба під обстрілами*. Порівняймо фрагменти оповіді-меморату про німецьку окупацію в лемківському селі Босько (нині Сяноцького повіту Підкарпатського воєводства, Польща), що корелює з наративом про російську окупацію в Чернігові:

1. *«Шість тижнів у нас був фронт. Ми були під кулями. Але ми мали бункри. /.../ Ту фронт, а /.../ ту хліба треба було спечи. А ту “Катюша” летит. А ту “Катюша” летит, а я ще хліба не посадила. А знаєте, борше такі були н'єци, а під н'єцом била така діра. О. Видите. Була така діра. І татусьо м'я там запхав до тої діри (то що то, дівчатиско) і сам си ліг коло мене. (Вона “Катюша” не робила такої глибокої діри, вона легко ся розбивала, але занимала дуже широко. І осколками могла, вона могла осколками пораніти). І тота “Катюша” прилетіла. І в той час я вийшла і докінчила-м той хліб саджати. І скінчили ми хліб посадити. Татусьо знов пішов на стрих. Я юж пильнувала. Але все треба було тікати до бункра /.../»* (зап. О. Кузьменко 16.01.2019 р. у с. Воля Баранецька Самбірського р-ну Львівської обл. від Цуп Марії, 92 р.).

2. *«Там сарай такий був вздовж так зроблений. Той сарай згорів і всі дрова. Так ми ж там варили, оце ж там. Ще я там [у сараї. – О. В.] пирога була спекла. То ми втекли, а пиріг в печі залишився. Спекла. Та я ж не думала, що це таке буде, що це хати вже будуть горіти. Ну, стріляли там “Еніцентр” чи там то розбили, чи то розбили. Ну, так ше ж не сильно так. А потім вже начало літатъ, бухатъ хати. І все горіть, то що вже сидіть, давай тікатъ»* (зап. О. Воробей 14.05.2022 р. у м. Чернігів від жінки, 71 р.) [11, с. 16].

Порівнюючи ці історії з війн, між якими понад 80 років, віднаходимо повторювані образи та мотиви, а саме: героїня переховується в незвичному (магічному) місці; втеча героїні з небезпечного місця; «чуже» руйнує дім («снаряд влітає у хату»); героїня виконує важливе завдання (спекти, вийняти з печі хліб). Ці усталені мотиви варто розглядати не тільки з погляду семантико-структурного аналізу наративів про повсякдення окупації, але також як нові складові фольклорного концепту *війна*, що утримується в колективній пам'яті.

Мета цієї студії – дослідити інтертекстуальні особливості текстів, які походять з автобіографічних оповідей, що творять наративний комплекс. Головне завдання – простежити, з чого і як формується початок *сімейного метанаративу* про російсько-українську війну, в якому кожна індивідуальна життєва історія висвітлює різні травматичні події, що є місцями сенсів.

У своєму дослідженні я опиралася на наукову літературу з теорії наративної герменевтики (Г. Меретоя, А. Портеллі) та біографічної наративізації воєнних подій, студії з антропології війни (І. Мачек, М. Примич, Т. Яго, А. Кайвола-Брегенгой та ін.), а також на спеціальні дослідження прогностичної функції усних снотлумачних текстів у час війни [12; 17; 18; 20; 16].

Об'єктом дослідження стали два типи текстів: 1) жіночий наратив з мотивом «віщого сну»; 2) три автобіографічні наративи про окупацію на Херсонщині, які містять фабульні епізоди. Тексти одержано за допомогою аудіозаписів напівструктурованих інтерв'ю. Два записи з чотирьох були зроблені дистанційно (через телефон). Хронологічно період записування від першого сеансу охоплює два роки: березень 2022 р. (№ 1), червень 2022 р. (№ 2), травень 2024 р. (№ 3), серпень 2024 р. (№ 4). Моїми оповідачами були представники двох поколінь родини: середнього (жінка 50 років; чоловік 56 років) та молодшого покоління (хлопець 20 років; жінка 30 років)¹.

Текст сновидіння був записаний на початку повномасштабного вторгнення в Україну від жінки, чиї близькі родичі опинилися тоді в окупації. У сцені сну важливими є час (ніч), місце (ріка) та актори. Цей текст (див. [4, с. 1280]) є типовим серед інших снів про війну, які є «особливо драматичні і зосереджені на одній доленосній події» [17, с. 184]. Головною дійовою особою є сама сновидиця, поруч із якою її чоловік та гурт незнайомих. Важливо для подальшого позитивного прогнозу, що всі дійові особи тримаються разом, хоча люди перебувають у «стоячій воді», в якій плавають три ікони. Образ нерухомої води у сні – це умовна вказівка на порушений уклад людського світу та світового космосу. Як відомо, ріка в міфологічній системі є сакральним образом, що символізує космічні води, постійний рух часу. Жінка бачить реальну водойму

¹ За вимогами етики та безпеки проведення інтерв'ю під час війни імена, прізвища та іншу точну інформацію про освіту, соціальний стан респондентів я не вказую.

зі свого дитинства, яке провела в одному із сіл на Херсонщині. Це ріка Конка, притока Дніпра, що сьогодні стала розмежуванням зон і лінією фронту.

Вербалізація тексту сновидіння в перші два дні війни була необхідною комунікативною практикою для подолання травм непевного часу. Такий сон, за концепцією В. Овчарського, який опирається на теорію сновидінь Мілтона Крамера, є «адаптивним» [20]. Сюжети адаптивних снів відіграють роль посередників між очікуваним і здійсненим, між знанням і прийняттям трагічних звісток, психосоматичним вираженням загальних знань про війну та окупацію.

У контексті нашого дослідження важливо, що повторні звернення до символічних образів сну (одна з трьох ікон у воді мала надтріснуте скло), які перебувають у пам'яті жінки, і їхніх «пророчих» значень мають пролонговану дію, оскільки тлумачення знаків не завершилося. Воєнні контексти суттєво впливають на інтерпретування «невизначених» образів. У березні 2022 р. сновидиця вважала ці образи «пророчими», але незрозумілими, натомість у 2025-му – «здійсненими» й тісно пов'язаними із долею двох найближчих членів своєї родини (раптовою хворобою і смертю батька наприкінці 2022 р. та рідної сестри – восени 2023 р.).

Таким чином перший персональний наратив (оніричний) зумовив запис наступних (автобіографічних). Спершу важливо було з'ясувати головні аспекти персонального досвіду трьох осіб, які по-різному досвідчували окупацію в місті Херсоні та в одному із сіл на Херсонщині. Оскільки про зміст сну знали всі респонденти, мене зацікавило: чи сюжет сновидіння, який містить символічний образ «великої брудної води», корелює з майбутніми подіями, зокрема із Каховською катастрофою 2023 р., і чи він виконує символічну проєкцію на життєву історію членів родини? Як життя в окупації впливає на конструювання *метанаративу*, і чи втілюється оніричний мотив «згуртованості» через ідею колективної співдії та спротиву?

Врахувавши публікації польових матеріалів усноісторичних інтерв'ю про пережите в окупації [6; 13], я сформувала питальник за такими тематичними напрямками: умови життя в окупації; взаємини між людьми на початку окупації; передумови та причини виїзду з окупованої території; хід подій під час виїзду з окупованої території (перехід блокпостів); трагічні історії окупації; ситуації зустрічей (зіткнень) з окупантами.

Методологічно важливими для студії, що є аналізом незавершеного наративу, було розуміння відмінностей у суті понять *історії життя* («stories of life») та *життєві історії* («life stories»). За антропологом та фольклористом Томом Моулді, перші зосереджуються на одному моменті часу і на цінностях, а другі – охоплюють десятиліття життя особистості, її минуле й теперішнє [19, р. 149]. Індивідуальні розповіді – це життєві історії. Кожна життєва історія є «всеосяжною, але не обов'язково повною, рефлексивною, широкою в часовому

та ідеологічному плані, зосередженою на життєвому досвіді особи» [19, р. 150]. Сучасні персональні наративи про війну, які спонукають не тільки до опису теперішнього як життєвої історії, але й до рефлексій про минуле (як про інше життя, що було «до війни»), містять обидві форми. Такий синтетичний наратив походить з півторагодинної оповіді ключового оповідача – чоловіка середнього віку. Саме в його розповіді, що описувала виклики й труднощі життя в окупації понад рік часу, найбільш помітна інтертекстуальність, ті виразні елементи «тексту в тексті», які відчуються «лише у процесі праці, виробництва» [1, с. 492].

Уже з перших хвилин запису я спостерегла, що ще однією дуже важливою особливістю автобіографічних наративів про окупацію є пунктирність, переривчастість, перескакування з одного на інше, що викликане хвилюючим пригадуванням. У сучасній фольклористиці наративи про травматичний досвід чи інші історії, пов'язані зі страхом і переживанням, розглядаються як такі, що часто мають моменти порушення плавності викладу, фрагментованість або інші ознаки нерозбірливості. Дуже слушною є думка Д. Гольдштайн, що різні «обірвані або неповні речення можна розглядати як механізми обрамлення, які підкреслюють моменти наративної значущості» [14, р. 196].

«Наративна значущість» визначається також наративною відсутністю. На основі аналізу польового матеріалу можна виокремити очікувані за логікою змісту, але непроговорені теми, які також гендерно зумовлені. Молода жінка не описувала історії поведінки своїх двох малолітніх дітей (один з яких на той час був немовлям). Вона майже не згадувала про реакцію старшого трирічного хлопчика на окупанта. У її епізоді про «дизнання» (коли на блокпосту російський солдат домагався відповіді від дитини, щоб перевірити справжність імені батька) дитячий голос нечуто.

Батько жінки уникав у розповіді згадок про повсякденний догляд за її матір'ю, яка хворіла на рак ². В окупованому селі він жив із дружиною в умовах відсутності медичного догляду й забезпечення, що змусило чоловіка вирушити в небезпечну дорогу до Сімферополя, щоб зробити життєво важливу операцію. Як відомо, у 2022 р. ситуація з онкологічним сервісом в Україні була критичною [5, с. 101]. Натомість у свій наратив чоловік включив діалогічні епізоди, які прямо вказують на злочинні дії окупантів: крадіжки автомашин («*Ілі ваші, ілі наші*». *Но больше всего, что "ваши" с автоматами под русским шевроном и забирали ці машини, їх продавали. "Ну ми їх викриємо і ми найдемо етих товарищей". Ви поняли чи не?*») або свідоме ігнорування правил поведінки з цивільним населенням. Чоловік описав історію смерті друга, який пішов ловити рибу й підірвався на ворожій міні: «*А кацапи йому кажутъ: "Ти не йди туда, бо там міні єсть". А він: "А я, пацани, знаю, шо там є проєзд". Пішов – і "бабах". Йому ногу одірвало, вони проїхали коло його, подивилися на його. Ну, він кров'ю стікає*

² На момент запису розповіді дружина оповідача вже була покійною.

просто, без ноги. Ну, вони сіли і проїхали. Ну, пока найшли його на третій день, то він вже умер» (зап. 11.08.2024 р., чоловік, 56 р.).

Інша історія – акція вивезення українських дітей у Крим «отдыхать». Вона є важливим для оповідача спогадом та емоційно наголошеним епізодом, що включає фрагмент діалогу з вульгаризованою мовою та агресією: *«Доходю до цих кацанів. Стоять, “Росгвардія” на наших машинах, на цих “міцубісі”, позатирали наші номери. І їздять же. Забрали. Я говорю: “Мужики, – кажу, – жінка-інвалід, – кажу, – можна проїхати, щоб...” – “Нет, там детки едут отдыхать. Ви што, блядь [лайка], ви што, не понимаете?! Детки едут отдыхать”. Та кажу: “А це шо? Тварюка чи шо?! Бля [лайка]. Вона каліка, – кажу, – понимаете? Що мені її брать нести. Я її не понесу, в мене сил немає»* (зап. 11.08.2024 р., чоловік, 56 р.).

У всіх наративах про початок війни та окупацію є слова, які описують дуже гострі почуття та граничні емоції. Почуття страху найбільш проговорене в наративі молоді жінки, доньки ключового оповідача. Страх був викликаний ракетними обстрілами, виглядом зруйнованого Антонівського мосту під час переїзду через Дніпро, кількістю чужих військових в окопах або супермаркеті, колонами ворожої військової техніки, що проїжджала попід вікнами дому в Херсоні. Як слушно зауважила Н. Пастух, «перші враження про російських солдатів часто виринають як ракурс із вікна» [7, с. 79].

Негативні почуття переслідували і ставали тотальними для багатьох херсонців, які тоді відчували «страх невідомого, страх залишитися без їжі, води та ліків» [2]. Страх прокидався від тривожно зміненого сприйняття буденних звуків, навіть таких, як шум колонки для нагріву води: *«Були ж там ото в батьків. Ну, сначала там ото громихало, громихало. Було страшно. Казали, що це вже прям все над тобою происходит, что це прям осьо, коло хати взривається. Хотя з кожним разом оно ставалося все ближе і громче. А, казали, что це еще не коло хати, а це еще совсем далеко. Було страшно»*; *«Потом заїхали в Херсон там. Там побито, там розбито. Там кусок хати нема. Ну, все ж коло Антоновского моста. Там така вирва. Тут. Ну, таке ощущение **страшное**. Ціх еще чмонь на каждом углу»* (зап. 16.05.2024 р., жінка, 30 р.).

Повторювані слова «страх», «страшно», «страшний», «жах» та вираз «страшно було» – це індивідуальна інтерпретація воєнної дійсності першого місяця повномасштабного вторгнення. Вони вербалізують мовленнєві патерни, що сформувався раніше, на основі традиційного словника опису війн ХХ ст. [3, с. 476–495; 6, с. 54]. Гострі емоційні стани пережитого в окупації часто зумовлюють синтаксичну конструкцію контрасту, у якій фігурують образи військових – своїх («наші») чи чужих («вони», «у них»): *«/.../ то ми їхали. То багато тоже, **наших** блокпостов тоже багато. Тоже останавливали. Ну, оно **было не страшно**. Наоборот, от **хотілось** встать і все їм показать, одать. Ми були готові до всього, як то кажутъ. Знаете, от “робіть, що хочете” [сміється],*

бо ми знали, що нас ніхто трогать не буде. А там – іди знай, що у них [окупантів. – О. К.] **в голові**» (зап. 16.05.2024 р., жінка, 30 р.). Слова «страшно – НЕ страшно» акумулюють значно розмаїтішу емоційну гаму пережитого під час контактів з військовими. Описана зустріч на першому українському блокпосту була «не страшна» і дуже радісна. Вона передає усвідомлення перейденої межі, якесь священне входження в простір того культурного світу, в якому поведінка солдата зі зброєю не викликає страху насильства і тривоги за власне життя.

Маркування страшного в наративі чоловіка, який народився і сформувався в традиційній культурі Півдня України, виражено через фразеологізм «*біда страшна*». Лексема «*біда*» в автобіографічному наративі семантизує низку явищ: війну, вбивство цивільного населення, експропріації, спалення лісу, знищення будинків унаслідок підірваної дамби Каховської ГЕС, покинуті валізи біженців тощо. Із цим словом проявляються елементи міфологічного мислення та есхатологічний мотив. Наприклад, у фрагменті, де чоловік оцінює війну-біду крізь призму апокаліптичного бачення: «Пол мільйона людей жило, чи за пол-мільйона. Такий город [Маріуполь. – О. К.] здоровий. Це ж не передать. Страшно. Дороги побиті. Ой! **Біда, біда страшна**. Я ж кажу, це не книжку написати. Дід мій бачив войну. Той **дід бачив** войну. Батько, слава Богу, не бачив войну і мати. А тепер ще й мені побачилась ця біда» (зап. 11.08.2024 р., чоловік, 56 р.).

У дохристиянських віруваннях «біда» – це персоніфікована зла вища сила, демон. Прикметно, що в Карпатському регіоні слово *біда*, означає «бісівську силу, щось страшне» [11, с. 39]. Цей персоніфікований образ фігурує в різних жанрах фольклору, зокрема в казках, легендах, прислів'ях та приказках («Як одна біда йде, то й другу за собою веде»), у сатиричних піснях із часів Другої світової війни (напр., «Гітлер грає у дуду, виряджа на схід Біду»). Фольклор нагадує сучасній людині, що біда не спить, вона ходить поміж людей, робить їм збитки і доводить до гріха. У прислів'ї «Поки біди не знатимеш, то й розуму не матимеш» біда корелює з образом мудрості. Тож формула «*біда страшна*» не тільки типова мовленнєва фраза оповідача, яка повторюється і структурує розповідь. Вона наголошує на тому, що оповідач здобув особливий досвід та безцінні знання.

Новими знаннями про загарбників стали особисті контакти. Портретні характеристики ворога – типові елементи наративів про окупацію. Для опису представників різних військових формувань окупантів як «нечистих» часто використовується лексема «*чорний*». Властиво кожен індивідуалізований портрет окупанта поєднує візуальні антропологічні характеристики й метафоричні ознаки. Кадирівців порівнюють із чортами, мавпами, вугіллям: «...худі, високі, морди такі сплющені. Оце ж чорні аж до глаз. Щетина така чорна. І таке ж воно страшне. Воно хуже обезьяни /.../ це просто черти» (зап. 16.05.2024 р., жінка, 30 р.); «Ну ви їх бачили цих? Я не знаю, які наші там,

може, і наші таких беруть, ну, в армію. Без зубів, лисі, старі, за 60. О-о-ой! Це вам не передать, аби ви побачили. Це надо тільки писать» (зап. 11.08.2024 р., чоловік, 56 р.).

Мова опису вказує на суто негативні конотації образу російських солдатів. Старший чоловік у своєму наративі часто вживає ксеноетнонім «кацап». Виявляючи зневагу до окупантів й таке саме ставлення до російської держави через карикатуризацію її назви, він використовує похідне слово – «кацапія». Іронічна складова неологізму є непрямим способом висловити своє неприйняття держави-агресора і типовою формою вербального спротиву.

Діалоги є найбільш виразними формами інтертекстуальності. Розповідаючи про окупацію, респонденти вдавалися до прямих цитувань фрагментів коротких розмов з окупантами, які відбувалися на п'яти ворожих блокпостах. У динаміці конфліктних зіткнень між героєм та антагоністом мова стає відображенням підпорядкування. Однак ця ієрархія може бути амбівалентною, як показує приклад розмови між українцем та російським військовим:

«Той [окупант. – О. К.] на мене начав орать. Я говорю:

– Чуєш, на, забери ці бабки [жарг., гроші. – О. К.]. Хочеш, забирай всі. Пустиме мене тільки, бо в мене жінка больна.

Та їм по-барабану! Вони там... Він на мене молот-молот.

Я говорю:

– Чуєш, я ж тобі щас ще дві секунди, – кажу, – ти мене куди доведеш. Ілі вообщі нічого, ілі щось зроблю.

Він потом примовк, чесно говоря.

– Мені, – кажу, – вже 56 год, – кажу, – на мене так ще ніхто не кричав.

А він каже:

– А мне тоже 56 год.

Я говорю:

– Так ти робиш де? В Кацапії. А я, – кажу, – приїхав з України.

– С какой “кацапії”?

А я ж, баран, ляпнув. І він мене потом починає то.

А потом каже:

– Россия пишется з двома буквами “С”.

А я говорю:

– Безграмотний. Я, – кажу, – не писав ні разу цю кацапську мову.

І нас не пустили тоді» (зап. 11.08.2024 р., чоловік, 56 р.).

У цій сцені окупант є зверхником. Він кричить, щоб принизити залежного від його волі фермера. Опинившись у скрутній ситуації, оповідач, однак, зберігає гідність. Більше того він дозволяє виявляти свої патріотичні почуття. Чи насправді саме так відбувся діалог, чи він є наративним конструктом? Це питання відкрите. Але ж з яким почуттям гордості оповідач наголосив, що

«приїхав з України» та з відвертим сарказмом гіперболізує, що «не писав ні разу цією кацапською мовою». Із численних окупаційних досвідів відомо, що говорити образливі слова в лице озброєним людям було дуже ризиковано. Утім, чоловік перебував у стані афекту, кризова ситуація ускладнилася тим, що росіяни змусили смертельно хвору дружину вийти з евакуаційного автомобіля, і вона втратила свідомість. Наведений тільки один з тисяч подібних епізодів є промовистою ілюстрацією до тези О. Стяжкіної, яка вважає, що варваризація війни стала нормою військової доктрини Росії [9, с. 154].

Тож «дикий» світ цілком вписується у відповідні рамки метафор пам'яті про окупацію. Мої респонденти використовують різні означення в усвідомленні війни, з яких традиційними є порівняння з алегоричними образами Хаосу, Біди, Неправди. Для молодшої жінки війна – це подвійна дійсність, божевільний світ чи сон, що потребує пробудження в реальність: «Я вообщє, ну таке чувство, що це все не со мною, це в якоїсь другій реальності. Я кудись попала непонятно кудя. Я щипала себе, єслі чесно. Думаю, може, мені правда уже там щось мерещиться»; «Думаю: ну, вообщє, то вже повністю всі з ума посходили. Ну, мені не понятно. Що понятно: откуди я знаю, що така война. Ну, читали, ну, вчили, ну, а що, хто там на собі це ошущав» (зап. 16.05.2024 р., жінка, 30 р.).

Для юного хлопця, який тільки вступає в доросле життя, війна – це фатальність, неправда і смерть: «Чорт його знає, що вони можуть? Можуть стрельнути по тому вікну. Все, що хоче»; «Ще знаєте, скільки трупів знаходять в хатах тих. В Голій Пристані щас просто витягують... Просто ще колабаранти ці, і рускі витягують. І пишуть, що тіпа, оце помирають от там од серця, коротше. /.../ Одна свиня лишилась, кролі були, курі штук 20, щось качки. Ну, качки-гуси вони плавають, вони нікуди не ушли, вони плавають просто по цьому» (зап. 20.06.2023 р., хлопець, 20 р.).

Екстерналізація хаосу, прийняття остаточної втрати дому відбувається з актуалізацією апокаліптичних мотивів. Через рецепцію образу «холодної війни» і мотиву світової ядерної загрози виявляється інтертекстуальність жіночого наративу в епізоді «початок війни»: «Як будто в последній раз балакали. Було таке ошущєніє, що нас просто всіх щас унічтожать, що просто (я не знаю, якась ядерна зброя на нас впаде і нас всіх убиває). То з усіма побалакала» (зап. 16.05.2024 р., жінка, 30 р.).

До такого ж мотиву, вираженого через дихотомію біблійних образів «затоплена земля – спалена земля», вдається і батько респондентки: «А тепер я вже поняв, що воно таке. І тепер вже нема [пауза] нашого городка красивого. І по селі там стріляють, попалили все, там випалили все. **Вижжена земля:** нема ні лісу, нічого немає. Ліс згорів давно, а тепер вообщє його нічого нема. **Отака біда**» (зап. 11.08.2024 р., чоловік, 56 р.). Фраза є алюзією з російсько-імперського дискурсу. Вираз натякає на військову тактику, яку активно використовувала

царська армія на українських територіях. Такі акції відомі від часу Петра І у війні Московської держави зі Швецією [8, с. 173], а пізніше застосовувалися в Першу світову і особливо в Другу світову війни, про що йшлося в наказі Ставки Сталіна № 0428 від 17 листопада 1941 р. [10].

Фольклорна прикмета снотлумачних наративів «Брудна стояча вода – до смерті» здійснилася в реальному житті. 6 червня 2023 р. росіяни підірвали Каховську ГЕС. Село, де жила рідна сестра оповідачки, унаслідок руйнування дамби повністю затопило. Фермерське господарство сестри і її чоловіка, їхні домашні тварини, будинок – усе опинилося під брудною водою. Чоловік з тугою і сумом описує зруйновану ойкумену. Його багаторічна праця зазнала краху. Зруйновані теплиці, грядки для вирощування овочів – усе перетворилося на запустіння: *«Пльонка поламалася, порвало все. Нема нічого. Воно там, як? Це сімена. Сімена дорогі купляв. І садив сімена цю. Угнояв землю, і воно там росло. Бомба росло. /.../ Це вже осінню буде восьм год. В пацанів ні в кого така теплиця не вистояла. Вона затоплена була. Ну, там тепер, каже [сусід, який залишився в окупації. – О. К.]: “Н, до самого верху бур'ян страшний” [зітхає]»* (зап. 11.08.2024 р., чоловік, 56 р.).

Традиційний світ – це простір чітких меж між «тим» і «цим», між «життям» і «смертю». Оповідач оцінює росіян у категорії «межовості», лімінальність яких підкреслена ознакою «дурні», а стереотипний портрет «руйнівника» підважений мотивом про «побудову». Респондент упевнено твердить, що «вони» не будуть жити на окупованих територіях: *«Їм там нічого не надо. Їм треба стерти з землі. Воно, понімаєте... Я вам скажу, що вони там жити не собіраються. Я не знаю, хто там буде жити. Ну, кацапи такі дурні, вони ж можуть повалять усе, а завтра пострійть. Дело в тому, що я так думаю, що вони там жити не собіраються»* (зап. 11.08.2024 р., чоловік, 56 р.).

У життєвій історії мого оповідача російські солдати уособлюють антисвіт і є не-людьми, бо стають противниками життя як такого. Не випадково для підсилення думки чоловік вставляє крилату фразу «стерти з землі», яка є прямою цитатою з класики російської літератури середини XIX ст., періоду так званого золотого віку. Російська матриця колонізаційних ідей та прагнень до завоювань і повного знищення народів завойованих територій мимоволі виринає з пам'яті респондента як алюзія. Про цю духовну некрофілію письменник-воїн Артем Чех згадає в есе «Дзеркало мертвої душі» (Локальна історія. 2023. № 10), спробувавши відповісти на питання про загадку російської душі, якою зачарований західний світ. Не дивно, що думка про мертву душу суголосна з візією херсонського фермера, який стверджує, що «вони там жити не собіраються».

Висновки. Сильні соціальні потрясіння сприяють актуалізації історичної пам'яті через зв'язок між ресурсами фольклорної традиції та особистим досвідом про окупацію, оскільки люди шукають сенси життя через розповідь

значимих життєвих історій («пережитого»). Спогади про окупацію не є описами типового життєвого шляху. Ці історії є наслідком живої екстремі і травми, тому їх варто розглядати як специфічний текст, що характеризується зв'язком із певним культурним фоном та історичними рамками [15].

Розповіді про окупацію є творами, у яких відчутна взаємодія з іншими оповідями чи оповідями інших. Вербалізовані у наративній формі воєнні історії життя є інтертекстуальними, стереофонічними текстами в процесі виробництва, що потребують кількох рівнів прочитання їх культурного тла. Насиченість різними голосами, які відображають «чуже» мовлення, представлено у формі різновеликих діалогів, що можуть містити прямі цитати іншою мовою. Описи епізодів зустрічі з окупантами актуалізують російськомовні гасла, рядки з пісень, фразеологізми, що є маркерами радянського дискурсу, підживлюваного сучасною російською владою.

Окупація кардинально змінює місця пам'яті та пам'ятні місця. Оніричні наративи з прогностичною семантикою (мотив «віщого сну») мають адаптивну функцію, оскільки «готують» до того, що «свій» простір унаслідок дій окупантів стане не тільки «іншим», але й «чужим».

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Барт Р. Від твору до тексту. *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* / за ред. М. Зубрицької. 2-ге вид. Львів : Літопис, 2002. С. 491–496.
2. Водотика С. Місто, яке не боялось: Херсон у перші місяці російської окупації. *Україна Модерна*. 25.12.2022. URL : <https://uamoderna.com/war/kherson-u-pershi-mi-siatsi-rosiyskoi-okupatsii/> (дата звернення 14.04.2025).
3. Кузьменко О. Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн). Львів : Інститут народознавства НАН України, 2018. 728 с., іл.
4. Кузьменко О. Коли традиція має значення: віщі сні про російську війну проти України в контексті фольклорної традиції. *Народознавчі зошити*. 2023. № 5 (173). С. 1271–1283. DOI : <https://doi.org/10.15407/nz2023.05.1271> (дата звернення 14.04.2025).
5. Лабур О. Між викликами та можливостями: воєнне повсякдення людей з онкологією. *Війна, наука та емоції: (не)проговорене : зб. матеріалів Міжнарод. воркшопу (м. Чернігів, 21–22 лютого 2024 р.)*. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2024. С. 101–111.
6. Маховська С. «...кадірівці ходять по будинках, кидають гранати у підвали, ріжуть людей і гвалтують»: (Не)відома історія окупації смт Бородянка навесні 2022 р. (інтерв'ю записала та підготувала до друку С. Маховська). *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 43–58. DOI : <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.043> (дата звернення 14.04.2025).
7. Пастух Н. Усталені оповідні механізми для вираження досвіду війни росії в Україні. *Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи : зб. матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 21–22 лютого 2023 р.)* / за ред. та упоряд. С. Маховської. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2023. С. 77–80.
8. Плохій С. *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до Незалежності* / пер. з англ. Р. Ключка. Харків : КСД, 2016. 496 с.

9. Стяжкіна О. Переосмислення Другої світової війни під час вторгнення Росії в Україну. *Україна Модерна*. 2023. Т. 35 (3–4). С. 150–159.
10. Федько В. Сталінська тактика «випаленої землі». Частина 1: Наказ № 0428 від 17.11.1941. *Народний оглядач*. 07.05.2016. URL : <https://www.ar25.org/article/stalinska-taktyka-vypalenoj-zemli-chastyna-1-nakaz-no-0428-vid-17111941.html> (дата звернення 10.04.2025).
11. Хобзей Н. Гуцульська міфологія : етнолінгвістичний словник. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 216 с.
12. Шевчук Т. М. З фольклорної герменевтики сновидінь: віщі сни про війну. *Українська снотлумачна традиція початку XX століття (розвідки та тексти)* / Т. Шевчук, Я. Ставицька. Київ : Дуліби, 2017. С. 23–40.
13. Чернігів у війні: голоси очевидців / кер. О. Шевчук ; наук. ред. С. Маховська ; ред. група : О. Березовська, О. Боряк та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2024. 280 с.
14. Goldstein D. The place Where Things Fall Apart: The World from Inside a Fragment. *Journal of American Folklore*. 2021. Vol. 134 (532). P. 196–207.
15. Jaago T. Trauma ja elulood. *Mäetagused*. 2018. Vol. 71. P. 111–142. DOI : <https://doi.org/10.7592/MT2018.71.jaago> (дата звернення 14.04.2025).
16. Jaago T. & Sepp, T. Journey in a Life Story and Pilgrimage: Exploring the Connection between Humans and Place in a First-Person Narrative. *Journal of Ethnology and Folkloristics*. Vol. 15. No. 2. P. 179–197, dec. 2021. DOI : <https://doi.org/10.2478/jef-2021-0023> (дата звернення 14.04.2025).
17. Kaivola-Bregenhøj A. Dreams of the Second World War. *Dreams, Phantasms and Memories* / Edited by W. Owczarski and Z. Ziemann. Gdańsk : Wydawnictwo Un-tu Gdańskiego, 2015. S. 179–189.
18. Kilroe P. The Dream as Text, The Dream as Narrative. *Dreaming*. 2000. Vol. 10. No. 3. P. 125–137.
19. Mould T. Refreshing the Story: Transforming Stories of Life into Life Stories. *Journal of American Folklore*. 2021. Vol. 134 (532). P. 147–164.
20. Owczarski W. Adaptive effects of the dreams of Ukrainian female refugees to Poland after February 24, 2022: Some remarks on the emotion-regulation theories of dreaming. *International Journal of Dream Research*. 2025. Vol. 18 (1). P. 37–46. DOI : <https://doi.org/10.11588/ijodr.2025.1.106334> (дата звернення 14.04.2025).

Oksana KUZMENKO

Doctor of Philology,

Senior Research Fellow,

Leading Research Fellow,

the Department of Social Anthropology,

Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine

(Lviv, Ukraine),

e-mail: kuzmenko.oksana@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0512-6388>

“AND NOW I HAVE SEEN THIS DISASTER...”:

INTERTEXTUAL FEATURES OF ORAL NARRATIVES

ABOUT THE OCCUPATION (BASED ON MY OWN FIELDWORK)

Abstract. This article provides an analysis of four Ukrainian life stories is based on the tools of folkloristic narrative research and the trauma conception expressed through the

intertextuality of personal narrative. *The aim* is to study the intertextual features of texts derived from autobiographical narratives that form a narrative complex. The main task is to trace how and where the beginning of the family metanarrative about the Russian-Ukrainian war is formed, in which each individual life story highlights different traumatic events that are places of meaning. *The originality of the study* lies in the use of multi-genre empirical material (oniric narrative, male and female autobiographical narratives), which reflect different age, gender, cultural and educational positions of the narrators.

The main result of the study is the assertion that every personal life story that includes a description of the occupation of the Russian-Ukrainian war is a stereophonic text in the process of production. They are a way of implementing the category of intertextuality, the analysis of which helps to reveal hidden meanings. A contemporary text describing life under occupation is a complex narrative that contains 'foreign' voices that construct a narrative-polylogue. It can combine traditional knowledge about the Second World War (for example, in the metaphors of 'trouble' and 'fear') and new knowledge about the invader. The language of the occupiers is an allusion to Soviet rhetoric, which reminisces of ancient Russian-imperial conquest doctrines and political slogans of the early communist era. They contain direct quotes from Russian-language slogans and songs, catchphrases, excerpts from dialogues with the occupiers, as well as fragmented sentences with intonation and vernacular words that emphasise narrative significance.

We believe that a comparative analysis of personal narratives recorded not only in the Kherson region, but also in other regions of Ukraine affected by the occupation is promising. The comparison will allow us to identify and stratify semantically rich parts. The typology of these textual elements can serve as an auxiliary tool in the practice of filling narrative gaps that resulted from deliberate untalking.

Keywords: oral personal narrative, life story, war, 'prophetic' dream, intertextuality, occupation, occupier.

ЛЕКСИКА Й ОБРАЗИ ОПОВІДЕЙ ПРО ЗАТОПЛЕННЯ ЧЕРЕЗ ПІДРИВ КАХОВСЬКОЇ ГЕС

УДК 81.37/81.42:398[930.2+394]

Ірина КОВАЛЬ-ФУЧИЛО

кандидатка філологічних наук,
старша наукова співробітниця,
відділ української та зарубіжної фольклористики,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України
(м. Київ, Україна),
e-mail: koval-fuchylo@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4048-9114>

Анотація. У статті досліджено лексику затоплення територій через підрив окупаційними військами Каховської ГЕС. Проаналізовано основні лексико-семантичні групи номінацій, які найбільш притаманні для оповідей про цю подію: назви події затоплення (*підрив Каховської ГЕС, потоп*); лексика для означення руху води (*прибувала, стала підніматися*); номінації для позначення рівня води (*повністю було залито два поверхи*); номінації стану довколишньої території (*набережної вже нема, забруднило, пішло під воду*); персонажі й сюжети (*отчаянні, рятувальники, старики*). Увага оповідачів зосереджена на швидкій зміні руху води, вони шукають маркери для позначення рівня затоплення, найчастіше це дерева й частини будинків, описують випадки порятунку й загибелі людей. Героями оповідей стають люди, які, попри небезпеку для життя, змогли вибратися із затоплених окупованих населених пунктів на українську територію.

Мета дослідження – визначити й проаналізувати основні номінації затоплення на матеріалі усних оповідей про цю подію. Використано метод лінгвістичного аналізу семантики слова; для збору матеріалу застосовано метод інтерв'ювання. Висновки статті будуть корисні для осмислення наслідків злочинного підриву Каховської ГЕС російськими окупаційними військами.

Ключові слова: підрив Каховської ГЕС, лексико-семантичні групи номінацій, автобіографічні оповіді, Херсон.

Надання назв предметам, явищам, змінам у навколишньому середовищі – важлива складова інтелектуальної діяльності народу. Формування лексики певної події має локальний характер, відображає історію й досвід певної гро-

мади чи суспільства. Саме в номінації чітко простежуються світоглядні орієнтири, сформовані під впливом здобутого досвіду. Номінація є результатом «творчої діяльності людини, засобом формування, об'єктивації досвіду» [3, с. 96]. Увага до номінації дає змогу встановити, що й наскільки в тій чи тій події притягує увагу оповідачів. Ідеться про так звану номінативну щільність, коли для певних явищ характерна «густа» номінація, а для інших – нечисленна. Причому лексична опрацьованість поняття прямо пропорційна його значущості: чим важливіше поняття для життєдіяльності людини, тим більше й детальніше воно означене.

У студіях, присвячених номінації, я підходжу до мови як до «феномену національної самоідентифікації», як до «вербалізованого вияву ментальності народу, стрижня національної культури». Мова «відтінює універсальні логічні закони людського пізнання, мислення» [3, с. 95]. Закономірно, що схожий життєвий досвід певних соціальних груп формує відповідну номінацію реалій і явищ пережитої події. У нашому випадку такою групою є люди, які пов'язані із затопленням територій унаслідок підриву Каховської ГЕС. Пропонована стаття є аналізом лексики затоплення, тобто різних номінативних конструкцій (лексем, словосполучень, ідіом, фразеологізмів, описових сполучень), які функціонують у спогадах цих людей. Ці номінативні одиниці репрезентують вербальний образ зазначеної події.

Завдання дослідження – визначити й проаналізувати основні номінації затоплення на матеріалі усних оповідей з метою осмислити, чим ця подія стала для людей, які її пережили. Для досягнення мети використано метод лінгвістичного аналізу семантики слова, який добре відомий в українському мовознавстві [5, с. 12–15], а також напрацювання нордичної фольклористичної школи в галузі наратології на матеріалі автобіографічних наративів [6]. Для збору матеріалу застосовано метод інтерв'ювання. Дослідження базується на матеріалах інтерв'ю, записаних із людьми, які мали безпосередній і опосередкований досвід переживання наслідків через підлив російськими окупантами Каховської ГЕС. Висновки статті будуть корисні для осмислення наслідків злочинного підриву Каховської ГЕС російськими окупаційними військами.

В автобіографічних оповідах людей, які пережили затоплення або були причетні до цієї події, можна виокремити такі основні лексико-семантичні групи найменувань:

- назви події затоплення;
- лексика для означення руху води;
- номінації для позначення рівня води;
- номінації стану довколишньої території;
- персонажі й сюжети.

Проаналізуємо кожну групу.

Назви події затоплення

Як не парадоксально, але часто буває так, що почути народну назву певної історичної події досить непросто. Річ у тім, що під час розмови інтерв'юер сам називає подію, яка його цікавить, тому оповідач не має потреби озвучувати свій варіант назви, а просто повторює номінацію за інтерв'юером або відразу описує свій досвід: «[6 червня 2023 р. окупанти підірвали Каховську ГЕС. У Новій Каховці почалася страшна повінь. Скажіть, будь ласка, Ваш будинок або Ваших знайомих не постраждав?] В нас, на жаль, не залишилось знайомих, які можуть подивитися квартиру, але в той район не повинна доходити вода» [2, с. 694]. У наведеній цитаті, як і далі в цьому тексті, слова інтерв'юера подано у квадратних дужках. Оповідачка до кінця розмови ніяк не номінує подію, про яку розповідає. Далі вона називає лише стан міста після підриву дамби: «...*все повністю затопило*» [2, с. 694]. Номінація інтерв'юера теж важлива, але це радше офіційна описова назва, яка відображає загальноприйнятну позицію в країні: «...*окупанти підірвали Каховську ГЕС*» або «...*підрив Каховської ГЕС*» [2, с. 694]. Інша назва інтерв'юера – *повінь* – близька до народної, я чула її від свого оповідача з Херсона в приватній розмові, яку вже не записувала на диктофон. І все-таки, якщо тривало говорити з респондентами про час війни на території, яка зазнала затоплення, то шанс почути народну назву цієї події досить високий, бо вона, подія, настільки значна, що вже стала важливим хронологічним маркером: «Я ще розумію, єслі люди після затоплення брали гроші, а то багато хто ще прошлим літом писали заяву на сто тисяч і рускі паспорта получили» [2, с. 697]. Тут озвучено назву *затопленіє*. Оповідачка поділяє час на до й після цієї події. А ось цитата з моєї розмови з херсонцем: «*І по центру Херсона “Градами”. Ну, сильно. Кожен день і по несколько раз на день. До потопу – сильно. На рынок сколько раз прилітало, сколько там людей загинуло...*» [4]. Номінація *потоп* акцентує на руйнівних наслідках підриву дамби, за експресивною силою містить глибокі біблійні асоціації, має на меті привернути увагу слухача до масштабу трагедії.

Народні назви підриву Каховської ГЕС *затопленіє*, *потоп* акцентують на становищі внаслідок підриву, описують ситуацію, що склалася через руйнування дамби, передають масштаби трагедії.

Лексика для означення руху води

Численною лексичною групою у спогадах про підрив Каховської ГЕС є номінації на означення руху води: *вода прибувала; піднімається; стала підніматься; пре; наближається; рухається; прийшла; вода ішла дуже швидким високим потоком; набирала швидкість; розходилася; бурлить; пішла городами; розлилась; не падає, а шурує таким темпом, будто річка; обратное теченіє; підняло воду; під цим напором; потопило; вода стояла; не падає; туди не дійшла;*

вода спала; зійшла; стекла; відійшла. У цих лексичних одиницях виражена семантика швидкості руху, його потужності, руйнівної сили, масштабу покриття території, напрямку течії, а згодом поступового відходу води. Значна міра експресивності характерна для лексики на позначення приходу води, а саме нетипової високої швидкості її руху. Різноманіття лексики зумовлене локальною прив'язкою оповідачів, які живуть поблизу великої ріки і у своєму щоденному мовленні послуговуються термінологією на позначення руху води. Це насамперед стосується змін унаслідок щорічної весняної повені, яку мені описували також переселенці із зон затоплення через будівництво гідроелектростанцій.

Номінації для позначення рівня води

Очевидці затоплення обов'язково говорять про рівень води, яка прибула з водосховища: *«...по третій поверх було, попід стелю затопило перший поверх, затоплено вище вікна десь на двадцять сантиметрів»; «А ось будинок був прямо біля ГЕС, тому повністю було залито два поверхи»* [2, с. 694]; *«І коли ми через пів часа йшли до того будинку, то вже брели у воді по пояс. /.../ Ми ж не бачили, що центральні вулиці вже були по криші затоплені, тільки димарі стирчали»* [2, с. 695]; *«Всі центральні вулиці затоплені по криші, стирчать одні димарики, на одній криші стояло дві кози»* [2, с. 696]. Два останні фрагменти сказані в одному інтерв'ю, оповідачка майже дослівно їх повторила. Це свідчить про те, що в оповідній традиції про затоплення вже склалися певні стійкі лексичні конструкції для опису цієї події. Очевидців вражала картина затоплення, якої ніхто не сподівався і не міг уявити: *«Коли це трапилось, досягнути неможливо було. Якби ми не побачили ту річку розтіку, як прибувала вода... Я була дома, чоловік поїхав, як тільки об'явили, ну, прочитали, – це ну... як війна, не міг повірити»* (записано у квітні 2024 р. від Тетяни). Несподіваність і рівень трагедії респондентка порівнює з початком повномасштабної фази російсько-української війни. Річка Інгулець унаслідок швидкого й масштабного наводнення повернула свою течію у зворотному напрямку і стала вражаюче ширшою: *«Під тим напором вода стала підніматися в ці річки, які впадають [у Дніпро]. І в нас там дуже було видно, наскільки це... [зітхає] В нас там дуже така велика... сходи, як, мабуть, на третій поверх, то половина вже була затоплена. /.../ Наша дача високо. І оце ми пішли, половина цих сходів була затоплена. Насосна станція в нас там така, ну, як гараж великий, вона вся вже була під водою, не було видно. Не було видно камиша, дерев, – все оце пішло під воду. Просто розлилась, як Дніпро широчезний»* (записано у квітні 2024 р. від Тетяни). У пам'яті оповідачів залишилися незвичайні картини ландшафтних змін, які вражали своєю руйнівною силою: *«То розлилось... ну, вода – як море стало. Вода ішла дуже швидким високим потоком, несло дахи домів, лодки, човни, баржі»* (записано у квітні 2024 р. від Тетяни).

У регіонах, де бували повені, заведено позначати рівень води, якщо повінь була досить сильною. Описане затоплення стало надзвичайною подією, тож не дивно, що люди теж маркували висоту, на яку піднялася вода: *«Затопило там весь берег, я даже меткі на лесніце ставив, где біла вода, стояла»* (записано у квітні 2024 р. від Юрія).

Номінації стану довколишньої території

Із лексикою на позначення рівня води тісно пов'язана номінація стану довколишньої території: *затоплена; разлілось; набережної вже нема; не було видно; під водою; пішло під воду; територія затоплювалась; позаливало, потопило; потопило там дуже*. У семантиці цих назв акцентовано на зникненні з поля зору значної площі суходолу. Наведений номінативний ряд передає ідею незворотної втрати. Так, ідіома *вже нема* є типовою для українських похоронних голосінь:

До кого я буду ходити, де я тебе буду шукати, звідки виглядати?

А я ж до тебе прийду, а тебе вже нема [1, с. 680].

(Див. також [1, с. 292, 541, 621, 723].)

Із семантичним полем смерті пов'язана також ідіома *не видно*:

А там же тобі темнесенько,

Та й не видно нічого [1, с. 290].

Да ти все покинула, да йдеш на той світ.

Да нічого ж не видно,

Да там темненько [1, с. 468].

Фразеологізм *піти під воду* характерний для оповідей про переселення із зони затоплення, які я записала від переселенців: *«...все пішло під воду завдяки оцій техніці»* (записано 2019 р. у м. Переяславі Київської обл.); *«А оце думаєте, що у Черкасах стоять на намитому дома, – що вони не підуть під воду? Підуть під воду»* (записано 2021 р. у с. Леськи Черкаського р-ну Черкаської обл.). Ця лексична одиниця також містить семантику остаточної втрати.

Оповідачі наголошують на тривалих незворотних втратах і змінах унаслідок тривалого перебування території під водою: *«Дніпряни, Козачі Лагері, Кримки. Єслі по мапі подивившия – побереж'є вдоль берега. І Олешки, і Гола Пристань. Пристань – ще ж не вездє вода посходила. Ну, спала, но багатенько ще стоїть, потому шо потопило там дуже. Люди з Голої Пристані виїжджали – хто в Херсон, хто в Скадовськ»* (записано у квітні 2024 р. від Юрія).

Персонажі й сюжети

В автобіографічних наративах про затоплення українських територій після руйнування російськими окупантами Каховської ГЕС респонденти обов'язково

згадують людей, які безпосередньо постраждали через цю подію. Поява персонажа в тексті спогаду найчастіше відбувається в межах певного сюжету. Оповідач передає чужий досвід, супроводжуючи розповідь більшою чи меншою кількістю деталей цього сюжету. Фольклорний прийом донесення до слухача інформації через приклад чужого досвіду типовий для оповідної традиції. Респондент виходить за межі своєї історії, переповідаючи чи описуючи історію інших. Цей прийом використовують для переконання слухача у правдивості оповіді. На цю особливість усноісторичних наративів звертає увагу Торунн Сельберг: «Щоразу, коли оповідачі позиціонують себе за межами своєї історії, звертаються до аудиторії, надають інформацію та коментарі, вони використовують стратегію, розроблену для підвищення довіри до історії» [7, р. 72]. Вбудовування сюжету має також на меті викликати емоційний відгук і співпереживання в слухача.

Оповідачка Світлана із с. Гола Пристань після затоплення виїхала з окупації. В інтерв'ю вона детально розповідає, як їй удалося врятуватися із затоплених будинків, хто їй допомагав, як вона пережила затоплення свого села. Ось фрагмент із її інтерв'ю: «У цього сусіда теж була лодка, розбили двері і загнали її прямо в хату. У нас там був височенький чоловік, він нас на плечах виніс до першої лодки, а потім ми пересіли в іншу. /.../ Ми їхали, ми не те що плакали, ми кричали. Всі центральні вулиці затоплені по криші, стирчать одні димарики» [2, с. 696]. Жінка розповідає про три дні поступового затоплення й порятунку на човні. Спочатку люди, вже знаючи про підлив дамби, думали, що вода до них не дійде, далі готувалися перечекати на другому-третьому поверхах, зносили продукти до сусідів у вищий будинок, рятували домашню птицю й худобу, та зрештою були змушені покинути власні домівки.

Респондентка детально описує свій досвід пережиття затоплення. Далі вона розповідає про людей, які загинули у воді: «А скільки людей погинуло, скільки стариків було, вони там і осталися в тій воді. Рядом там була вулиця, люди лізли по драбині на горище, драбина зламалась, так троє людей там втопилось» [2, с. 696]. На відміну від детальної історії свого порятунку, історію інших людей пані Світлана передає узагальнено, без конкретизації. Можна припустити, що саме такі розповіді про порятунок і загибель людей активно побутували серед мешканців затоплених та довколишніх міст і сіл.

У розповіді Юрія, мого співрозмовника, мешканця Херсона, виникає ціла низка персонажів, які безпосередньо пережили затоплення. Так, він мав змогу спілкуватися з рибалками, які саме під час підливу дамби рибалили на Дніпрі поблизу Херсона. Ці люди врятувалися завдяки моторному човну. *«Потом бачили етіх самих... рибаків. Говоріт: "Позносило! Там такое, шо, – говоріт, – думав, не вигребем на моторі". Ну, поехали ребята рибу ловить удками... покидали. [Тікали звідти?] Да, тому що вода піднімається буквально одразу, з пер-*

шої хвилини. [А! Вони не знали.] Не знали. Ну, як рибаки їздять: на ніч поїхали і рано-вранці покидали спінінги. То ж вони рибачуть, а тут всьо поносило, всьо тащит. [То вам розказали чи ви самі із цими людьми говорили?] Я з ними балакав. Вони говорять: “Тікали на моторі. Єле вигребли до Херсону доїхать”» (записано у квітні 2024 р. від Юрія). Тут оповідач імпліцитно акцентує на руйнівній силі потоку води із Каховського водосховища: наскільки важко було врятуватися людям із прилеглих до греблі населених пунктів, якщо навіть рибалкам на моторному човні біля Херсона (за 70 км від Каховської ГЕС) було непросто це зробити.

Далі пан Юрій інформує, що завдяки приходу води мешканці із затопленої території змогли вибратися з окупації в Херсон: «Люди, які постраждали на лівому березі, я таких зустрічав, район Голої Пристані, Олешки, Кардашинка, – там же все потонуло. Мужик, я його бачив, каже: “Уже шо? Сиджу на крише. Вода пре, а я на крише. Тут на лодке підпливають волонтери”. – “Рятуйся, садись на лодку і поїхали”. – “Куди?”. – “Ну, на берег”. – “А куди на берег?”. – “В Херсон!”. – “Да ви шо!”. Тіпа, шо не до орків, а вони його голого, босого, з документами привезли в Херсон» (записано у квітні 2024 р. від Юрія). За допомогою діалогу оповідач передає швидку зміну в настрої свого персонажа – від розпачу до радості через те, що в нього з’явився шанс потрапити на українську деокуповану територію.

Упродовж розмови Юрій тричі згадує молоду жінку, яка самотужки на човні вивезла з окупації свою сім’ю: «Потом інша була жіночка, так вона вивезла двоє дітей, мати, бабусю, собаку. /.../ Їй чи 35, чи... ну, трохи більше тридцяти років. І оце там їх всіх надуріла. Це вона чи з Козаких, з Козаких Лагерей... І на лодку – в Херсон. Потому що тоді обстрілів таких не було, міномьоти отошли. Когда разлілось – міномьоти отошли, вже міномьоти не доставали Херсон. /.../ Ця жіночка, вона мені тогдa... Я кажу: “Ну, молодець!”. Вона мені: “А я їх обдурила, сказала, що на берег, і не сказала, що в Херсон”. На лодках, веслами, щоб тихо було, щоб під обстріл не попасть» (записано у квітні 2024 р. від Юрія). Респондент захоплюється мужністю й винахідливістю молоді жінки, яка зуміла разом зі своїми рідними та домашніми улюбленцями добратися в Херсон. У Херсоні, який приймав таких біженців, надавали гуманітарну й фінансову допомогу, про що теж зазначив Юрій.

Втеча водою була небезпечна і через міни, які були у воді та вибухали від контакту, і через загрозу потрапити під обстріл: «А гарантій нікаких нема, що ти допливеш. А деь рядом міна пропливе...» (записано у квітні 2024 р. від Юрія). Оповідач наголошує на рішучості своєї героїні, яка швидко прийняла рішення й досягла бажаного: «Да, я сам в шоці: прінять рішення і на вьослах уйти! І шоб по-тіхому, – мотор заведеш, і...» (записано у квітні 2024 р. від Юрія). Виконання прийнятого рішення вимагало від жінки значних фізичних

зусиль, оскільки втікати треба було тихо, беззвучно, тобто вона не могла завести мотор на човні, і їй довелося гребти веслами. І все-таки жінка пішла на такий ризик: *«Ріснуть і всьо. “Бо нагоди іншої, – говорит, – не буде”. Ну, это поступок. Для меня она как герой. И ще й котів і собак! /.../ Для мене це шок, що на вьослах з бабами і двоє малих дітей. Я був так аж спантеличиний. Яка молодець, що так зорієнтувалася, рішитися і виконувати»* (записано у квітні 2024 р. від Юрія).

Пан Юрій розповів також про іншу жінку, яка і сама врятувалася з окупації, і вивезла свого паралізованого чоловіка, змайструвавши пліт із дверей і двох холодильників: *«Він неходячий. “Отож зв'язала його, – говорить, – положила на холодильник, прив'язала”. Він же пливе, потому що ємкость здорова, і вода тримає. І його витримала. Так і вивезла, потому що він неходячий був. Ну, хто як змог, насколько рішучості людині хватить»* (записано у квітні 2024 р. від Юрія).

Наведені образи дають підстави дійти висновку, що оповідач розгортає свій наратив як героїчну, а не трагічну оповідь. Так, про можливі жертви затоплення він згадає побіжно, а на описі людей, які і самі втікають з окупації, і рятують своїх близьких, він зупиняється досить детально, кілька разів повертається до цих сюжетів, роздумує про їхню мужню поведінку, вміння вчасно прийняти й реалізувати сміливе рішення.

Висновки

Автобіографічні наративи про досвід пережиття затоплення внаслідок підриву Каховської ГЕС свідчать, що ця подія активізувала і сприяла утворенню спеціальної лексики для номінації затоплення. Чимало слів оповідачі вживають на позначення динаміки зміни рівня води; для опису стану території, затопленої водою; номінації зменшення обсягу води; для назви забруднень, руйнувань після відходу води. Проаналізований номінативний ряд передає ідею незворотної втрати, семантика номінації характерна для тематичного поля смерті.

Образно-сюжетна система оповідей зосереджена навколо людей, які героїчно вибиралися з окупованих затоплених сіл; мешканців Херсона, які зуміли врятувати своє майно від знищення; українських військових і волонтерів, які, ризикуючи життям, рятували людей, що опинилися в епіцентрі лиха; а також людей, які загинули через затоплення й обстріли Херсона.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Голосіння / упоряд. І. Коваль-Фучило ; [наук. ред. Л. Іваннікова] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2012. 792 с.
2. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 12. Культура повсякдення часів російсько-української

- війни / уклад. : О. Таран, І. Коваль-Фучило ; [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2024. 848 с.
3. Єрмоленко С. Я. Мінлива стійкість мовної картини світу. *Мовознавство*. 2009. № 3–4. С. 94–103.
 4. Записи двох інтерв'ю Ірини Коваль-Фучило із херсонцями, чоловіком і дружиною, у квітні 2024 р. Розмови відбулися в Києві.
 5. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту. Київ : Знання, 2008. 423 с.
 6. Narrating, Doing, Experiencing. *Nordic Folkloristic Perspectives* / Edited by Annikki Kaivola-Bregenhøj, Barbro Klein & Ulf Palmenfelt. Helsinki : Finnish Literature Society, 2006.
 7. Selberg Torunn. "Our Lord's Miracle". Talking About Working Wonders. *Narrating, Doing, Experiencing. Nordic Folkloristic Perspectives* / Edited by Annikki Kaivola-Bregenhøj, Barbro Klein & Ulf Palmenfelt. Helsinki : Finnish Literature Society, 2006. P. 64–78.

Iryna KOVAL-FUCHYLO

Ph. D in Philology,

Senior Research Fellow,

Department of Ukrainian and Foreign Folkloristics,

M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of

NAS of Ukraine

(Kyiv, Ukraine),

e-mail: koval-fuchylo@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4048-9114>

VOCABULA AND IMAGES OF STORIES ABOUT FLOOD DUE TO THE EXPLOSION OF THE KAKHOVKA HYDROPOWER PLANT

Annotation. The article studies the vocabulary of the flooding of territories due to the explosion of the Kakhovka hydroelectric power station by the occupation forces. The following lexical-semantic main groups of nominations, which are most characteristic of the stories about this event, are analyzed: names of the event of the flooding (*the explosion of the Kakhovka hydroelectric power station, flood*); vocabulary for indicating the movement of water (*arrived, began to rise*); nominations for indicating the water level (*two floors were completely flooded*); nominations for the state of the surrounding territory (*the embankment is no longer there, it has become dirty, went under water*); characters and plots (*desperate, rescuers, old people*). The narrators' attention is focused on the rapid change in the movement of water, they identify markers for determining the level of flooding, most often these are trees and parts of houses, and describe cases of rescue and death of people. The heroes of the stories are people who, despite the danger to their lives, were able to escape from flooded occupied settlements to Ukrainian territory.

The purpose of the study is to identify and analyze the main nominations of the flooding based on oral narratives about this event. The method of linguistic analysis of word semantics was used, and the interview method was used to collect the material. The conclusions of the work will be useful for understanding the consequences of the criminal explosion of the Kakhovka hydroelectric power station by the Russian occupation troops.

Keywords: Kakhovka hydroelectric power station explosion, lexical-semantic groups of nominations, autobiographical stories, Kherson.

«ЛЮБОГО ЗВУКУ БОЯЛИСЯ»: ЗВУКОВІ ЛАНДШАФТИ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ В ОПОВІДЯХ УКРАЇНЦІВ

УДК [398.2(=161.2):81'34]:355.01(470+571-651.1:477)"20"

Надія ПАСТУХ

кандидатка філологічних наук,
старша наукова співробітниця,
незалежна дослідниця
(м. Львів, Україна),
e-mail: npastukh@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7703-5541>

Анотація. У статті на основі особисто проведених інтерв'ю та інтерв'ю, які було записано колегами-науковцями й опубліковано, починаючи з 2022 р., проаналізовано звукові ландшафти війни Росії проти України, що активно омовлюються в оповідях українців як важлива складова їхнього воєнного досвіду та новоздобутих тактичних знань. Зокрема, у дослідженні простежено, які зі звуків війни найчастіше маркуються в наративах про особистий досвід війни; які з моментів війни передусім конструюються з використанням звукових образів; чи зіставляються звуки війни й мирного життя і яких траєкторій набуває таке зіставлення. Записані розмови дозволяють побачити, як почуте в просторі війни набуває семіотичних інтерпретацій – як тих, що народжуються в нових контекстах людської комунікації та циркуляції історій війни, так і тих, що укорінені в традиційній звуковій картині світу та знову осмислюються в умовах сучасної війни. Виразно простежується тенденція конструювати оповідь про свій беліфонічний досвід, відштовхуючись передусім від звукового ландшафту свого міста чи села в мирний час або час до широкомасштабного вторгнення.

Ключові слова: звуковий ландшафт, звук, війна, оповідь, конструювання, вербалізація, досвід війни.

Звуки війни – важлива складова воєнного досвіду та новоздобутих тактичних знань, які дають уявлення не лише про видиме, але й про невидиме, не тільки про статичне, а й про динамічне, не лише про те, що можна почути, але й про те, що можна відчуту шкірою. Звук досягає тіла навіть тоді, коли саме джерело звуку невидиме й недосяжне, – тому він, з одного боку, особливо підступний і небезпечний, а з другого, – максимально інформативний, здатний долати відстані, стіни та час. Усі пишуть про ефемерність звуку, але навіть

односекундний звуковий досвід може назавжди залишитися в тілі фантомним болем (не кажучи вже про «видимі» фізіологічні наслідки – такі як глухота або черепно-мозкова травма). Зрештою, звук незбагнений і через те дуже міфологізований у культурі. Отож акустичний досвід активно омовлюється в історіях війни, набуває різних семіотичних інтерпретацій – як тих, що народжуються в нових контекстах людської комунікації та циркуляції історій війни, так і тих, що укорінені в традиційній звуковій картині світу та знову осмислюються на цьому витку безкінечного ланцюга війн.

В основу дослідження про звукові ландшафти війни покладено 36 моїх розмов із тими, хто погодився поділитися своїм досвідом війни¹. Аналіз так само ґрунтується на вже оприлюднених інтерв'ю: ідеться про низку публікацій в «Українському історичному журналі» та про книжкове видання, де подано розмови з мешканцями деокупованої Чернігівщини (проект «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання»; С. Маховська, О. Воробей, О. Боряк, О. Березовська, А. Панкова, К. Литвин, О. Шевчук, О. Васянович) [2; 4; 10; 8; 12; 3; 11], а також про матеріали окремого тому в межах серійного видання Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України «Етнографічний образ сучасної України» [6].

Загалом досвіди, які постали на основі звукових відчуттів, як і смисли, яких набуває звуковий простір в оповідній традиції, часто залишаються на периферії вивчення сенсорного виміру пережитого й омовленого: уся увага звично звернена на зорові враження, яким приписують ключову роль у процесах сприйняття, подальшої вербалізації й семіотизації та, зрештою, конструювання пам'яті. Насправді звукова площа дуже важлива в сприйнятті певної події і більш семантично значуща, ніж зазвичай уявляється. І на це, окрім яскравості й сили реальних акустичних переживань, є свої наративні традиційні підстави.

Віддавна кожен звук довкілля – незалежно від того, чи це була людська мова, чи звуки живої або неживої природи, а чи звучання результатів людської діяльності, – сприймався не як позбавлений сенсу шум, а як голос, який комусь належить і щось означає, несе певне повідомлення, яке потрібно правильно відчитати. І таке сприйняття виразно демонструють народні оповідні прак-

¹ Аудіозаписи та транскрибовані тексти розмов зберігаються до завершення війни в моєму приватному архіві. Цитуючи далі своїх співрозмовниць(-ків), я вказуватиму стат'ю (Ж/Ч), рік народження, місце проживання на момент початку широкомасштабного вторгнення та прізвище записувача. У разі проживання в невеликому населеному пункті буде зазначено лише назву району. Не маючи змоги назвати прізвищ своїх співрозмовниць(-ків) із міркувань безпеки, висловлюю їм велику вдячність за їхні думки, візії та почуття, які звучать у статті на рівні з моїми. Такий формат паспортизації я використовуватиму в разі покликання на розмови, які записали мої колеги (якщо буде наявна відповідна інформація).

тики². Основний акцент, що незмінно пов'язаний зі звуками довкілля – звуками, які не є людською мовою, які не так просто зрозуміти, які належать комусь невидимому, а отже, за якими неодмінно лежить прихований сенс, – полягає в тому, що через «мову природи», через звуки навкруги стає можливим зазирнути до минулого чи майбутнього³.

Отож звук важливий, і до початку війни та до розгортання процесу циркуляції історій про війну в українській наративній традиції існувала достатньо розбудована й семіотично багата акустична картина світу. Вона так чи інак впливатиме на конструювання особистого звукового досвіду загалом і досвіду війни Росії проти України зокрема.

Війна як явище, яке максимально наповнене звуками, до того ж тими звуками, що донедавна були часто невідомі, які лякають і травмують, які організовують життя й маркують небезпеку й можливу смерть, об'єктивізується в оповідях передусім через омовлення аудіодосвіду. В умовах війни, коли люди змушені ховатися у своїх домівках, підвалах, бомбосховищах, коли безпечніше вважається сидіти без світла в темряві й завішувати вікна, коли перебування поза домом неможливе під час комендантської години і загалом утруднене багатьма іншими чинниками, звук залишається чи не єдиним зв'язком зі світом назовні. На думку доцента етномузикології та звукових досліджень Нью-Йоркського університету Дж. Мартіна Дотрі, саме звук є центральним у воєнному досвіді як солдатів, так і цивільних осіб [1].

Які зі звуків війни найчастіше маркуються в наративах про особистий досвід війни

У воєнних наративах часто омовлюються незвичні звуки, *по-перше*, ті звуки, які раніше в житті до війни ти ніколи не чув, вони тобі були невідомі, вони не вписуються в наявну систему знаків і позначень, тому вражають і, як наслідок, вражатимуть і слухача; *по-друге*, ті звуки, які ти досвідчуєш у незвичних ситуаціях, нетипових для цих звуків контекстах. Така логіка вибору певних акустичних подразників із первинно однорідного довкілля звуків є звичною

² У найдавніших оповідях – казках – звуки довкілля названо «мовою природи», навчитися якої означає розуміти не лише тварин, але й усе живе та неживе навкруги: шелест листя, скрип дерев, дзвін роси тощо. Знати її означає розуміти, «що дитина заплаче, що птиця запищить, що худобина заричить, що жаба накричить» [13, с. 100], «що птиця говорить, чи який звір, чи лист шумить на деревині» [13, с. 233], «що під землею робиться». Людині, яка розуміє мову природи, «зіллі вогорит – віт чого воно йи» [5, с. 215].

³ Це уявлення виразно простежується в давніх оповідних практиках, коли, скажімо, про якісь приховані в минулому злочини повідомляє сопілка чи дерево, або, навпаки, коли про певні події майбутнього дізнаються через розмову тварин. Інформація, яка приходить через звуки довкілля, корелює із сакральним, а сакральне – для майбутнього. Тому володіти «мовою природи» – це не лише знати, «що ся в світі діяло», це водночас відати, «що ся буде діяти» [7, с. 138].

в наративних практиках і виказує послідовний інтерес до того, що опиняється поза рамками упорядкованої картини світу. Про тенденцію формувати свій беліфонічний досвід відштовхуючись від звукової нормальності мирного часу писав Дж. Мартін Дотрі, досліджуючи звуки та слухання війни в Іраку [1, с. 36–37]. Отож серед перших – ніколи не досвідчуваних звуків або звуків, які доводилося чути хіба в ранньому дитинстві, – звуки зброї, військової техніки, її руху, звуки повітряної тривоги та протиповітряної оборони, звуки активності ворога – чи голосової, а чи будь-якої іншої, звуки вуличних боїв: *«Тут рантом я почула гул. Ми з чоловіком вибігли на вулицю і побачили таку картину: над хатою дуже низько пролітали чотири ракети. Вони гуділи і одночасно свистіли, такий незвичний звук, я його раніше за все життя ніколи не чула. Це було страшно, просто страшно»* (Ж, Вінниччина, Таран) [6, с. 41].

Такі незрозумілі звуки часто подано безособово, без вказівки на їх джерело (*жухнуло, громихає, бахнуло, бабахнуло, шарахнуло, вгатило, ляпає, гахає, гупає, гримає, гримить, ляскає, гуде, шумить, лупить, дзвенить, тріщить* тощо) – нерідко з додаванням неозначеного займенника «щось» – *щось гуде, щось бахнуло*. Маємо просте й цілком очевидне пояснення: людина може чути й не бачити, що звучить, або чути, бачити, але не знати найменувань усіх тих реалій війни, які з'являються і стрімко змінюються. Однак у такому безособовому поданні – також відгомін наративної традиції табування недобрих сил, схованих за цими звуками. Можна було б вважати таке міркування натяжкою, коли б не інші приклади уникань, як-от послідовне й тенденційне називання ворога в оповідях через особовий займенник «вони», яке кількісно перевершує будь-які інакші способи поійменувань росіян.

Так само сюди можемо зарахувати й ті звуки, що напряду не стосуються воєнних дій чи їх загрози, – вони пов'язані з наслідками, які несе війна у світ цивільного життя: багатоголосі хори увімкнених на вулицях генераторів⁴; сигнали про загальнонаціональні хвилини мовчання; новопосталі пісні про війну; легендарні фрази, породжені війною, які стали гаслами на мітингах та ін.

І власне досвід цих звуків є добре маркованим в історіях війни. До того ж – що більшими є знання в цій ділянці, то більше та детальніше оповідач чи оповідачка про це розповідають – із нюансуванням, із точними назвами військових зброї і транспорту, які «звучать», із переданням змін у самому звуці, змін, що дають уявлення про траєкторію руху, про близькість або віддаленість, про час, який залишається до вибуху чи розлітання осколків. Інформація, що є життєво необхідною для організації своєї безпеки, особливо активно вербалізується. Вона вважається цінною і цікавою для слухача та водночас засвідчує

⁴ На омовлення таких нових звукових досвідів указують дослідники інших воєн: так, наслідком війни в Іраку стало поширення «галасливих генераторів», які заглушували звичний колись спів птахів [1, р. 39].

експертність оповідача. Це така гірка сатисфакція за пережите – говорити про речі, які можуть бути цілком невідомі слухачеві, від яких у слухача йтиме мороз по шкірі і в яких оповідач почуватиметься, як не сумно це звучить, справжнім експертом.

Водночас на ці нові звуки з їх реальними характеристиками може накладатися наявна в традиційній системі знаків і позначень схема, що «прилаштовує» окремі звучання під свої значення: так, скажімо, звуки, які породжують вороги, протиставляються «своїм» звуком, як погані – добрим: *«Дрони як летять, то наш дрон – він як пчолка, а ти»* [ворожии. – О. В.] – *так жосткии такии. Може, большии, ну, по-другому ти свистав* (Ж, 1943, Чернігів, Воробей) [4, с. 182].

Серед інших маркованих звуків війни – звуки, які фігурують у не властивій для них ситуації. Скажімо, лунання гучних звуків тоді, коли мала б бути тиша – наприклад уночі, чи абсолютна тиша вдень у місті, коли насправді має нуртувати життя. Ці парадокси звертають на себе увагу й нерідко омовлюються. Одна з оповідачок у своїй історії війни розгортає опис моторошної тиші завжди галасливого міста, тиші, що «звучить» у перший день повномасштабного вторгнення як провіщення лиха: *«А знаєте, що було перед самою війною? Це така тиша була! Така тиша була страшна! Вона аж дзвеніла! Не белочка в мене в дворі не пробігала, не птінки не чути було! Всі затихли, і собаки, і коти! Вообщє така тішина була, аж страшно! Я чоловіку говорю: “Боже! Це всьо!” Така тиша була! Та я чула, що нічого не чутно. Понімаєте, я вийшла в двір, а в мене нічого не чутно. Ні одного звука по всьому місту! Не одного!»*⁵ (Ж, 1960, Київщина, Олійник) [6, с. 316].

Серед омовлюваних звуків «не на своєму місці» – нетипове й моторошне мовчання маленьких дітей під час тривалої дороги, тоді коли за інших обставин вони поводитися б гамірно; припинення домашніх тварин в окупованих селах, про яке розповідають у контексті страху перед очікуваним і небажаним шумом, що міг би привернути зайву увагу ворога. Неодноразово в оповідях можна почути про крик оповідачок у безлюдних і зазвичай тихих місцях – у лісі, вдома наодинці, на городі – як спосіб розрядити довго стримуваний і накопичений відчай.

Які з моментів війни найчастіше в оповідях конструюються з використанням звукових образів

Досвід війни і її звукова площина розподіляються дуже нерівномірно по території України, а за межами України вони абсолютно змінюють свої пара-

⁵ Картини несподіваного замирання міста 24 лютого непоодинокі й відповідають оповідним канонам змалювання початку певних катастрофічних подій. Далі буде наведено ще одну цитату про тишу першого дня великої війни як знак перевороту, початку хаосу.

метри. Тому в історіях війни перелік цих моментів, що неодмінно «озвучуються», буде різним – залежно від того, виїхав(-ла) оповідач(-ка) в перші дні війни чи пізніше, яку дорогу обрав(-ла) для виїзду, був(-ла) він / вона в окупації, де саме був(-ла) в окупації, наскільки далеко був(-ла) від лінії бойових дій, від кордону, від аеропортів, від військових об'єктів та багатьох інших обставин.

Так, для тих, хто виїхав у перші дні повномасштабного вторгнення, звукові історії війни – це передусім звучання і слухання їхньої дороги: людські крики й плач на перонах, на прикордонних переходах, у транспорті; часто – розпачливі гукання жінок, які загубили в натовпі дітей; вигуки волонтерів на станціях із пропонуванням води і їжі; зітхання й напружена мовчанка в дорозі; звуки бомбардування, які було чутно в транспорті під час перечікувань: *«Бо коли поїзд приїхав на вокзал, там дуже страшно було. Ми отак-от закрилися, там наче якийсь апокаліпсис. Просто всі кричали, всі штовхалися, звуки були, ну, реально як в пеклі»* (Ж, 2004, Київ, Олійник) [6, с. 270].

Натомість решта акустичного досвіду стосується звуків чужої країни: оглухання від звучання мирного довкілля й безтурботного життя, несприйняття на початку перебування чужої мови, пошук в іншому середовищі рідної мови, сприйняття мирних звуків крізь призму воєнних споминів.

Коли ж ти зазнав щоденних чи навіть щохвилинних обстрілів – твоя історія війни буде насамперед про цей звуковий досвід, у якому розвинулася здатність отримувати дивовижну кількість тактичної інформації зі звуків довкола: *«У нас дети знали – в подвал 17 ступенек. Вот они четко... знали, что: о! идет вылет! Они знали через сколько идет обратка. И они кричат: “Бегом бежим в подвал, сейчас будет обратка”. Вот они бегут 17 ступенек вниз, 4 ступеньки налево и темный коридор – они знают, сколько им идти. Влад считал по шагах – темно было – сколько идти. Вот»* (Ж, 1979, Маріуполь, Пастух); *«Ну, як тільки починались вистріли, ми розрізняли: як глухий вистріл – значить це пушки чи гаубіци, як свистить – це міна, оці ж “гради”, понятно, як шум такий, і то тоді вже повітряна тривога, воєнні нас привчили. А саме таке було протівне, особливо вночі – ці самальоти [літаки] летіли, і цей гул, наче комар, і гуде, а де він шо скине. В підвалі, канєшно, сиділи, і “Отче наш” читали – і все»* (Ч, 1962, Чернігівщина, Березовська) [11, с. 241–242].

Коли ти маєш надважкий досвід війни, то пам'ятаєш звуки поступового стихання людського крику в будинках, що горять, або стогони людей під завалами, яким не можна допомогти, чи скорботні голосіння близьких, – усе це акустичне пекло витіснятиме з історії війни інші менш важкі звуки: *«У нас был такой... двенадцатизэтажный дом был... И вот он с первого по двенадцатый этаж – он весь сгорел, как свечка. И, естественно, там люди оставались, естественно, они кричали... Там, знаешь, кто-то говорит – забудь, время все*

лечит. Как оно может вот это все вылечить, да? Я говорю, вряд ли, потому что там... ну, такое увидеть, услышать» (Ч, 1968, Маріуполь, Пастух).

Але незалежно від свого досвіду всі без винятку розповідатимуть про момент початку війни. І найчастіше оповідачі дізнаються про неї, про війну, власне через звук. Передусім через вибухи, звук літаків, воєнної техніки, що йде, чи через несподівано ранній телефонний дзвінок, голос близької людини, яка будить, дзвінок у двері сусідки. Проте все-таки найчастіше – через вибухи. Зрештою, цей типовий для часів Другої світової війни і вже дещо застарілий у сучасній мові вислів «війна вибухнула» маркує визначальний звуковий вимір війни: «*Ми прокинулись від звуків вибухів, які були на аеродромі в Краматорську*» (Донеччина); «*Ну, 24-го ночью бух-бух услышал*» (Чернігівщина); «*Вранці 24 лютого я проснулася від звуків вибухів*» (Хмельниччина); «*Я проснулась от какого-то хлопка, но я не поняла сразу, что это был взрыв*» (Київщина); «*Близько п'ятої години ранку прокинулись від вибухів у Дарницькому районі міста Києва*» (Київ).

Ця звукова складова війни така сильна, що навіть коли насправді війна починається з тиші, та тиша стає «голосною», «дзвінкою», запускаючи фантомні звуки війни: «*І я відкриваю вікно на кухні – і така тиша, я її просто передати не можу. Це настільки голосна була тиша. В мене було таке відчуття... У нас за два дома від нас шла головна вулиця... Ну, одна з тих вулиць, через які можна було заїхати в місто. І таке відчуття, що там йде військова техніка по ній. Але дуже тихенько. Я розумію, що там ніякої техніки не було... Я хотіла почути війну. Я слухаю – а я нічого не чую. Але шум якийсь є. І він мене злякав*» (Ж, 1987, Полтавщина, Пастух).

Чи (як) зіставляються звуки війни і звуки мирного життя

Якщо говорити про ті звуки війни, які були досі невідомі, то інакше їх описати, аніж через звуки відомі й зрозумілі, тобто через звуки мирного життя, не вдасться, – такого мовного ресурсу для цих речей поки не існує. Тому звуки військової техніки, зброї часто описуються через реалії мирного довкілля (класичний приклад – назви «мопед», «газонокосарка», «летюча балалайка» на позначення іранського дрона-камікадзе, що має специфічний шум) – розривання газових балонів, лопання покриттів, дзижчання комах тощо: «*Чути було, як літаки літали. А звідки я знала, що то були винищувачі, як в нас було таке в селі, іноді над селом пролітали. То, в принципі, звук такий, що в перший раз як почула, то думала, що газовий балон зірвався. Це було літом, був звук такий, як начебто кабана смажать, то такий звук*» (Ж, 1993, Чернігівщина, Бех) [6, с. 826].

Інший звичний оповідний спосіб наблизити звуки війни до мирного довкілля полягає в тому, аби вербалізувати свою байдужість і навіть зневагу до такої акустичної агресії – через вписування воєнних звуків у часопростір своїх

буденних справ, як-от миття підлоги, рубання дров, готування їжі: «Там дець гунає – вона [мама оповідачки] миє поли... Мама миє поли, літаки літають над будинком» (Ж, 2001, Київщина, Пастух); «Так “гради” свистять, летять, а я в сараї капаю ті дрова. Свистіть, кажу, скільки хочете» (Ж, 1943, Чернігів, Воробей) [4, с. 179]; «Поки стріляли. Ми істи готовили» (Ж, 1972, Чернігів, Березовська) [2, с. 59]. Нейтралізація акустичного ландшафту війни могла відбуватися також через заглушування звуків обстрілу, крику й плачу звуками світу культури, як-от співом чи молитвою: «Дак оце таке пережили. Дак вони оце знають, шо як нада плакати, то я співаю. [О. В.: Ви співали? А воно вам допомагало, співати?] N.: Да, воно як освобождало від того. То я якусь частушку от проспівую, то іще щось. То я як шось проспівую, то стає легше» (Ж, 1943, Чернігів, Воробей) [4, с. 177–178].

Найщільніше накладаються два протилежні світи звуків у такому відомому психоемоційному явищі, як *синдром проєкції*, за якого звичайні звуки докiлля – чи то природні, а чи індустріальні – асоціюються з ракетно-бомбовими ударами, прольотами бойових літаків чи шахедів [9, с. 53–59]. Цей синдром змушує людину завжди почуватися в небезпеці – навіть тоді, коли вона опиняється поза межами України. Авіалайнер у небі, грім, святкові салюти, гучні побутові або індустріальні звуки – усе це багатоманіття звичайних безпечних звуків переносить слухача в простір війни: «N.: Вано уже астанєцца на всю жизнь... Всю жизнь будєш тєпєрь начєку і будєш слухать... Щас уже гром грєміт – всє стаят уже: шо таке? Уже вано астанєцца ето всьо...» (Ч, 1990, Чернігівщина, Панкова) [10, с. 39].

Підсумовуючи, варто наголосити, що звуковий досвід війни – це не лише про звуки, які ти досвідчуєш, перебуваючи в просторі війни, це і про відсутність звуків у цьому просторі – повну втрату колишнього звукового ландшафту свого міста чи села і зниклі назавжди голоси людей.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Daughtry J. Martin. *Listening to War : Sound, Music, Trauma and Survival in Wartime Iraq*. New York : Oxford University Press, 2015. 344 p.
2. Березовська О. «...якщо закінчиться їжа, от як пояснити дітям, що немає?!»: Мешканка Чернігова N про умови життя в місті під час російського наступу (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2022. № 5. С. 56–67. DOI : <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.056> (дата звернення: 05.06.2025).
3. Воробей О. «Запам'ятай: ні росіяни, ні білоруси – нерукопожатні»: Свідчення про окупацію с. Юр'івка на Чернігівщині. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 30–47. DOI : <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.030> (дата звернення: 05.06.2025).
4. Воробей О. «Тепер я дитя війни та баба війни...»: Свідчення чернігівчанки N про життя в оточеному місті (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 175–189. DOI : <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.175> (дата звернення: 05.06.2025).

5. Галицько-руські народні легенди. Т. 1 / збір. В. Гнатюк. *Етнографічний збірник*. 1902. Т. 12. 215 с.
6. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 12. Культура повсякдення часів російсько-української війни / уклад.: О. Таран, І. Коваль-Фучило; [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2024. 848 с.
7. Легенди та перекази / упоряд. та прим. А. Іоаніді; вступ. ст. О. Дея. Київ: Наукова думка, 1985. 399 с.
8. Литвин К. «Хателась проста волі – і всьо...»: окупація с. Слободи на Чернігівщині очима очевидця (травень 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. № 1. С. 36–50. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.036> (дата звернення: 05.06.2025).
9. Науковий звіт за результатами дослідження «Акустичний терор в контексті російсько-української війни: соціологічний вимір» / склад дослідницької групи: Н. Зубар, І. Рущенко, І. Дубровський, С. Петров. URL: <https://maidan.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/AcuTerorReport-2024-version2.pdf> (дата звернення 07.05.2025).
10. Панкова А., Боряк О. «...це війна, це вбивання цивільних, мирних...»: Мешканці передмістя Чернігова про особливості воєнного повсякдення під час російського наступу та життя в окупації (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2022. № 6. С. 30–47. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.030> (дата звернення 07.05.2025).
11. Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців / кер. О. Шевчук; наук. ред. С. Маховська; ред. група: О. Березовська, О. Боряк, О. Васянович, О. Воробей, К. Литвин, А. Панкова. Чернігів: Десна Поліграф, 2024. 280 с. DOI: <https://doi.org/10.52323/2024-1u> (дата звернення 07.05.2025).
12. Шевчук О. «...росіяни у дворі стоять, так умовляю, щоб у полон здались»: Розповідь очевидця про окупацію с. Полуботки на Чернігівщині (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 49–59. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.049> (дата звернення 07.05.2025).
13. Яворский Ю. Памятники галицко-русской народной словесности. Киев: Тип. С. Кульженко, 1915. 336 с. – (Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии. Т. XXXVII. Вып. 1).

Nadiia PASTUKH

PhD in Philology (Kandydatka nauk),

Senior Scholar,

independent researcher

(Lviv, Ukraine),

e-mail: npastukh@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7703-5541>

**“WE WERE AFRAID OF EVERY SOUND”:
SONIC LANDSCAPES OF RUSSIA’S WAR AGAINST UKRAINE
IN UKRAINIAN NARRATIVES**

Abstract. Based on personally conducted interviews and those recorded and published by fellow scholars from 2022 onwards, this article analyzes the sonic landscapes of Russia's

war against Ukraine, actively narrated by Ukrainians as a crucial component of their wartime experience and newly acquired tactical knowledge. Specifically, this study traces which wartime sounds are most frequently marked in narratives of personal wartime experience; which moments of the war are primarily constructed using auditory imagery; and whether the sounds of war and peaceful life are juxtaposed, and what trajectories such a juxtaposition assumes. The recorded conversations reveal how what is heard within the space of war acquires semiotic interpretations – both those emerging in novel contexts of human communication and the circulation of war stories, and those rooted in the traditional soundscape and reinterpreted under the conditions of contemporary warfare. A distinct tendency is observed to construct narratives of one's belliphonic experience by primarily referencing the soundscape of one's city or village during peacetime or the period preceding the full-scale invasion.

Keywords: soundscape, sound, war, narrative, construction, verbalization, experience of war.

ОКУПАЦІЯ ВОРЗЕЛЯ В СЮЖЕТИЦІ УСНИХ НАРАТИВІВ ПРО ВОЛОНТЕРА КОСТЯНТИНА ГУДАУСКАСА

УДК 398:[316.485.26:356.15][093.3]

Лідія КОЗАР

кандидатка філологічних наук, доцентка,
старша наукова співробітниця,
відділ української і зарубіжної фольклористики,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України
(м. Київ, Україна),
e-mail: kozarli@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2997-6106>

Анотація. У статті розглянуто усноісторичні свідчення волонтера Костянтина Гудаускаса та інших учасників подій про його героїчну роботу під час окупації Київщини. **Костянтин Гудаускас** – волонтер, правозахисник, журналіст, громадянин Казахстану з литовським та українським корінням. У лютому – березні 2022 р., ризикуючи життям, урятував понад 200 людей з окупованих російськими військами міст та сіл на Київщині. При аналізі розповідей про волонтера з Казахстану Костю Гудаускаса ми виокремили такі основні сюжетно-мотивні комплекси: перший приїзд Кості до Ворзеля (рятування родини Покладів); волонтерська робота Кості у Ворзелі під час окупації; трагічні мотиви розповідей Кості Гудаускаса; підняття прапора перемоги у Ворзелі; рефлексії Кості Гудаускаса з приводу пережитої окупації. За результатами дослідження спостерігається фольклоризація образу волонтера Кості, його поява сприймається як якесь диво, а він сам виступає янголом, ангелом-визволителем. У розповідях часто звучать біблійські мотиви: «нагодувати ворога»; «не рятувати людей – це гріх для християнина».

Ключові слова: Ворзель, окупація, волонтери, Костянтин Гудаускас, сюжетно-мотивні комплекси.

Усноісторичні свідчення, записані від людей, які пережили досвід окупації чи брали безпосередню участь у воєнних діях на передовій, важливі для збереження національної пам'яті про боротьбу українців у російсько-українській війні, адже фольклор в усі часи був і залишається одним із дієвих засобів для донесення правди про Україну та українців. Оскільки я пережила досвід оку-

пації у Ворзелі в лютому – березні 2022 р., то для мене найближчими є саме усноісторичні свідчення від жителів Ворзеля і сусідньої Бучі.

Хочу зупинитися на розгляді усноісторичних свідчень волонтера Костянтина Гудаускаса та інших учасників подій про його героїчну роботу під час окупації Київщини. Перший такий крок буде спрямований на виокремлення основних сюжетно-мотивних комплексів у їх розповідях про окупацію Ворзеля та активну допомогу ворзелянам. Другим кроком буде порівняння цих сюжетних мотивів з іншими розповідями ворзелян, які пережили окупацію, і виділення основних особливостей фольклоризації оповідей – образів, символів, повір'їв, снів тощо. На цьому етапі акцентуємо увагу на основних сюжетних мотивах розповідей.

Костянтин Гудаускас – волонтер, правозахисник, журналіст, громадянин Казахстану з литовським та українським корінням. Бабуся Костянтина Гудаускаса – уродженка Києва, з дитинства він сам слухав українські пісні і чув удома українську мову. Народився 21 травня 1983 р. у Казахстані. Через активну громадянську позицію та протести проти фальсифікації виборів президента в Казахстані зазнав переслідувань на батьківщині. У 2019 р. переїхав жити в Україну й отримав тут політичний притулок. Купив квартиру в м. Буча. У лютому та березні 2022 р., ризикуючи життям, урятував понад 200 людей з окупованих російськими військами міст та сіл на Київщині. Став прототипом головного героя фільму «Буча». Співзасновник благодійного фонду *Bucha Help*.

Джерельною базою дослідження стали інтернет-публікації про волонтера та власні записи усноісторичних свідчень.

При аналізі розповідей про волонтера із Казахстану Костю Гудаускаса ми визначили такі основні сюжетні мотиви: перший приїзд Кості до Ворзеля (рятування родини Покладів); волонтерська робота Кості у Ворзелі під час окупації; трагічні мотиви розповідей Кості Гудаускаса; підняття прапора перемоги у Ворзелі; рефлексії Кості Гудаускаса з приводу пережитої окупації. Усі ці сюжетні комплекси є окремими переказами, оповіданнями, вони цінні тим, що несуть інформацію про конкретні події, зокрема початок війни й окупацію у Ворзелі. І хоча «спогад однієї людини не є колективним надбанням, а отже, й не є фольклором, – як писала дослідниця Л. Іваннікова, – але функціонуючи в межах усної традиції, він поступово здобуває ознаки фольклору» [8, с. 65]. Отже, розглянемо ці сюжетно-мотивні комплекси про волонтера Костянтина Гудаускаса і простежимо, як вони набувають окремих ознак фольклору.

Перший приїзд Кості до Ворзеля (рятування родини Покладів)

Евакуація родини Покладів з окупованого Ворзеля зараз уже набуває легендарного змісту. Як згадує С. Поклад, день їхньої евакуації був чудом: «А бензин уже закінчився. Коли наші друзі поїхали, я вишла на вулицю. Над

нами вгорі все літало. Я вийшла хоч чаю нагріти на багатті. Але багаття не загорялося. Я ввійшла на віранду, сіла і думаю: треба щось робити, треба дзвонити кудись, треба вибиратися. І тут я дивлюсь, а стоїть примус. А там же є трошечки бензину. І я відливаю у банку скляну бензин, і несучи заливаю в генератор. І стою над ним. А далше що. А як заводити генератор. А я не вмію. Питаю Ігоря Дмитровича: “Як його заводити?”. – “Та дьоргать треба. Але ти його все одно не заведеш, він вже півроку не заводився”. І я тоді давай дьоргать. І з першого ривка я його завожу. В той день все було чудо якось. Бігом-бігом підзарядила телефони. Ну, добре, зарядила. А зв’язку то нема. Ні Київстара, ні Лайфа. І я згадала, що на вуглу Тюльпанової і Композиторів там кілька днів назад ловив Київстар. Вийшла я за фіртку і пішла. І найшла. Там буквально дві рисочки Київстара появилися, і мені посипалися есемески від наших друзів. І всі вони були приблизно однакового змісту: “Тримайтесь! Вас постараються врятувати!”. Знаєте, це було настільки важливо почути таку інформацію. І тут я почула автоматні постріли. Я бігом додому, закрила фіртку. Я розумію, що ситуація безвихідна, бо в окуповане селище за нами ніхто не приїде. Ніякі воєнні, ні тероборона, ні волонтери. Я сиділа в ступорі. Потім почала відкривати на вікнах ролети, щоб побачити світло. Я закривала вікна, бо боялась, що повилітають вікна, скло. В крайньому випадку ролету цю пошкодить, то хоч вікна залишаться на місці. І тут я відкриваю вікно. Сидимо ми. І тут я бачу, що за вікном червона куртка. Йде чоловік якийсь вздовж кухні. І якісь бумажки показує. Але я далеко сиджу і нічого не чую. Підбігаю, відкриваю квартиру. Говорить: “Ви не хвилюйтесь, Ви не хвилюйтесь, я від Діми Гордона. Діма у фейсбуці пост написав”. І щось тараторить, тараторить, а я нічого не розумію. Я кажу: “Обійдіть будинок, я Вас пущу”. І ось він обійшов будинок, зайшов з тієї сторони, повикладав всі свої бумажки і говорить: “Ви не бійтесь. Я громадянин Казахстану”. Я кажу: “Костя, – Костя його звати, – у нас собаки. Ми без собак не поїдемо”. Він говорить: “Ну звичайно”. І тут я згадую, що на самому видному місці висить грамота про присвоєння Ігорю Покладу звання Героя України. Ви розумієте, що за це нам би могли дати пулю в лоб. Ніхто б з них не розбирався, за які заслуги ми отримали цю грамоту. Тому ми її сховали в машині, а зверху посадили собак. І дякуючи собакам нас не розстріляли. Жартую звичайно. І ми поїхали. Не можу я вам сказати, скільки блокпостів російських ми проїхали. Штук шість, мабуть. На кожному посту були різні. Були слов’яни. І звичайно вони дуже прискіпливо документи вивчали. На одному посту він сказав: “Костя, і за цим старйом ти їхав. Ну ти і дурак. Ти самовбивця”. І так ми добралися до Житомирської траси. Побачили весь цей кашмар. Побачили ці розбиті автомобілі, розбиту техніку. Це видовище не для слабонервових. І коли ми уже заїжджали в Гореничі. В Гореничах був перший уже наш пост український. Костя потім розповідав, що всі, кого він потім вивозив,

всі плакали. І я теж плакала. Ми всі плакали. Ну, і так ми оказались вдома. В шоковому стані. Зайшли до себе додому. А тут світло, а тут тепло, а тут вода. А тут все, а тут ти вже в безпеці, а тут нічого не літає» [6].

В інших розповідях С. Поклад називає Костю Гудаускаса «янголом». «ангелом-охоронцем»: «Костя одразу сказав: “Молимося. І в путь!”. Так, нашого Янгола зовуть Костянтин. Хто для нас тепер ця людина? Той, хто врятував наші життя! Той, за кого ми молимося тепер щодня!» [9].

Одна з упорядників книги «Україна: пекельний 22-й. Народний щоденник» (Київ, 2023), жителька Ворзеля А. Багірова вмістила там розповідь про Костю Гудаускаса під промовистою назвою «У Ворзелі його називають янголом» [1]. Ось як вона пише про перший приїзд Кості до Ворзеля: «Костянтин Гудаускас – правозахисник із Казахстану. За збігом життєвих обставин кілька років тому оселився в Україні, а конкретніше – в містечку Буча, що під Києвом. Перші бомбардування, авіанальоти, висадка російського десанта – все відбувалося на його очах. Як людина з глибоким духовним корінням Костянтин розумів, що найбільше в цей час страждають люди. Внутрішній голос підказував – треба робити все, що можливо для його порятунку. Привід для виїзду в зону окупації був надісланий з інтернету. Він прочитав інформацію, що у Ворзелі під обстрілами перебуває родина народного артиста і Героя України Ігоря Поклада і не має можливості евакуюватися. Вранці 11 березня він сів за кермо свого електромобіля і на свій страх і ризик поїхав у селище, напередодні вивчивши карту Ворзеля і визначивши маршрут руху. До цієї поїздки він жодного разу не бував тут, тому їхав, як-то кажуть, навіпомацки. На блокпостах окупантів представлявся як громадянин Казахстану, який їде вивозити на прохання друзів їхніх німечних родичів. Як розповідала потім дружина Ігоря Поклада Світлана, вони вже й не чекали на допомогу, тому появу незнайомця, який постукав у вікно запросивши до авто, сприйняла як появу ангела-визволителя» [1, с. 228].

Сам Костянтин Гудаускас так розповів про свою першу поїздку до окупованого Ворзеля, звідки вивіз родину Покладів: «Я для себе вирішив, коли я побачив у соцмережах повідомлення, я прочитав. Звісно я знав пісні Ігоря Дмитровича, коли ще жив у Казахстані. І я для себе вирішив, що така людина не должна загинути. Шо би мені не сталося, я должен врятувати. Я розробляв маршрути. До цього моменту я ніколи не був в Ворзелі. І я приїхав до первого блокпоста. Він знаходився біля Михайлівки-Рубежівки з тилу. Це був складний рух, бо це було через дамбу, озера Генеральські. Коли я виїхав на орків, вони були здивовані. А на той час моя автівка була зруйнована, і я взяв у свого друга в автопарку автівку з надписью “таксі”. І тоді після окупації люди казали: “Да, була окупація, але таксі працювало”. Орки як побачили мою автівку, сказали: “Ні, у тебе є кілька минут, щоб отсуда змиться”. Я кажу: “Я дуже довго до вас їхав, я сюда без цих людей не повернусь”. Ну, вони кажуть: “Тоді ми тебе вб’ємо”. Я тоді їм

сказав, що я громадянин дружної країни до раші. Казахстан входить в ОДКБ (Організація договору про колективну безпеку), я їм все тоді пояснив. Я їм показав посвідчення правозахисника Казахстану, которое я получил от Казахстанского уряду. Вони зателефонували своєму командирі. Він під'їхав. Тоді я в перший раз побачив Артема Городілова, котрий корегував всіми вбивствами в Бучі. Він вислухав мене. І кожного разу він мене питає: "Нашо воно тобі треба?". Я кажу: "Я віруюча людина. Бог каже, еслі розумієш делати добро і не делаєш, ти грішиш. Я розумію, шо я повинен шось зробити, щоб урятувати людей. Я приїхав сюда зараді Бога. Дозволь мені це робити". Він пішов, з деким спілкувався, потім повернувся і сказав: "Добре. Но еслі ти з цього шляху кудись звернеш, то будеш убитий". Я бачив, коли я їхав вулицею Ворзеля, я бачив декілька військових, котрі мене спостерігали через приціл» [5].

На питання «Як зустріли Вас, коли Ви все-таки доїхали, Світлана і Ігор Дмитрович?» Костянтин відповів так: «Ну, я переліз через цей паркан. Бо все було закрито. Ролети також були закриті. Я ходив і стукав во всі вікна. І з другої сторони дому, я тепер розумію, що це їдальня, відкрилася ролета, і я вперше побачив Світлану Валеріївну. Тоді я ще розмовляв російською. Це я уже після повномасштабного вторгнення прийняв рішення і це моя мета, я обов'язково її досягну. Я хочу розмовляти мовою Кобзаря. Я не хочу говорити суржиком. Я не громадянин України, але я мешкаю в Україні, я повинен знати її мову.

Я розумів, шо люди мене зовсім не знають, і ще він розмовляє російською. Я кажу: "Я од Дмитрія Гордона". І це була правда. Бо я у фейсбуці прочитав цей його пост. І коли відкрились двері на віранді і Світлана і собаки вибіжали, і потім я зайшов в будинок, і Ігор Дмитрович сидів на кухні. Ігор Дмитрович був дуже змучений, але у нього така куртка була "дінамо"» [5]. Далі Костянтин Гудаускас розповів, як потрібно було швидко зібратися в дорогу, як це відбувалося: «Світлана ніякі речі не брала. Там було декілька пакетів, ліки були. І вона вийшла, каже: "Ну, це найвишша нагорода, мені залишати її тут. Ігор Дмитрович найбільше пишається цією нагородою". Я кажу: "Найдуть цю нагороду – ми там і поляжемо". Це була Зірка Героя України. І ми рішили, шо ми положим в багажник, і зверху сяде Боня. А він такий добряк. Він така ласкава тварина. І коли орк відкрив багажник автівки, цей Боня він оттуда такий радосний вистрибнув. І орк він був такий здивований, але він його так погладив по голові, каже: "Хлопчик, скоро будеш дома". І Боня врятував нас. І нагороду Героя України» [5].

Отже, як бачимо, постать волонтера Костянтина Гудаускаса фольклоризувалася, його поява сприймається як якесь диво, а він сам виступає янголом, ангелом-визволителем. Наявний фольклорний вислів «Була окупація, але таксі працювало». Також простежуються біблійні мотиви – Костя завжди перед орками на блокпостах повторював фразу з Біблії: «Я віруюча людина. Бог каже,

если розумієш делати добро і не делаєш, ти грішиш. Я розумію, що я повинен щось зробити, щоб урятувати людей. Я приїхав сюди зараді Бога. Дозволь мені це робити».

Волонтерська робота Кості у Ворзелі під час окупації

Після того, як Костянтин Гудаускас вивіз родину Покладів з окупованого Ворзеля, їм почало надходити багато повідомлень із проханням допомогти іншим ворзелянам. Ось як про це згадує С. Поклад: «До мене прийшло багато есемесок з проханням врятувати людей з Ворзеля. І я запропонувала Кості свою допомогу. І з цього часу почалася наша волонтерська робота. Я взяла на себе роботу по комунікації з людьми. Складання списків людей, адресів тощо» [6]. Вона також детально описала діяльність волонтера з Казахстану Костянтина Кястутисовича: «Костя – громадянин другої країни, Казахстану, і ще він є віруючою людиною. І він так навчився з ними розмовляти. Він не сварився з ними. Він тільки питав: “Ти християнин? І я християнин. Мені ось Бог велить врятувати людей. Будь ласка, не муч мене, пусти мене. Дай я допоможу людям”. Тобто він бив на совість. Ну, зрозуміло, що на буряцьку совість складно бити. А на слов'янську совість було простіше. І вони його пропускали. Потім почали давати взятки, щоб пропустили, – блок цигарок, він привозив їм білий хліб. Можна сказати, слава Богу, що він це робив, щоб вивезти звідти більше людей. Загалом до 31 березня він вивіз 176 людей із Ворзеля. Ми доставили туди тонн 50 гуманітарки. Він робив 2 рейси в день. Кожний день він привозив туди близько тонни продуктів. Тобто ми не дали умерти з голоду Ворзелям» [6].

А. Багірова у статті «У Ворзелі його називають янголом» пише: «Після того, як він вивіз родину Покладів з окупованого Ворзеля, до них почало приходити багато повідомлень з проханням допомогти іншим ворзелянам. Кожна поїздка – це окрема болюча історія виживання в умовах жорстокої окупації, перебування на межі життя і смерті. Менше з тим, Костянтин врятував 176 людей. А в день визволення Ворзеля встановив державний прапор на центральній площі селища» [1, с. 228].

Ще інша волонтерка Юлія Полянська з Ворзеля також згадує легендарного волонтера Костю, який допомагав їм у таборі «Відкрита Біблія»: «Сказати за деокупацію. До нас заїхала велика кількість волонтерів з усієї України. Це просто святі люди, я вважаю. Люди, які вже після деокупації надали дуже велику допомогу. Костя ще під час окупації привозив велику кількість ліків. І привозив корм для собак для котів» [7].

В одному інтерв'ю Костя Гудаускас пояснив, чому він залишився з початку повномасштабної війни 24 лютого 2022 р. в Україні й почав допомагати людям, а не виїхав за кордон: «Зізнається, що 24 лютого зіткнувся з дилемою – виїхати за кордон і звідти підтримувати Україну чи залишитися тут і робити все

можливе. Рішення прийшло несподівано в черзі за хлібом. Йому хліба не вистачило, але незнайома жінка наздогнала чоловіка й поділилася своїм. Саме в цей момент Костянтин і вирішив залишитися в Україні. “Бо такі люди, готові в складну хвилину розділити з тобою шматочок хліба, просто не можуть залишитися самі, ти маєш бути поряд, ти не маєш права поїхати”, – вирішив він для себе. І вже з наступного дня він прокидався, сідав у машину і їхав до окупованих Бучі, Гостомеля, Ірпеня, Ворзеля рятувати людей» [3]. Костянтин Гудаускас урятував 203 людини і все фіксував на камеру смартфона: «...я записував людей, яких вивозив. Брав листочок, записував ім'я, по батькові. Число, місяць, рік народження та контактний номер. Я розумів, що це важливе. Тому що, можливо, цю людину розшукуватимуть. Бувало, коли, будемо так говорити, у орків був гарний настрій – я робив по три евакуації на день. Ну а бувало – ми наривалися на конвої, і клали обличчям у землю, і стріляли над головою та під ноги стріляли» [4].

Сам Костя Гудаускас так розповідав про своє волонтерство у Ворзелі: «Коли я побачив орків, я не побачив в них якихось солдатів. Це були грязні, в кедах, в кросовках. Од них дуже дурно пахло. Потім у них була колорадська стрічка. Вона у них була кругом. Їжі у них не було. І я став брать їжу для тварин. Вони не забороняли. Але оці консерви вони забирали. Я думав, якась тварина там є. А потім вони кажуть: “Дуже смачні, але не солені”. Я на них дивлюся, але кажу: “А може, вам їжі привезти. Вам і людям”. Вони кажуть, що так, можна. Я кажу: “Звичайно. Ви будете пропускати, то можна”. Я зранку заїжджав в «Сільпо» на Софіївській Борщагівці. Там випікали дуже гарний хліб такий, багетти. На ринке шлях, це на окружній дорозі, я там у людей купляв сало гарне, українське сало. Я не знаю, як вони привозили його із села, но вони його привозили. Знаєте, вот я кожного дня, є в мене та Біблія, котру я читав з дитинства, вона як, знаєте, я їй наізусть цитував оркам. І Господь каже, ну, еслі ворог твой просіт їжі, дай йому. І він збере сам собі углі на голову. Я бачив потім тіх, кому я давав цю їжу, вбитими. Бачив їх. І вони лежали за постом, а уже нові орки стояли на цьому посту. Тож такий сюр. Коли люди, но вони не люди. Бо люди так не можуть. Тоді уже пригрівало сонце. Це березень був, і вони просто оттасківали і залишали. Вони до своїх ставилися так, як ми не ставимося до ворога» [5]. На питання «Що найбільше вражало в цій комунікації з ворогом?» волонтер відповів: «Вони кожного разу питали мене: “Для чого це ти робиш? Який зиск?”. Я казав: “Це Божья заповідь робити добро, бо це гріх не робити, коли ти розумієш, що ти зможеш щось робити”. І вони на мене дивилися як на божевільного. Там Бога немає зовсім. І кожного разу, коли вони бачуть, коли людей, котрих я вивозив, вони, це не просто ставлення як до ворога, да така ненависть до людей, які по-іншому живуть і по-іншому мислять. І коли вони чули українську мову, для них зовсім було тригером зла й ненависті. Я казав: “Ця

бабуся не знає іншої мови, вона народилася і виросла тут, вона розмовляє все життя мовою, вона не ворог вам. Всі, хто хотів воювати, вони там, вони дивляться в прицел на вас. Тут залишилися цивільні люди”. Вони казали: “Нашо це ти робиш?”. Я казав: “Єслі це була б твоя мати і твоя донька, я б також поїхав”. І вони були в шоці. Коли одного разу була така сім'я. І вони були медікі. Чоловік був громадянином росії, а дружина була громадянкою України. Але в нього була посвідка на тимчасове проживання. І вони виїжджали на подконтрольну Україні територію. І росіяни були в шоці. “Ти, – казали, – везьош росіян”. Я кажу: “Так, він мірна людина, він не військовий, він потребує допомоги”. А вони: “Ти чого, їжджай до білорусії, ми тебе відправимо”. Вони кажуть: “Ні, мені немає там що робити”. Їх пропустили. Вони медіки були. Вони й счас залишаються, вони допомагають людям. Вони були у Ворзелі і лікували людей. В них був шок. Як я везу росіянина. Я кажу: “Для мене це мірна людина» [5].

Як бачимо із цих розповідей, **постать** волонтера Костянтина Гудаускаса з Казахстану набуває ознак святості, легендарності, героїзму, що засвідчує досвід вивезення 176 людей з окупаційного Ворзеля, а також порятунку інших ворзелян і їх тварин від голодної смерті. Пробиватися крізь ворожі блокпости йому допомагав казахський паспорт та посвідчення правозахисника, а найголовніше – віра в Бога.

Трагічні мотиви розповідей волонтера Кості Гудаускаса

В одній із перших інтернет-публікацій від 14 травня 2022 р. знаходимо розповіді волонтера Кості Гудаускаса про злочини російських військових проти мирного населення, очевидцем яких він став під час своїх поїздок до Ворзеля: «Одна з його останніх евакуацій – літня жінка. На схилі літ вона з чоловіком переїхала у Ворзель зі Львова, бо там хороший клімат для серця чоловіка. Тільки через те, що вони говорили українською, їх привели у підвал. Там лежали вбиті люди. Чоловіка цієї жінки теж убили, а вона провела у підвалі з мерцями практично всю окупацію. Росіяни закидали туди димові шашки, бо вона – українка. Бідолашна осліпла за цей час...» [2].

Інша жахлива історія про зґвалтовану 15-річну дівчину, яка сховалася в машині волонтера: «І ще була одна жахлива історія, після якої я дві доби не міг заснути. Я привіз гуманітарку. Росіяни не дозволяли людям виходити з дворів, тому ходив вулицею. Де на парканах бачив білі ганчірки, розумів, що там хтось є, і просто перекидав через паркан пакет з їжею. Я одразу брав по кілька і розносив. Повернувся, сів у машину, рушив з місця і зрозумів, що не один у салоні. Коли обернувся, побачив маленьке тіло і змордовані очі дівчинки, сповнені сліз: “Врятуйте мене, будь ласка...”. У голові туман, не пам'ятаю, як я звідти вибрався. Ми їхали довгі три години (щоб ви розуміли, від Ворзеля до Києва було сто постів), і дитина всю дорогу розповідала, як провела останні

десять днів у підвалі, де росіяни у неї на очах убили маму – підстрелили так, що вона два дні стікала кров'ю. І весь цей час на очах у жінки, яка вмирає, покидьки гвалтували її 15-річну дочку. То були не чеченці, а росіяни – 20-річні хлопці. Казали, що так чинитимуть з усіма українськими жінками, аби вони більше ніколи не народжували дітей. Дівчинка періодично непритомніла. Вони обливали її холодною водою та продовжували гвалтувати. При цьому постійно пиячили. Ворзель – не бідне місце, там у багатьох є винні льохи. Росіяни зірвалися й одного дня так напилися, що забули її прив'язати. Ось вона й вибралася з підвалу. Через паркан побачила мою машину, і поки я розносив пакети, заїздила у салон. Я запитав, чому вона застрибнула у моє авто, а вона відповіла: «Просто відчула, що ви можете мене врятувати». Їй 15 років! Вона тендітна, маленька, зовсім дитина. Нині у Європі на реабілітації. Ця історія вбила у мені людяне ставлення до росіян. До цього я думав, що не всі вони однакові, є й нормальні. Але результат цієї війни для мене однозначний: нормальних росіян просто немає» [2].

Російські окупанти застрелили у Ворзелі доктора фізико-математичних наук, члена-кореспондента НАН України, заступника директора Інституту фізики напівпровідників імені В. Є. Лашкарьова НАН України Василя Кладька. Відомо, що 65-річний учений перебував у Ворзелі, щоб забрати звідти свою сім'ю. Дружина та онуки встигли виїхати, він же затримався, коли до Ворзеля ввійшли російські окупанти. Ось як згадував про цю трагедію Костянтин Гудаускас: *«15 березня я побачив, як убили вченого. Була друга половина дня. Навпроти його будинку росіяни зробили штаб. Прямо на бойовій машині десанту (БМД) вїхали у двір, зламали ворота. Він вибіг надвір і кричав: "Хлопці, що ж ви робите?". Той, хто сидів на БМД, вистрілив у нього з пістолета. З табельної зброї, не з автомата. Вистрілив в абсолютно беззбройну людину»*. Волонтер додав, що тіло вбитого довго лежало на вулиці. Коли місцевий священник забрав його та поховав, у загиблого було об'їдене собаками обличчя [10].

Костя Гудаускас неодноразово ставав свідком того, як окупанти вбивали людей, які йшли вулицею: *«Я не знаю, чи була це розвага. Спочатку городяни намагалися ходити вулицями, обвішувалися білими ганчірками, – так у єврейських гетто вішали зірки. А потім перестали виходити з дворів, бо вбивали всіх. Біля блокпостів було особливо багато тіл. Вони розстрілювали всіх, хто намагався піти з Ворзеля»* [10].

Важкі спогади про трагедію в Бучі передає Костя Гудаускас в одному з інтерв'ю: *«Всьо було. Я просто в Бучі вот там ставал на коліні і кричав до Бога, шо ти це робиш, так не повинно бути, діти не должны вмирати, вот так не може бути, вони янголи, як може бути в 21 сторіччі, нашо, нашо це я бачу, нашо це привело мене, я ж приїхав рятувати. Я бачу вбитих людей. Я бачу, як вбивають людей, і це було дуже важко»* [5].

Ці трагічні історії, задокументовані волонтером, засвідчують геноцид Росії проти українського народу. Кожна смерть чи насилля – це історія воєнного злочину. Костянтин Гудаускас зафіксував, як він сказав в одному з інтерв'ю,десь півтори сотні таких злочинів. Під страхом смерті він ховав у своїй машині телефони з фото й відео, які доводять злочинні дії окупантів. Тепер волонтер бореться, щоб докази злочинів росіян потрапили до міжнародних судів: «Я розумію, що це дуже важливо як для сьогодення, так і для наступних поколінь. Бо війна не завершується на полі бою, коли стихають гармати. Війна закінчиться тоді, коли останнього злочинця у цій війні, який здійснив злочин проти українського народу, притягнуть до відповідальності» [3]. Деякі з цих трагічних історій ввійшли до фільму «Буча», до опублікованих видань. Для фольклористики вони становлять значну цінність як народні перекази про трагічні події окупації, звучать як народні думи чи балади в прозі, інколи набувають жанру легенди або навіть міфу.

Підняття прапора перемоги у Ворзелі

Ось як згадує Костянтин Гудаускас про підняття прапора у звільненому від окупантів Ворзелі: «У мене є така традиція. Кожного року я хожу на Говерлу. На День Незалежності. Там я кажу Україні, як я її люблю. Як я їй вдячний за то, що вона прийняла мене як мати. Я подимаю з собою прапор. І на 30-річчя ми з моїм другом, він приїхав із Америки, і ми пішли на Говерлу. І підняли прапор. І вот це той прапор, який мені вдалося привезти з Бучі. Він був зложений, і він був у мене під серцем. І цей прапор 1 квітня ми підняли в Ворзелі біля дому графіні Уварової. Ето історичне місто, откуда почався Ворзель. Ми підняли його, коли орки ещо тікали. А 2 квітня з нами зайшли ЗСУ. Ми ходили по вулицях, ми зривали білі тряпки з парканів, ми казали, виходьте люди ви вільні, і це було таке, це наша була маленька перемога» [5].

Рефлексії Кості Гудаускаса з приводу пережитої окупації

Тепер Костянтин живе у столиці. Тимчасово чи постійно – волонтер ще не вирішив. У його квартирі в Бучі зараз мешкає родина з Маріуполя. У саме містечко Костя поки не хоче повертатися. Забагато спогадів: «У Бучі я не можу жити, бо скрізь у мене фітбеки. Розумієте, я куди не приїду – у мене одразу картинка. Зображення того, що там було тоді. Картинка, як на перехресті розстріляли родину. Так, там уже немає цього всього, **природу** там відновили, відмили. Але це не прибереш із пам'яті. Розумієте, цього не прибереш із пам'яті. Не прибереш із пам'яті ті тіла, які лежали вздовж доріг. Цивільні люди. Або коли я приїжджав на евакуацію, а вдома було вбито всю родину. І діти, і люди похилого віку. Я не можу це викреслити. Це неможливо стерти» [4]. У висловлюваннях волонтера простежуються рефлексії народної свободи, ідеї волі, за які бореться український народ: «Мені пощастило бути в ці складні й водночас

славетні дні в Україні. Тому що кожен день я прокидаюся й бачу сміливих людей, які борються за свою свободу, не за своє майно. Я це бачив на власні очі й бачу щодня. І в цьому моє джерело сили» [3]. Він розуміє, що зараз в Україні вирішується й доля казахів. І те, яку ціну платять за це українці. На питання «Чому Україна обов'язково переможе?» волонтер відповів: «Бо українці – це велика нація, вона не може згинутися, не може проіграти, вона всюду виігрувала, вона виграє і сійчас, вона переможе» [5].

Отже, сюжетно-мотивні комплекси, які ми виокремили у свідченнях волонтера Костянтина Гудаускаса та в інших переказах про його подвиги під час окупації Київщини, важливі для фольклористики. Їх можна розглядати як народні перекази, що зберігають відомості про окупацію Ворзеля, про легендарного героя із Казахстану, який урятував від окупації понад 200 людей. Постать волонтера Кості фольклоризувалася, його поява сприймається як якесь диво, а він сам виступає янголом, ангелом-визволителем, святою людиною. Його образ наділений героїчними рисами, набуває легендарного характеру. Його можна порівняти з образом народного месника Кармелюка. У розповідях часто звучать біблійські мотиви: «нагодувати ворога»; «не рятувати людей – це гріх для християнина». Костя завжди перед орками на блокпостах повторював фразу з Біблії: «Я віруюча людина. Бог каже, еслі розумієш делати добро і не делаєш, ти грішиш. Я розумію, шо я повинен шось зробити, щоб урятувати людей. Я приїхав сюда зараді Бога. Дозволь мені це робити». Тексти також наділені народним гумором, на кшталт «була окупація, але таксі працювало». В усноісторичних свідченнях Кості Гудаускаса простежуються народні ідеї волі, свободи, справедливості, заклик до покарання злочинців, безмежна віра в перемогу. Кожен із цих сюжетно-мотивних комплексів уже обростає легендами – це легенди про рятування Покладів, легенди про волонтерство героїчного казаху, легенди про трагічні події у Ворзелі, про підняття прапора тощо.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Багірова А. У Ворзелі його називають янголом. *Україна: пекельний 22-й. Народний щоденник*. Київ, 2023. С. 228–229.
2. Вересковець Олеся. Волонтер Казахстану рятував людей з Бучі. URL : <https://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/72587-volontyer-z-kazakhstanu-ryatuvav-lyudyey-z-buchi/> (дата звернення: 05.06.2025).
3. Волонтер Костянтин Гудаускас: про врятованих людей і фільм-драму «Буча». 15 вересня 2022. URL : <https://suspilne.media/culture/281682-bucha-v-ukraini-znimut-film-pro-zahi-okupacii-na-kiivsini/> (дата звернення: 05.06.2025).
4. Врятував 203 життя: історія громадянина Казахстану, що вивозив людей з окупації. 19 жовтня 2022. URL : <https://podrobnosti.ua/2459550-vrjatuvav-203-zhittja-storja-gromadjanina-kazahstanu-scho-vivoziv-ljudej-z-okupats.html> (дата звернення: 05.06.2025).
5. Гудаускас: про порятунок людей з окупації, фільм «Буча», перемовини з росіянами. Інтерв'ю Кості Гудаускаса зі Світланою Леонтієвою. URL : <https://www.youtube.com/>

- watch?v=_2Fs5LPeggY&ab_channel=%D0%A2%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%94%D0%86%D0%9C (дата звернення: 05.06.2025).
6. Дружина композитора Ігоря Поклада Світлана: «У нашому будинку було 4 розтяжки – одну з них знайшли у піаніно...». URL : <https://civilvoicesmuseum.org/stories/druzhyna-kompozytora-igorya-poklada-svitlana-u-nashomu-budynku-bulo-4-roztyazhky-odnu-z-nyh-znayshly-u-piano> (дата звернення: 05.06.2025).
 7. Записано від Юлії Полянської у 2023 р.
 8. Іваннікова Л. Фольклоризація усної історії як механізм збереження історичної пам'яті народу. *Український фольклор: методологія дослідження, динаміка функціонування: колективна монографія* / за ред. М. Дмитренка. Київ, 2014. С. 58–68.
 9. Поклад С. Молилася: якщо вже помирати, то разом і без поранень. *Україна: не-кельний 22-й. Народний щоденник*. Київ, 2023. С. 191–193.
 10. «Спочатку люди намагалися ходити вулицями, обвішувалися білими ганчірками, – так у єврейських гетто вішали зірки»: волонтер про окупацію Ворзеля. 4 травня 2022. URL : <https://fakty.ua/400693-vnachale-lyudi-pytalis-hodit-po-ulicam-obveshivalis-belymi-tryapkami-tak-v-evrejskih-getto-veshali-zvezdy-volonter-ob-okkupacii-vorzelya> (дата звернення: 05.06.2025).

Lydia KOZAR

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Senior Researcher,
Department of Ukrainian and Foreign Folklore Studies,
M. Rylsky Institute of Folklore, NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine),
e-mail: kozarli@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2997-6106>

THE OCCUPATION OF VORZEL IN THE PLOT OF ORAL NARRATIVES ABOUT THE VOLUNTEER KOSTYANTYNS GUDAUSKAS

Annotation. The article examines oral historical testimonies of volunteer Kostyantyns Gudauskas and other participants in the events about his heroic work during the occupation of the Kyiv region. Kostyantyn Gudauskas is a volunteer, human rights activist, journalist, and citizen of Kazakhstan with Lithuanian and Ukrainian roots. In February and March 2022, risking his life, he rescued more than 200 people from cities and villages in the Kyiv region occupied by Russian troops. When analyzing the stories about the volunteer from Kazakhstan Kostya Gudauskas, we identified the following main plot-motive complexes: Kostya's first arrival in Vorzel (rescuing the Poklad family), Kostya's volunteer work in Vorzel during the occupation, the tragic motifs of Kostya Gudauskas' stories, raising the victory flag in Vorzel, Kostya Gudauskas' reflections on the occupation he experienced. According to the results of the study, there is a folklorization of the image of the volunteer Kostya, his appearance is perceived as some kind of miracle, and he himself acts as an angel, an angel-liberator. The stories often contain biblical motifs such as "feeding the enemy" and "not saving people is a sin for a Christian."

Keywords: Vorzel, occupation, volunteers, Kostyantyn Gudauskas, plot-motive complexes.

ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ СПОМИНІВ З ВІЙНИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ МЕМУАРНОЇ СПАДЩИНИ ОСИПА НАЗРУКА)

УДК 94[477.86]”1914/1916”

Марія ФЕДУНЬ

докторка філологічних наук, доцентка,
професорка кафедри педагогіки та психології,
Івано-Франківський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
(м. Івано-Франківськ, Україна),
e-mail: femaro@ukr.net

Анотація. Метою статті було проаналізувати особливості стрілецьких споминів, написаних Осипом Назаруком, письменником, політиком і військовим кореспондентом, якого співвітчизники визнавали як найбільшого інтелектуаліста свого часу, більш як століття тому назад. Авторка зупиняється на його мемуарах «Над Золотою Липою. В таборах українських січових стрільців», розглядає композицію та художні особливості цієї праці, вдається до порівняльного методу дослідження, доводить оригінальність спогадового спадку письменника та приходить до висновку про нагальну потребу дослідження особливостей споминів про воєнні часи упродовж часу їх творення, у тому числі вивчення споминів Осипа Назарука на військову тематику.

Ключові слова: мемуари, спомини, спогадова література, стрілецькі спогади, військовий кореспондент, коментар, інтерв'ю.

Воєнні часи зазвичай насичені непередбачуваними і трагічними подіями, втратами... Вести записи (наприклад щоденникові) упродовж війни не завжди вдається, хоча маємо із часових рамок наших досліджень (часів Першої світової та періоду визвольних змагань української нації) щоденники Марка Черемшини (Івана Семанюка), Іванни Блажкевич, Івана Боберського та ін. Більш численний масив тих мемуарів, що їх писали після подій воєнного лихоліття. До таких належать активні (автор – безпосередній учасник подій) та пасивні (записані з уст інших осіб) спомини.

Стрілецькі спогади¹ (у цьому випадку беремо до уваги мемуари, пов'язані з Легіоном Українських січових стрільців²) до певної міри становлять виняток. Адже функціонувала Пресова Кватира, до якої належали письменники Осип Назарук, Роман Купчинський, Юрій Шкрумеляк та інші й завданням якої було описувати події по гарячих слідах... Тому існувала спонука писати спогади відразу... Сьогодні, в умовах російсько-української війни, хочемо простежити особливості написаних Осипом Назаруком століття тому в часи війни стрілецьких споминів, що дасть нам можливість виокремити традиції тогочасних українських воєнних мемуарів, щоб потім загалом з'ясувати особливості становлення та розвитку українських мемуарів з воєнної тематики. У цьому полягає **актуальність** нашого дослідження.

Мемуарна література України першої половини ХХ ст., перенасиченої воєнними діями, включає, як засвідчують наші пошуки³, задля автентичності жанру різнопланові свідчення військового, політичного, військово-політичного та дипломатичного змісту, записки втікачів і мемуарну табірну прозу, зокрема записки полонених. Екзистенція народу-автохтона під час війни знайшла відображення в спогадах, пов'язаних із Легіоном УСС. Чимала кількість таких належить Осипу Назаруку, доктору світського та церковного права, одному з найбільших інтелектуалістів першої половини ХХ ст.

У мемуарному доробку нашого письменника атрибуції «війна», «наука» та «емоції» проявилися, скажімо злилися, чи не найбільше. І це цілком зрозуміло, адже О. Назарук був безпосереднім учасником і свідком війни, до кожного явища підходив з наукового погляду, у своїх творчих виявах (не тільки на історичну тематику!) зазвичай вдавався до емоційного сплеску через розлогі різнопланові дигресії (відступи).

Стрілецькі спогади, яким Іван Кедрин (Рудницький) свого часу дав визначення «найтривкішого пам'ятника тої визвольно-державницької ідеї», за оцінкою тогочасного критика Арамиса, становили «корисний для нації підйомний характер». О. Назарук у статті «Слово до українського черепа» [4] у свою чергу визначав їх втрату «духовим марнотратством». Зауважуючи, що у «справі державності пережили ми криваву і страшну епоху досвіду» [4, с. 151], письменник підкреслював необхідність творення «докладної літератури про те, як було» [4, с. 151], тобто спогадів.

¹ До таких зараховуємо спогади про період формування та бойових дій УСС і мемуарний доробок, який належить стрільцям.

² Тут подаємо за сучасним правописом, але в назвах і цитуваннях текстів першої половини ХХ ст. пишемо так: «Легіон Українських Січових Стрільців», згідно з тогочасним написанням.

³ Див.: Федунь М. Р. Вітчизняна мемуаристика в Західній Україні першої половини ХХ століття: історичні тенденції, жанрова специфіка, поетика : монографія. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного ун-ту ім. В. Стефаника, 2010. 452 с.

До цього надбання літератури належать спомини не лише стрільців-українців, але і їх побратимів, людей інших національностей: Василя Вишиваного, полковника Бізанца та ін. Мемуаристи-чужинці теж порушували проблеми національного характеру. Василь Вишиваний у споминах «У.С.С-ці з весни 1918 р. до перевороту в Австрії» [1] розповідав про побут стрільців, їхню відвагу, інтелігентність.

Серед мемуаристів було чимало військових кореспондентів. Спогади про війну залишили українські письменники-журналісти А. Баб'юк, В. Бірчак, В. Пачовський, Г. Микетей, І. Кревецький, Р. Купчинський, О. Назарук. Останній, на наш погляд, – найавторитетніший серед дописувачів.

Збільшувалася, поруч з активними, частка пасивних мемуарів. У спогадах, у пошуках критерію, певної концепції людського чинника, на передній план виходив, побіч героя-оповідача (часто його розповідь подається як інтерв'ю), образ письменника, наприклад, О. Назарука («Зі споминів найстаршого стрільця з другого куреня Українських Січових Стрільців»). Подавач чужих споминів укладав чужу історію у свою художню рамку.

Хочемо детальніше зупинитися на мемуарах О. Назарука «Над Золотою Липою. В таборах Українських Січових Стрільців» – якравому спомині про героїчне минуле. Думаємо, що обрана Осипом Назаруком назва «Над Золотою Липою...» свідомо акцентована ним, досвідченим автором-спогадувачем і майстром художнього слова, адже вона вбирає важливе смислове навантаження. З одного боку, мемуарист звертається до географічної площини (ландшафту): саме тут, над берегами цієї річки з такою унікальною назвою, відбуваються певні (описувані й актуальні) події. З іншого, – зосередимо увагу на лексемі «золота». Виробами, виготовленими із золота, цього благородного металу, і нині нагороджують визначних та відважних, а саме: кращих спортсменів, майстрів своєї справи, військовиків... А які смислові акценти вкладені та наголошуються нами, мовцями, у словосполученнях «майстер золоті руки», «золоті слова», «золоте серце» тощо! Розуміючи місію УСС, мемуарист свідомо акцентував у вживаній лексемі, похідній від слова «золото», таке: героїка покоління, яке віддає життя за Україну, «золото нації», національні герої, праця майстрів (коли йдеться про побут військовиків), державотворення.

Отож, книга-спомин О. Назарука, без перебільшення, засвідчила особливе значення та золотий шлях військового формування українського народу, його протистояння (спротив) ворогові. Дарма що йдеться про перебування письменника в заплілі, у таборах стрільців під час перерви в боях... Кожен рядок автора – це свідчення про війну, трагедію народу, про смерть і водночас відважних українців-лицарів... Недаремно текст змережений Шевченковими словами й покликаннями на твори Кобзаря (зауважимо, що і в Т. Шевченка знаходимо вживання лексем, похідних від слова «золото» (напр., «і золотої й дорогої»

та ін.))! До слова, дописувач-мемуарист указує на те, як часто стрільці декламують твори І. Франка й Т. Шевченка. Та й сам спогадувач не бариться з цитуваннями, зокрема згаданих щойно поетів...

У творчості О. Назарука, як і інших авторів того періоду, простежується внутрішня потреба звертатися до віршів Тараса Шевченка, адже, як вважали сучасники, Кобзар «...зосередив на собі любов і пошану нації, опанував всі її почуття і веде її за своїм духом» (Думін О. «Літопис Червоної Калини», 1936). Про це тяжіння до творчості Т. Шевченка ми писали, зокрема, у передмові до видання «Осип Назарук. Мемуари» (Івано-Франківськ, 2010), зазначаючи, що наш письменник часто вдавався до інтерпретації поезій Шевченка, навіть до уявного діалогу з Кобзарем (спогади «У столиці жовтого диявола») тощо. Не стали винятком і його мемуари «Над Золотою Липою. В таборах Українських Січових Стрільців». Так, поруч із цитуваннями поетичних рядків Фрідріха Шиллера, Івана Франка, текстів січових пісень та «Ірландських мелодій» Томаса Мура, української народної думи, письменник наводить слова Т. Шевченка: «У неділеньку та ранесеньку / Сурми-труби вигравали, / В поход, у дорогу славні компанійці / До схід сонечка рушали...» [3, с. 95].

Завершуючи свої роздуми-спомини, автор цитує німецькою мовою рядки з поезії Ф. Шиллера (у покликанні подає свій переклад: «Що невмирущо має жити в пісні, мусить загинути в житті» [3, с. 102]), чим наголошує на значенні писемних пам'яток. А далі пропонує власні міркування: «Зрештою, ніякого пояснення, ні вказівки, як до нього дійти. Те саме і поезія Тараса в його "Чигирині", "Черцеви" і т. д. – з іще більшою силою, ніж Шиллерівська, хоч і не так виразно. "У келії, неначе в Січі, / Козацтво славне ожива..."» [3, с. 102]. Письменник наводить слова Піндара⁴: «Діла тривають коротше, ніж життя слів, висловлених про ті діла», наголошуючи, яке значення мають писемні згадки.

Трапляються в тексті й перефразовані з віршів Шевченка рядки:

Не для людей і не для слави

Ці топірці різьбля тут я,

Для себе, братія моя:

Мені легшає в таборі,

Як їх витинаю... [3, с. 59].

Ідеться про роботу стрільців-умільців.

Хочеться поміркувати, чому наш крайнин у час «модерної», як він пише, війни згадує твори Т. Шевченка і чому пригадує саме названі вище – «Чигирин» і «Чернець». Постаті, зображені в згаданих щойно творах, – люди героїки, особистості, які тужать за козацькими вольностями. Про таких же героїв, про нащадків козацтва, пише і наш автор. Звичайно, їм, як і в Шевченка старому, постриженому в чернецтві, будуть увижатися картини минулого:

⁴ Піндар – давньогрецький поет, представник урочистої хорової лірики Стародавньої Греції.

Було колись... і ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване,
Не вернеться... А я, брате,
Таки буду сподіватись... [5, с. 325].

Шевченкове «І за Україну молитись», думаємо, припало до душі О. Назаруку... Ніби передбачаючи долю своїх героїв, митець-галичанин упевнено вірить, що до останнього подиху, до часу звершення свого життєвого чину вони будуть сповідувати ідеал самостійної України.

Цікаво, що цю поезію Т. Шевченко присвятив Пантелеймонові Кулішу, автору «Чорної ради». У «Кобзарях» советської доби не знайдемо вказаної присвяти, однак у виданні творів поета 1989 р. вона збережена⁵.

Урізноманітнюється оповідь-спогад О. Назарука введенням у канву твору й уривка з думи. Автор розмірковує: «Здається мені, що в одній з козацьких дум, що описують бурю на Чорнім морі, приходить місце, в котрім представлено, як козацьку флотилію розбиває буря на три часті; одну жене в Дунайське гирло, другу – в далеку агарянську⁶ землю, а третю затопляє серед Чорного моря. Цю останню частину трагедії козацького походу описує дума ось так:

При тій часті був Грицько Зборовський,
Отаман козацький, запорозький...

І дальше описує дума, як він на смерть приготує ту частину козацької сили, що йому залишилася. Він каже до козаків:

Сповідайтесь, панове, милосердному Богу,
Чорному морю і мені, отаману січовому...» [3, с. 23].

Почуття необмеженої суверенної влади отамана під час походу, на думку мемуариста, спонукає творця цієї народної перлини поставити «січового отамана поруч найвищих чинників, котрі в його уяві існували: Бога як пана життя і смерті та могутнього елементу, стихії» [3, с. 24].

І тут романтичний характер описуваного О. Назаруком, зважаючи на відому залюбленість Т. Шевченка в народних бувальщинах і піснях, дає нам можливість потвердити: звучить так, як у Кобзаря...

Якщо ж повернутися подумки до згаданого (точніше – цитованого, і, думаємо, даремно!) Осипом Назаруком з віршів Томаса Мура, то варто наголосити, що вітчизняний дослідник Дмитро Наливайко слушно стверджує, що чимало мотивів у творчості українського Кобзаря суголосні ідеям, темам і мотивам, порушеним у доробку іншомовних авторів, а саме: англомовних ірландських і шотландських митців, німецьких та італійських преромантиків і романтиків⁷. На слушну думку науковця, історія України в Шевченка та історія

⁵ Див.: Шевченко Т. Г. Мала книжка. Київ : Наукова думка, 1989. 431 с.

⁶ Турецьку, магометанську. – М. Ф.

⁷ Див.: Дзеркало тижня. 2013. 13 вересня.

Ірландії в Томаса Мура – це історія змагань, тріумфів і трагічних поразок. І, додам, віри в майбутню перемогу...

Мережка думок-цитат, пов'язаних із постаттю Шевченка-пророка, не випадкова в О. Назарука. Вона ж простежується і в інших спогадувачів першої половини ХХ ст., зокрема тих, які залишили свої згадки про легендарне військо. Тут доречно назвати мемуари Л. Семиківського «Над Стрипою»⁸.

Осібнo варто повести мову про вміщені в тексті праці «Над Золотою Липою...» пісні наших героїв. О. Назарук частково подає ноти й текст пісні «Ой, з-за гори чорна хмара». У стрілецькому співанику, підготовленому до друку І. Боберським і виданому у Відні 1918 р., ця пісня теж подається. Та є в О. Назарука й інші уривки пісень, як, наприклад, «Зажурилася молоденькая вдова» й «Ой, летіли чорні мухи», яких не знаходимо в згаданій збірці.

Отож, воєнна звитяга, золотий шлях армії, її побут і герої – це те, що проходить наскрізними лініями через твір-спомин О. Назарука. Серед цитованого автором певне смислове навантаження несуть і згадані в тексті мемуарів слова Івана Франка:

Війна! Вона не дасть, бач, гнить і скніти,
Все гонить до нових стремлінь і змін.
В огонь життя, що гріє, жре і світить,
Усе нових докидує полін [3, с. 79].

Уведення автором-спогадувачем цих рядків у текст споминів «Над Золотою Липою...» не лише має певне смислове навантаження, але й спонукає сучасних читачів пригадати історію... І. Франко користувався неабияким авторитетом серед стрільців, уважався почесним УСС-ом...

Та неповною була б картина, якби мемуарист О. Назарук не описав побут вояків. І тут він повів мову про «каварню і фризієрню» (кав'ярню і перукарню), про улагоджений стрільцями душ, про виготовлення військовими виробів із дерева та металу, який добувають стрільці з куль ворога, про лікарські щеплення від хвороб, про веселі гутірки молодих бійців, переказані ними історії з досвіду, із пережитого... І весь той текст подається із засторогою: ніхто не знає, що принесе наступна хвилина життя... У змалюванні картин, які постають з побаченого, почутого й пережитого автором книги безпосередньо перед бойовою лінією й переданого читачам, відчуваємо спостережливого сучасника... Спогадувач пише про веселу вдачу хлопців, розмірковує, чому люблять у другому курені саме ту чи іншу пісню, веде мову про виготовлені військовиками вироби, про улюблену лектуру вояків тощо.

У творі прочитується загострене відчуття любові до батьківщини, почуття гордості та своєї належності до української нації, шани до вояків. Із перших рядків споминів, коли автор, наближаючись до рідних теренів, розуміє, що його

⁸ Див.: Календар Червоної Калини. 1931.

землю сплюндровано («Рік не бачив я Галичини. Одначе, мимо того, перший раз у життю не було мені спішно до неї. Бо в уяві стояли картини прикрі, невеселі: згарища й попелища, села, зрівняні з землею, поля і селянські ниви, поорані ровами й гранатами, збідніла людність з жахом в очах» [3, с. 3]), постає усвідомлюючий цю трагедію письменник... Сумними думками розпочинаються спогади. А згодом, мандруючи місцями дислокації куренів УСС, О. Назарук передасть свої почування поблизу першої лінії. Це і тривожне усвідомлення близькості ворога, відчуття небезпеки бути вбитим чи полоненим із пізнішим «побутом» у Сибіру, і, з іншого боку, розуміння сили нашого війська, почуття безпечності перебування серед українських вояків...

Окремої зауваги потребує галерея світлин, які поміщені у виданні О. Назарука «Над Золотою Липою. В таборах Українських Січових Стрільців». Ця добірка «знімків» – фотолітопис із зображенням подій і людей. Світлини можемо рубрикувати за такими темами: 1) «Постаті» (серед зображених Мирон Гарасимович, полковник Гриць Коссак, чотар Іван Цяпка, курінний лікар Володимир Білозор та ін.); 2) «Стрілецька звияга» (стежа (розвідка)); 3) «Увічнення пам'яті полеглих» (могили П. Рудого і М. Кухтара); 4) «Ландшафти рідного краю» (село Камінка (повіт Долина), вид на Завалів (Тернопільщина), поля біля пановицького лісу (село Пановичі, Тернопільщина)); 5) «Топографічна мапа» (одна); 6) «Визначні пам'ятки Галичини» (руїни замку, міст у Галичі). Цікаву світлину поміщено й на останній сторінці книжки. Вона не анотована, але видається, що стрілець, який працює за письмовим столом, – Осип Назарук. Світливцями, чиї роботи збагатили твір О. Назарука, були І. Іванець, Т. Мойсейович, Ю. Буцманюк, В. Разумович, Геннер та ін.

У подачі світлин О. Назарук був надзвичайно відповідальним. Він указував ім'я світливця, дату, коли зроблена фотографія, наводив імена зображених стрільців, іноді подавав коротку характеристику їх діяльності чи факт життя-смерті, як, наприклад: «Мирон Гасимович, що згинув від машинового кріса 27.V.1915 в Гузієві. Світлив у Відні, в лютім 1915 Кільофот» [3, с. 18]; «Полковник Гриць Коссак. Світлив в Ізворі 16.I.1915 Ю. Буцманюк» [3, с. 20]. Найбільше в книзі О. Назарука вміщено світлин роботи І. Іванця та Т. Мойсейовича, по одній – В. Разумовича, Геннера, Кільофота, Є. Бородієвича... Є світлини, на яких зафіксований ландшафт тогочасних населених пунктів, приміром: «Село Каміне в повіті Долина, де перебував запасний Курінь УСС від 6.VIII.1915 – 21.VIII.1915. Світлив 30.VIII.1915 Евген Бородієвич» [3, с. 14]. Письменник-мемуарист подавав фотографії так, що вони, за висловлюванням І. Боберського, «набирали вартости». Співавтор праці «Як писати мемуари»⁹ розумів значення подачі фактів, форм фіксації документального матеріалу.

⁹ Див.: Як писати мемуари. Пояснення і практичні вказівки подали Ів. Кревецький і д-р Ос. Назарук. Кам'янець : Стрілець, 1919. 40 с.

Варто зауважити, що праця О. Назарука стосовно теми «Українські січові стрільці» була чималою, адже письменник залишив низку дописів про Легіон, як-от: «В першій лінії», «УСС в битві коло Соколова, Соکیلник і Соснова», які ввійшли до редактованої ним збірки «З кривавого шляху Українських Січових Стрільців» (Львів, 1916); публікації-спомини у «Вістнику Союзу визволення України» та інших часописах тощо. Та і сам мемуарист у спогадах з-над берегів Золотої Липи згадує подію, пов'язану з його «Трьома оповіданнями з Січового Коша», надрукованими в згаданому «Вістнику...»

Книжка-спомин «Над Золотою Липою...» має чітку композицію: експозиція (розділ «До фронту над Золотою Липою»); розгортання подій (розділи «Чотири кілометри від бойової лінії», «У таборі першого куреня УСС», «У таборі другого куреня УСС», «Як перший курінь УСС опускав свій табір»); кінцівка (розділ «На прощання берегів Золотої Липи»).

Завершуючи свої спомини, Осип Назарук, досвідчений спогадувач, акцентує найважливіше для нього: «Що у штуці [мистецтві. – М. Ф.] головне?», а також «Тайна сила спомину й загадка національної традиції». Зазначаючи в прикінцевих рядках: «Кожний із нас [ідеється про автора та його співбесідника. – М. Ф.], певно, інакше пробував відповісти в душі на порушені питання» [3, с. 103], письменник дає зрозуміти, що залишає почасти можливість і за читачами обдумати й запропонувати свої відповіді на окреслені питання.

А роздумувати є над чим. У розділі «Чотири кілометри від бойової лінії» мемуарист аналізує своє «становище» (читай: психологічний стан) поблизу передової, порівнює, як адвокат за фахом, його із враженнями дефранта (злодія), який залишає позаду себе небезпечний терен. Внутрішні душевні переживання накладаються на слухові відчуття... Письменник зіставляє враження від звуків пострілів зі стрілецької зброї з відлуннями від гармат, які «кашляють». Не забуває також підсумувати досвід із пройденої дороги, що його отримав під час відвідин міст Стрий, Станиславів і Галич.

Розділом «У таборі першого куреня УСС» автор розкриє нам обриси природи рідного краю, вкотре підкреслюючи цим, що його цікавлять, як завжди, ландшафт і стан природи, які вкотре накладуться на психологічний стан-відчуття дописувача. Оте Шевченкове «і серце відпочине» вчувається нам у зображених картинах, де домінуючим залишиться «золото»: «...сонце [підкреслення наше. – М. Ф.] світить і кидає свій золотий блиск [підкреслення наше. – М. Ф.] на жовті лани пшениці, переплітані зеленими гаями й темними лісами» [3, с. 45]. І знову настроєве: «По полі, залитім сонцем [підкреслення наше. – М. Ф.] і теплом, приємно впливає лісовий півсумерк» [3, с. 47]. Така геліоцентричність, притаманна загалом мемуаристиці першої половини ХХ ст., накладе певні смислові акценти на текст...

Недаремно після каскаду описів природи мемуарист передасть своє враження, яке «складається з цілої мозаїки різної форми, краски й інтенсивності вражень, що складаються в одну гармонійну цілість, як образ у старім соборі

Софії» [3, с. 47]. Сфокусоване письменником відчуття знову-таки підкреслить золотий шлях українського війська. Табір стрілецтва – це багата «скарбниця думок і спостережень» автора. Тут роздуми про походження гуцулів, про подібність місця розташування та укладення табору першого куреня до казки із «Тисяча і однієї ночі» чи казок братів Грімм...

Через текст мемуарів «Над Золотою Липою...» проходить галерея стрілецьких образів. Про деяких вояків О. Назарук згадує лише побіжно, називаючи їхні імена та прізвиська, про інших пише детальніше, як, наприклад, про отаманів Григорія Коссака і Романа Сушка. Цікаві акценти розставляє мемуарист стосовно Василя Дідушка...

Та не була б повною картина, якби автор не подав оповідок зі стрілецького побуту. Веселі й сумні бувальщини, почуті з уст вояків і введені в канву спогаду, надають твору особливого колориту...

Зауважимо ще одну цікаву річ у тексті «Над Золотою Липою...»: автор вносить у канву твору, як і годиться для мемуарів, календарні та географічні маркування. Так, закінчуючи розділ «До фронту», мемуарист фіксує дату й місце події: «Станиславів, кінець липня, 1915» [3, с. 25].

Не залишилися поза увагою митця й міфологічні образи, змалювання яких дало йому змогу підсилити зображене у творі. Немезіс (відплата) постає в уяві мемуариста такою: «Онде ходить вона по нашій землі з великим мечем у руці, а вслід за нею іде голод, пожежа та зараза» [3, с. 6]. Згадується й Арес (бог війни), його лиходійства: «Залізні мости на Опорі тут і там покручені, якби були з лика, а не із твердого металу: сюди йшов Арес...» [3, с. 7].

Уведення в канву твору цих образів, які символізують розруху та смерть, а також тавтологія «споконвічний – споконвічна», підсилює сприйняття й усвідомлення справи українського війська: «А там, у темряві споконвічної дебри, в засіках, у мраці і болоті ворушилося щось – таке мале і незриме: то бігли дебрами Бескида молоденькі чети Українських Січових Стрільців, перевидалися поміж ноги страшного бога побоевищ й останками віддиху летіли на позиції, щоби ставити опір навалі споконвічного ворога» [3, с. 7–8].

Отож, нині для читачів і дослідників відкривається можливість поринути в історію в широкому розумінні цього слова, а саме: 1) шляхи Легіону УСС; 2) історія твору «Над Золотою Липою...»; 3) лабораторія військового кореспондента; 4) штрихи життєтворчості О. Назарука; 5) історія жанру мемуарів, різновиди й теми вітчизняної мемуаристики; 6) музейна справа; 7) малярство та фотографія часів визволення нації тощо.

Кожне слово мемуарів Осипа Назарука «Над Золотою Липою...» – це спонука для роздумів, усвідомлення того, що історія «ходить кругами» (Л. Цегельський), а її уроки повинні бути повчальними... Спомини О. Назарука допомагають збагнути естетичну сутність філософії чину й національної самоідентичності. У стрілецьких спогадах наявний просвітницький мотив: автор постає

як інтелігент-просвітянин, який тлумачить суть героїства, вдається до історичного минулого тощо. Дослідження особливостей воєнних мемуарів О. Назарука дає потенційні можливості для вивчення характерних ознак вітчизняної спогадової літератури з означеної тематики на всьому шляху її розвитку.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Василь Вишиваний. У.С.С-ці з весни 1918 р. до перевороту в Австрії. *Діло*. 1938. Ч. 243. 1 листоп. С. 5–6; Ч. 244. 3 листоп. С. 3.
2. Василь Вишиваний. У.С.С-ці з весни 1918 року до перевороту в Австрії. *Запорожець. Календар для народу на рік звичайний*. 1921. С. 84–98.
3. Д-р Осип Назарук. Над Золотою Липою. В таборах Українських Січових Стрільців. Відень, 1917. 104 с.
4. Назарук О. Слово до українського черепа. *Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1923 р.* Львів : Червона Калина, 1922. С. 151–152.
5. Шевченко Т. Кобзар. Сімферополь : Крим, 1969. 622 с.

Maria FEDUN

Doctor of Philology, Associate Professor,
Professor of the Department of Pedagogy and Psychology,
Ivano-Frankivsk Regional Institute
postgraduate pedagogical education
(Ivano-Frankivsk, Ukraine),
e-mail: femaro@ukr.net

TRADITIONS OF UKRAINIAN MEMORIES FROM THE WAR OF THE EARLY 20th CENTURY (ON THE EXAMPLE OF THE MEMORIAL HERITAGE OF OSIP NAZARUK)

Abstract. The aim of the article was to analyze the features of the rifle memoirs written by Osyp Nazaruk, a writer, politician and war correspondent, who was recognized by his compatriots as the greatest intellectual of his time, more than a century ago. The author focuses on his memoirs “Over the Golden Linden. In the Camps of Ukrainian Sich Riflemen”, examines the composition and artistic features of this work, resorts to the comparative method of research, proves the originality of the writer’s memoir heritage and comes to the conclusion about the urgent need to study the features of wartime memoirs throughout their creation, including the study of Osyp Nazaruk’s memoirs on military topics. Keywords: memoirs, memoirs, memoir literature, rifle memoirs, war correspondent, commentary, interview. The aim of the article was to analyze the features of the rifle memoirs written by Osyp Nazaruk, a writer, politician and war correspondent, who was recognized by his compatriots as the greatest intellectual of his time, more than a century ago. The author focuses on his memoirs “Over the Golden Linden. In the Camps of Ukrainian Sich Riflemen”, examines the composition and artistic features of this work, resorts to the comparative method of research, proves the originality of the writer’s memoir heritage and comes to the conclusion about the urgent need to study the features of wartime memoirs throughout their creation, including the study of Osyp Nazaruk’s memoirs on military topics.

Keywords: memoirs, memoirs, memoir literature, rifle memoirs, war correspondent, commentary, interview.

УСНА ІСТОРІЯ ВІЙНИ НА
ЧЕРНІГІВЩИНІ:
ДОСВІД ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

КИЇНЬСЬКА ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ)

УДК 94(477.51-074):355.01

Тамара ДОРОХІНА

кандидатка історичних наук, доцентка,
Національний університет
«Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна),
e-mail: tamara-turenok@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9936-6226>

Олександр КОВАЛЕНКО

кандидат історичних наук, професор,
Національний університет
«Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна),
e-mail: olexkov@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8382-0159>

Анотація. *Мета публікації* полягає у відтворенні перебігу подій у Киїнській територіальній громаді Чернігівського району Чернігівської області під час повномасштабної російської агресії в лютому – квітні 2022 року на підставі свідчень місцевих мешканців. *Методологічну основу дослідження* становить сукупність загальнонаукових і конкретно-історичних принципів і методів, провідну роль серед яких відіграло практичне використання можливостей та інструментарію усної історії. *Практичне значення* полягає у фіксації, накопиченні й первинному узагальненні фактичного матеріалу, що може бути використаний при формуванні джерельної бази та історіографічного підґрунтя для написання узагальнюючих праць з історії російсько-української війни. У публікації *відтворено* в хронологічній послідовності перебіг подій у населених пунктах Киїнської територіальної громади в умовах російської агресії в лютому – квітні 2022 року. На прикладі тимчасово окупованого с. Шестовиця *виявлено* елементи російської політики, пропагандистської обробки й залякування мирного населення, пограбування майна, мародерства тощо. *Встановлено*, що російська окупація завдала збитків виробничій та соціально-культурній інфраструктурі села, господарствам місцевих

жителів. Спираючись на відповіді респондентів, з'ясовано стратегію «виживання» мешканців громади в умовах окупації та ізоляції на початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну, їх патріотичне піднесення, згуртованість та взаємопідтримку. Здобутий фактичний матеріал може бути *корисним* при написанні узагальнюючих праць з історії російсько-української війни.

Ключові слова: російсько-українська війна, Чернігівщина, Київська територіальна громада, тимчасова окупація, усноісторичні опитування.

Російська агресія внесла суттєві корективи в програму етнографічної практики студентів Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. До вибору напряму дослідження студентів-практикантів долучився завідувач відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор О. Лисенко. Опитування респондентів уже третій рік поспіль присвячені темі «Повсякденне життя населення Чернігівщини в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну».

Під час етнографічної практики влітку 2024 р. тривало збирання свідчень очевидців про їхній емоційно-психологічний стан, особливості поведінки в складних умовах окупації або ізоляції, реагування на вжиті окупантами заходи, дезінформацію та фейкові повідомлення, оцінку діяльності місцевої влади в перші місяці війни, а також зміни усталених поглядів, ціннісних орієнтирів загалом.

Головна увага влітку 2024 р. була приділена населеним пунктам Київської сільської територіальної громади, створеної 10 серпня 2018 р. До її складу увійшли шість сіл: Гуштин, Жавинка, Киїнка, Павлівка, Трисвятська Слобода та Шестовиця. Старостинські округи організовані в Шестовиці та Трисвятській Слободі. Населені пункти громади були достатньо доглянутими, майже всі села, крім Шестовиці, можна вважати передмістями Чернігова.

Повномасштабне російське вторгнення в Україну, яке розпочалося о 3:40 24 лютого 2022 р., зруйнувало плани та мрії українців. Російські війська вдерлися до України поблизу Харкова, Херсона, Чернігова, Сум, увійшовши з Росії, Білорусі й тимчасово окупованого Криму.

Опір українців на Чернігівщині – військових і місцевих жителів – зламав плани ворога. Через Чернігівщину війська РФ планували швидко дістатися столиці України. Автошлях Нові Яриловичі – Чернігів – Київ мав стати основною логістичною артерією. Проте ворогу не вдалося ні залізницею, ні автошляхами через р. Десну просунутися до Києва. З початку повномасштабної війни на Чернігівщині було зруйновано 27 мостів і шляхопроводів. 6 березня 2023 р. Указом Президента України Чернігову присвоєно почесну відзнаку «Місто-герой України».

Один зі шляхів, яким рухалися російські війська з боку Білорусі, пролягав через Добрянку, Городню в напрямку Ріпок, Михайло-Коцюбинського, Шестовиці. 24 лютого близько 4-ї години голова Чернігівської ОДА В'ячеслав Чаус повідомив керівників територіальних громад Чернігівської області про початок повномасштабного вторгнення росіян в Україну [2]. Голова Київської територіальної громади Андрій Головач близько 8-ї години зібрав нараду, щоб вибудувати план першочергових заходів. Першим рішенням стало скасування занять у Трисвятськослобідському та Київському ліцеях. Пізніше нарада відбулася в Київському ліцеї, де зібралися керівники та працівники ліцею, ДНЗ «Малятко», сільської ради. Присутні розподілили між собою вулиці села, мешканців яких мали попередити про початок російської агресії та про прибуття чоловіків до сільради, звідки їх направлять до військкомату. Голова громади в телефонному режимі провів нараду зі старостами округів. У перші дні російської агресії ЗСУ зайшли до сіл Киїнка та Шестовиця, місцеві чоловіки у свою чергу допомагали військовим – пиляли дерева, перекривали шляхи, копали окопи. Усі мешканці громади долучилися до організації харчування військових. 25–26 лютого відбулася роздача зброї чоловікам, які розпочали чергування на вулицях Павлівки, Трисвятської Слободи, Киїнки. У Київському ліцеї було облаштовано воєнний штаб [2].

До с. Шестовиця ворог зайшов 28 лютого. Окупувавши Шестовицю та захопивши місцевий аеродром, росіяни звідти обстрілювали Чернігів і навколишні села й намагалися облаштувати понтонну переправу через р. Десну. Староста Шестовицького старостинського округу Сергій Медведєв зателефонував голові громади, попередив про окупацію і про те, що він залишається з односельцями. У подальшому староста, по можливості, телефонував голові громади й інформував про події в селі.

Села Київської сільської громади піддавалися багаторазовим обстрілам. Респондентка пані Ірина розповіла: «Ми великою родиною жили у приватному будинку в Киїнці. Накануні 28-го весь город був “усіяний” воронами... Їх, здавалося, було тисячі. А 28 лютого о 13 годині пролунали вибухи. Будинок повністю був зруйнований. Ми усі ховалися у підвалі, двері з підвалу заблокувало уламками... Дякуємо сусіду, який врятував нас, відкривши двері» [4].

28 лютого с. Киїнка було обстріляне касетними боєприпасами, що заборонені міжнародними угодами. Це призвело до руйнування водопроводу й газогону, зникли також електроенергія та зв'язок. Серед загиблих були троє поліцейських, один з яких працював останній день перед виходом на пенсію. Місцеві чоловіки збирали по селу трупи та відвозили до моргу Чернігова, пораненим надавала допомогу медпрацівниця фельдшерсько-акушерського пункту Світлана Ворона в підвалі ліцею: «Швидка медична допомога не приїжджала, не встигала. Коли в Чернігові не стало місць у морзі, почали ховати людей у дворі або городі» [2].

З 28 лютого щодня були прильоти по населених пунктах. «З Шестовиці найбільше закидали у Чернігів та Іванівку» [2].

Загалом у Київській громаді повністю зруйновано майже 80 будинків, а понад 1500 осель зазнали пошкоджень через обстріли. Після пошкодження інфраструктури люди готували їжу на подвір'ях, розпалюючи вогнища.

Керувати всіма заходами у громаді продовжував Андрій Головач. До ліцею завезли генератори, і всі мешканці отримали можливість заряджати свої телефони. Гуманітарну допомогу для жителів села та продукти для військових також доставляли в ліцей. Їжу військовим готувала вдома Світлана Самойлова, пізніше – на примітивно зробленій на подвір'ї грубці. Готову їжу для військових забирав і доставляв на своєму авто учитель Володимир Лисенко (містянам було заборонено заходити на територію ліцею). Аліна Рудник, Наталія Дятлова та Наталія Савченко роздавали їжу військовим та розподіляли гуманітарну допомогу серед мешканців села [3].

Усі опитані жителі територіальної громади розповідали про взаємодопомогу та згуртованість односельців, про долучення чоловіків до забезпечення хлібом і гуманітарною допомогою населення. Тричі на тиждень Сергій Ворона, Михайло Соколенко, Сергій Скрипка, Андрій Головач виїжджали в Чернігів за медикаментами, хлібом, гуманітарною допомогою та продуктами. Місцеві аграрії надавали для бартерного обміну в місті зерно і пшоно. Гуманітарну допомогу розвозили по дворах, щоб уникнути скупчення людей в одному місці.

Голова сільської громади домовився про доставку пенсій населенню. Разом з озброєними місцевими чоловіками забирали працівницю «Укрпошти» в Чернігові й розвозили гроші людям. «15 хлопців контролювали участки в'їзду в село. Відповідальним був призначений Валерій Омеляненко. Крім цього, хлопці ходили у розвідку» [2].

Після 28 лютого близько половини мешканців громади виїхали. Ховалися від бомбардування в Троїцько-Іллінському монастирі в Чернігові, виїжджали на захід країни тощо. Проте важливо зазначити, що до с. Киїнка водночас заїхало багато переселенців [2].

Пані Людмила згадала про «...останні три прильоти 1 квітня 2022 р. Вибухи були такої сили, що здалося, з тіла вилетіла душа. Про радість від залишення ворогом нашої території, їхній відхід можна тільки зі сльозами згадувати чи розповідати» [3]. Голова громади також зазначив, що «1 квітня лупили куди попало... Вони виходили!» [2]. Наступного дня привезли продукти у с. Шестовиця. Допомагала керманичу громади депутатка сільради Тетяна Мовчан: «Люди у селі були дуже знервовані, стомлені...» [2].

Після відходу російських військ голова громади розпочав коригувати зарплату людей (коштів не вистачало). Збирали дані про пошкоджені будівлі та інфраструктуру. Першими приїхали відновлювати господарство громади газовики та працівники РЕС.

З літа 2022 р. розпочалося налагодження роботи з усіма селами Київської територіальної громади. 1 вересня 2022 р. Київка та Трисвятська Слобода відкрили ліцеї для навчання. «Слободинська школа була в кращих умовах, вона менше пошкоджена» [2]. На сьогодні обидва ліцеї знаходяться в ідеальному стані – відремонтовані та оздоблені.

Приємно констатувати той факт, що, відвідуючи села Київської територіальної громади, ми зустрічали людей, які щиро вірять у перемогу України, налагоджують своє життя у воєнних умовах, дбають про рідних, близьких та односельців. Ніхто з опитаних не знає випадків колабораціонізму з боку односельців.

Ставлення мешканців до виходу Церкви з-під влади московського патріархату складно коментувати, оскільки більшість респондентів були стриманими щодо цього питання. Однак відповідь «так» надала більшість опитаних. Пані Людмила, відповідаючи на це питання, зазначила, що «загиблих героїв ми відспівуємо у Катерининській церкві Чернігова» [3], тому що в с. Київка Свято-Миколаївський храм Московського патріархату. Найбільш принципово це питання стоїть у с. Шестовиця: «Місцеві парафіяни вже одноголосно проголосували за перехід до Православної Церкви України» [1].

Багато респондентів відзначили допомогу та підтримку з боку місцевої влади, зокрема голови територіальної громади Андрія Головача. Відновленню населених пунктів приділяється достатньо уваги: «У які запропоновані програми можливо зайти – заходить» [4].

На сайті Київської територіальної громади регулярно повідомляється про роботи й заходи, які організовуються та проводяться в селах громади, представляються партнери й донори з відновлення інфраструктури, установ і закладів громади. Також пропонуються різні консультації, поради та інформаційні повідомлення про перебіг подій [5].

Отже, усноісторичні дослідження є важливою складовою історичної пам'яті нашого народу. Зібрані в Київській територіальній громаді матеріали поповнять джерельну базу з історії російсько-української війни на Чернігівщині та в Україні загалом.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Осипчук Яна, студентка 32 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського. Звіт з етнографічної практики. 2024.
2. Респондент Головач А. С., голова Київської територіальної громади, с. Київка.
3. Респондентка Лисенко Л. С., заступниця директорки Київського ліцею імені Костянтина Светенка з виховної роботи, с. Київка.
4. Респондентка Полулях І. Г., учителька Київського ліцею імені Костянтина Светенка, с. Київка.
5. Сайт Київської територіальної громади. URL: <https://kyinska-gromada.gov.ua/news/1738160598/> (дата звернення: 06.06.2025).

Tamara DOROKHINA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
National University
“Chernihiv Collegium”
Named after T. G. Shevchenko
(Chernihiv, Ukraine),
e-mail: tamara-turenok@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9936-6226>

Oleksandr KOVALENKO

Candidate of Historical Sciences, Professor,
National University
“Chernihiv Collegium”
Named after T. G. Shevchenko
(Chernihiv, Ukraine),
e-mail: olexkov@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8382-0159>

**KYINKA TERRITORIAL COMMUNITY IN THE CONTEXT
OF RUSSIAN AGGRESSION
(BASED ON ORAL HISTORY SOURCES)**

Abstract. The purpose of the publication is to recreate the course of events in the Kyinska territorial community of Chernihiv district, Chernihiv region, during the full-scale Russian aggression in February – April 2022, based on the testimonies of local residents. The methodological basis of the study is a set of general scientific and specific historical principles and methods, the leading role among which was played by the practical use of the possibilities and tools of oral history. The practical significance of the work lies in the recording, accumulation, and initial generalization of factual material that can be used to form a source base and historiographical basis for writing generalized works on the history of the Russian-Ukrainian war. The publication reproduces in chronological sequence the course of events in the settlements of the Kyinka territorial community in the context of Russian aggression in February – April 2022. On the example of the temporarily occupied village of Shestovytsi, elements of Russian policy, propaganda processing and intimidation of civilians, looting, etc. are revealed. It was established that the Russian occupation has caused damage to the production, social and cultural infrastructure of the village, as well as to the house. Based on the responses of the community respondents, the article reveals the strategy of “survival” of the community residents under occupation and isolation at the beginning of Russia’s full-scale invasion of Ukraine, their patriotic rise, cohesion and mutual support. The obtained factual material can be used to form a source base for generalizing works on the history of the Russian-Ukrainian war.

Keywords: Russian-Ukrainian war, Chernihiv region, Kyinska territorial community, temporary occupation, oral history surveys.

РЕЛІГІЙНІ ПОЧУТТЯ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОІСТОРИЧНИХ СВІДЧЕНЬ)

УДК 2-184.2:314.1[477-51]:355.01[470:477]

Сергій ТОКАРЄВ

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України,
археології та краєзнавства,
Національний університет
«Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна),
e-mail: tokarev-s-a@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0051-328X>

Анотація. *Метою публікації є аналіз духовно-релігійної ситуації в територіальних громадах Чернігівської області в умовах повномасштабного російського вторгнення 2022 р. і подальшого продовження воєнного стану на підставі аналізу усноісторичних свідчень, здобутих під час проходження етнографічних практик 2022–2024 рр. Завдання дослідження:* виявлення ставлення населення регіону до релігії та духовності; оцінки зміни релігійних почуттів населення в екстремальних умовах повномасштабної війни; з'ясування змін у ставленні мешканців Чернігівщини до основних релігійних конфесій православної церкви, здійснення церковних обрядів, дотримання церковного календаря; визначення факторів, які сприяють змінам або консервації релігійного світогляду; висвітлення позиції священників православної церкви та інших релігійних громад до факту російської агресії, зв'язків з Російською православною церквою та їх поглядів щодо ключових питань суспільного життя. *Методологія / методи / наукові підходи:* у процесі написання були використані загальнонаукові принципи історичного пізнання – історизму, об'єктивності, системності; серед використаних методів ключове місце займають конкретно-пошуковий, контент-аналізу і усної історії з застосуванням наукових концептів усноісторичних досліджень. *Основні результати роботи:* населення Чернігівської області, незалежно від віку, статі, соціального статусу і професії, порівняно мало цікавиться релігійним життям. Протягом повномасштабного російського вторгнення не відбулося різкого зростання релігійних почуттів в умовах війни, або ж їх посилення мало ситуативний характер. Значна частина мешканців Чернігівської області вважає, що радикальне вирішення релігійного питання щодо конфесійної належності православних приходів не на часі в умовах війни. Послідовну відданість ідеям

переходу вітчизняного православ'я до Православної церкви України демонструє категорія високоосвічених і патріотично налаштованих громадян. На перехід громад до цієї конфесії впливає наявність авторитетних і порядних провідників – взірців для послідовників, здатних повести за собою потенційних прихожан. *Перспективи подальших студіювань*: порушена проблема має значний і до кінця не вичерпаний потенціал для подальшого дослідження, а всебічне її розкриття й формулювання обґрунтованих висновків можливе лише за умов розширення територіальних рамок дослідження та залучення інших видів джерел. *Практичне значення досягнутих результатів*: фактичний матеріал, основні положення та висновки статті можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії повномасштабної російсько-української війни, а також у дослідженнях із церковної історії.

Ключові слова: російсько-українська війна, усноісторичні дослідження, духовно-релігійна ситуація, Православна церква України, Московський патріархат.

Духовно-релігійна сфера належить до найбільш тонких і делікатних аспектів життя людини. На відміну від нормативно-правових актів, духовні настанови, хоч і не є обов'язковими до виконання, проте в окремих схильних до релігійного світогляду спільнотах людей релігійні приписи слугують певними інструментами виховання, соціалізації, механізмами регулювання поведінки, забезпечення стійкості та життєдіяльності колективу.

Особливо зростає роль віри в надприродні сили під час екстремальних ситуацій, масштабних конфліктів, до яких, безперечно, належить і сучасна російсько-українська війна. Усвідомлення власної безпомічності перед лицем небезпеки змушує людину шукати пояснення реальних явищ не в раціональній, а в надприродній площині. Відтак люди з відповідним світоглядом і характером в умовах воєнного стану можуть частіше звертатися до релігійних, навіть окультних, практик з метою отримання простих пояснень на складні й незрозумілі речі.

У цьому контексті неабиякий інтерес викликає духовно-релігійна ситуація в Чернігівській області в умовах повномасштабного російського вторгнення 2022–2025 рр. Обставинами, які зумовлюють виникнення зацікавленості цією проблемою, є наявність значної кількості православних (і не лише) культових споруд у регіоні, а також засилля донедавна структур Української православної церкви Московського патріархату, тісно інтегрованої з Російською православною церквою.

Джерелами до написання розвідки послужили усноісторичні свідчення, здобуті студентами спеціальності «Історія та археологія» Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка під час проходження літніх етнографічних практик 2022–2024 рр. Дослідження проводилися в територіальних громадах Чернігівської області, що як зазнали тимчасової окупації, так і були вимушено ізольованими під час активної фази

бойових дій у лютому – квітні 2022 р. В опитувальники, призначені для роботи з мешканцями обох цих категорій населених пунктів, були включені питання «Чи посилюлися у вашому населеному пункті релігійні почуття місцевого населення? Чи присутні при цьому вимоги відмовитися від московської церкви і перейти до ПЦУ?». Відтак метою нашого дослідження є перевірка зазначених гіпотез у контексті релігійних процесів у Чернігівській області.

Насамперед окремі опитані намагалися знайти і пригадати певні віщування, пророцтва, які б свідчили про ймовірний початок війни. Один з респондентів із с-ща Холми Корюківського району заявив: *«Єдине, що два з палавиной років тому мені приснилось, що буде війна. При чому на території Халмів, у серпні. Тобто вайна приснилась мені за рік до початку війни»* [33].

У контексті проведених досліджень впадає в вічі, що початок російської агресії в лютому 2022 р. спричинив ситуативне посилення релігійних почуттів. Наприклад, один з мешканців с-ща Козелець заявив, що на початку російського вторгнення *«всі бігали кричали, щоб боженька поміг їм. Я утріую трошки, но надежда на Бога була у людей»* [10]. Схожу думку висловила жителька с. Козилівка Корюківського району: *«Коли почалася війна, то всі і за Бога вспомнили...»* [28]. Іншу колоритну думку щодо рівня релігійних почуттів удалося почути від мешканки м. Мена: *«Релігійні почуття, я думаю, що не дуже посилюлися. Хіба як ракета пролітала над містом, то люди казали “Боже, допоможи”, – це все, що могло в них посилюватися»* [29]. При цьому в певних респондентів з’явилося усвідомлення, що від них самих насправді мало що залежить і тому слід покладатися на Божу волю. Жителька окупованого с. Бурімка Ічнянської громади із цього приводу заявила: *«Прожив один день – дякувати Богу»* [16].

Ще однією зі складових релігійного світогляду воєнного часу стало намагання деякими людьми ірраціонально пояснити причини й обставини, які сприяли «чудесному» порятунку їх населених пунктів під час окупації та ведення бойових дій. Наприклад, мешканці с-ща Седнів Чернігівського району відзначили, що під час тимчасової окупації їхнє містечко не було поруйноване, а російські окупанти не проявляли надмірної агресії. Рациональне пояснення цього явища криється в тому, що, на думку одного респондента, в Седневі базувався російський полк зв’язку, а тому його бійці, як більш освічені й технологічно вишколені, не були агресивні до місцевого населення [2, с. 225]. Проте серед мешканців населеного пункту відразу ж поширилася забобонна думка, що причиною такого щасливого завершення окупації стало «заступництво» місцевого шанованого юродивого пророка XIX ст. Гриця Золотюсінського (Григорій Анкидинов Мірошников). Усталилося повір’я, начебто цей юродивий, похований біля місцевої Воскресенської церкви, і з того світу оберігає седнівчан від усіх негараздів [1, с. 206].

Мешканці сусіднього с. Черниш під час тимчасової окупації придумали легенду про те, що страшних репресій у селі не відбулося через те, що росій-

ський генерал Жабинський, який командував угрупованням окупаційних військ і був родом із с-ща Нове Седнівської територіальної громади, ніби дав указівку не завдавати шкоди місцевому населенню. За неперевереними даними, він начебто навіть приїздив відвідати могили померлих родичів [1, с. 207].

У с. Роїще Новобілоуської сільської територіальної громади Чернігівського району одна з респонденток розповіла про свого родича, який намагався зі своїми племінником і товаришем на різних автомобілях виїхати із села. Його машину було побито уламками, він утратив керування і з'їхав у кювет. До лікарні в Чернігів поранених чоловіків відвіз племінник, машину якого теж було пошкоджено. На жаль, родич у лікарні помер. Згодом у селі з'явилася легенда про те, що його смерть стала жертвою для захисту с. Роїще від ворожого руйнування. Ці уявлення поширилися після того, як одна бабуся розповіла односельчанам, що цей чоловік їй наснився і сказав, що із селом та людьми все буде добре, бо він заплатив за це своїм життям [39, с. 100].

Проте в розповідях респондентів траплялися нечисленні випадки протилежних поглядів, сформованих, очевидно, під впливом агресивної пропаганди, яка до останнього лунала в середовищі деяких священників УПЦ МП. При цьому в якості переконливих «експертних» оцінок подекуди виступали свідчення й переконання старших людей, яких вважали авторитетними. Одна з мешканок с. Козилівка Корюківського району вказувала: *«Старші люди розказували колись, що буде розкол, ми підемо до Білорусі і до Росії»* [26].

При аналізі відповідей на питання опитувальника впадає в вічі певна парадоксальність відповідей і трактування релігійних процесів у межах окремих громад. При цьому типовою є думка респондентів про те, що *«почуття не посилились, але церква перейшла до ПЦУ»* [23]. Подібних свідчень під час проведення опитувань удалося отримати досить багато, що наштовхує на певні висновки. Посилення релігійних почуттів мало ситуативний характер, було зумовлено наявністю реальних загроз і небезпек. Перехід церковних громад у різних населених пунктах до ПЦУ став наслідком активної життєвої позиції небайдужої меншості громадян. Більшість же населення зайняла вичікувальну позицію, очікуючи наказів з боку вищого церковного керівництва, мотивуючи це тим, що від простих людей нічого не залежить. Наприклад, у донедавна проросійському Новгород-Сіверському вдалося зафіксувати таку типову думку: *«Ми знаємо, що на Новгород-Сіверщині немає, ну, практично немає, організованих парафій ПЦУ – Православна церква України, тому ми душею, можливо, вже давно б перейшли до ПЦУ, але у нас нема ... ну, кому нас зорганізувати, а самі ми це не робимо»* [30].

Тому в цьому контексті слушною й обґрунтованою є думка відомої волонтерки з Мени Марини Гончаренко, що *«вирішувати долю церков мають лише люди, які власне ходять в церкву, але з іншого боку держава має забезпечити право кожного на вільне віросповідання»* [15].

Дещо несподіваними були окремі відповіді на питання, з яких випливало, що релігійні почуття не посилилися, а навпаки – знизилися. Подекуди пояснення цього явища крилося в безпековій площині й необхідності дотримуватися обмежувальних заходів. *«А те, що люди ходили на Пасху паски святити – це погано. Війна щас. Які паски»* [18].

Важливим для розуміння релігійної ситуації є ставлення жителів Чернігівщини до юридичного підпорядкування церкви і проблеми становлення Православної церкви України. Думки опитаних у цьому плані достатньо поляризовані. Насамперед впадає в вічі, що значна частина людей не надає особливого значення тому, до якого патріархату належить їхня церква. Типовою виглядає відповідь однієї з мешканок с-ща Козелець: *«Напевно, людям в основном все одно, мені здається так, тільки хто сильно верующий, вони там сопротивлялись, а церква є церква, релігія одна, віра одна»* [11]. При цьому подекуди наявні апеляції до історичного минулого, коли не існувало юридичного оформлення церков Московського й Київського патріархатів: *«Я не щитаю московская чи українська да УПЦ чи як воно там, моя думка не московская і не українська. Я віру щитаю своєю єдиною, і якою я народилася, і такою сприймаю її, то їсть я не хожу так часто в церкву і не щитаю молитви ці руськими, а вони – старослов'янські, які були задовго до російського етого есесерівського угруповання»* [13].

Обґрунтованими з погляду захисту національної безпеки й інтересів є відповіді мешканців м. Ічня щодо необхідності переходу до української церкви: *«Я думаю, що МПЦ треба було гнати ще 30 років назад, коли ми стали незалежними»* [24]; *«На мою думку, МПЦ потрібно було гнати ще в 91-му»* [38]. Ще радикальніше з приводу діяльності Московського патріархату висловилася мешканка м. Мена: *«Да, я за. Масковських папув за ж**у і в расію. Я терпєть не магу їх. Я в Бога віру, а так до ... мені папи тие»* [34].

Подекуди вимоги щодо радикальної зміни релігійної конфесії мають під собою реальне підґрунтя, якщо священники Московського патріархату здійснювали дії, спрямовані проти патріотичних почуттів місцевого населення. Жителька с. Хрещате Козелецької громади вказала: *«Люди навіть взагалі перестали в церкву ходити. Ну, на даний момент в нас народжуються, треба їхати в Козелець хрестити, а в церкву навіть ніхто не хоче і ходити. У нас навіть батюшку і набили. Тому що у нас в селі водафоновська вишка стоїть, і хтось, не можу сказати хто, встановив прапор України, почепив. І він підняв бучу таку, що не нада, і його набили, взрослі мужики, не то шо молодьож, а взрослі мужики набили його. Він другий раз утік, і зараз на даний момент ніхто не знає, де він находитесь»* [5].

Потужним чинником відмови від московської церкви при цьому стала відверто антиукраїнська мілітаристська позиція РПЦ, яка повністю підтримує російську збройну агресію. *«То, что сейчас несёт церковь и господин Гундя-*

ев, /.../ то оттуда надо уходитъ. Он полностью поддерживает войну» [22]. У процесі переходу до української церкви люди навіть визнали, що готові терпіти вимушені труднощі. Наприклад, у м. Мена «є люди, які взагалі після повномасштабного вторгнення відмовилися від церкви, яка знаходиться ближче від їхнього дому, і стали ходити в українську церкву, аргументуючи це правильністю свого рішення» [34]. Підтримала цю думку й одна мешканка с. Бахмач Ніжинського району, вказавши, що «ми поїхали в ту церкву, яка була даліше, але вона була українська, тому що ми не хочемо підтримувати Московський патріархат» [32].

Також в умовах посилення патріотичних почуттів подекуди наявна відмова від послуг священників Московського патріархату начебто через їх недостатньо державницьку позицію. Наприклад, у м. Мена «кажуть, що на похорони запрошують більше українських батюшок, а московські батюшки остаються без роботи, скажем. Я категорично проти Московського патріархату» [21].

Тому священникам УПЦ МП в таких умовах уже стало неможливо ігнорувати думку і прагнення своєї громади. З початком повномасштабної війни вони подекуди почали демонструвати пасивний, а іноді й активний опір. Він виразився передусім у відмові згадувати під час церковних служб предстоятеля РПЦ патріарха Кирила, який постійно озвучував свою відверто антиукраїнську мілітаристську позицію. Наприклад, у Козелецькій громаді респонденти висловилися так: «Я не чула, щоб наші священники, хоч вони відносяться до Московського патріархату, висловлювались щось проти України, проти нашого народу, вони тоже за наш народ і за перемогу, так що я против їх нічого не маю» [7].

Подекуди розмови про необхідність переходу до української церкви спричинили непередбачені наслідки. Через принциповість людей та їхню позицію в деяких випадках трапляються навіть побутові конфлікти всередині родин. Наприклад, одна з мешканок м. Мена зазначила: «Через /.../ відмову від УПЦ і перехід до ПЦУ, особливо в моїй родині, пересорились всі члени сім'ї. /.../ Більшість з них досі одне з одним, не розмовляють, а щодо інших, я не можу стверджувати напевно» [17].

У процесі проведення дослідження нам не вдалося отримати відповідей відверто ворожого характеру, спрямованих проти утвердження української церкви. Окремі противники розбудови ПЦУ намагаються апелювати до історичних прикладів, елементів церковного права, що ґрунтуються на більш формальних ознаках. Зокрема, у Козелецькій громаді одна з опитаних заявила: «В нашому селищі є і ПЦУ, і Московського патріархату, так як її називають, але ж вона українська церква, від Московського патріархату тільки назва. Вона автономна і тільки українська, і те, що, може, і були якісь там вимоги окремих депутатів і людей, що нада зробити всю церкву єдиною українською, я цьому проти, тому що, знаючи історію церкви, знаю, що церква має бути єдиною, не розколотою.

І тому просто потрібно змиритися, можливо, з цією назвою або просто дати нову назву, але вона автономна, вона нічого спільного не має з Росією» [6]. Інша респондентка із сусіднього села Косачівка відзначила: «ПЦУ я сама не признаю, по причині того, що треба спочатку знати, звідки пішов розкол. Кирила я не підтримую, в нас ніхто його не підтримує, не Кирила, не Москву, нічого. Просто треба знати історію церкви і правильно включати голову. І просто люди мають знати канони церкви, якщо хочуть спорити з цим всім, ну, як би з Богом не спорять, це якась дурниця. От історію церкви мають знати і звідки все це пішло» [35].

Тим не менше, ідея переходу церковних громад до Православної церкви України набуває дедалі більшої популярності в окремих громадах Чернігівської області. Найпомітнішим є рух до української церкви в Менській громаді завдяки авторитетним церковним ієрархам, які просувають ідею національної церкви, та необхідній кількості небайдужих громадян. Найкраще цю ситуацію схарактеризував директор Менського краєзнавчого музею і воїн Збройних сил України, який загинув на фронті, Віталій Крутий: «Наш населений пункт найперший перейшов на ПЦУ. Були збори громадян, і всі-всі підписалися... У нас ніхто не був протів, скажем так. От як в Феськівці, там чи десь були якісь проблеми. У нас всі були за. І, ну, єдине – великий має вплив, це особистість батюшки, який міг донести, скажем так. Отець Віталік, тобто і потім за його прикладом пішло і Городище, і Блистова, і Феськівка, тобто цей процес пішов, але, можливо, не так легко. В нас в цих проблем жодних не було. Перейшли і всьо-всьо нормально. Вже на українській мові богослужіння, і жодних проблем» [25]. Схожою виявилася ситуація в сусідньому с. Дягова, де «від Московського патріархату відмовилися та перейшли в ПЦУ» [36].

В Ічнянській громаді спостерігається схожа ситуація, вочевидь, з огляду на те, що населені пункти зазнали збитків під час бойових дій. Свідченням зростання прихильності місцевих жителів до ПЦУ стало те, що в Ічні «до Свято-Михайлівської церкви, яка Київського патріархату, на Великдень йшло набагато більше людей, чим до церков Московського патріархату» [8]. У сусідньому селі Бурімка, яке зазнало тимчасової окупації та руйнувань навесні 2022 р., зазначили, що УПЦ МП «вигнали у березні місяці [2022 р. – С. Т.] і перейшли до ПЦУ» [16]. Так само оперативно і без зайвих конфліктів вирішилася ситуація з переходом вірян до Київського патріархату в с-щі Мала Дівича Прилуцького району, де «після російського вторгнення церква перейшла до ПЦУ» [27].

З узагальнених свідчень мешканців с. Козилівка Холминської громади Корюківського району, де, до речі, проживає значна кількість протестантів, випливає, що частина православних прихожан збирається відмовлятися від Московського патріархату. Проте люди відверто зізнавалися, що їм бракує знань та здібностей для правильної організації цього процесу [12].

Натомість у центрі громади – с-щі Холми, жителі якого загалом прихильно поставилися до ідеї переходу до Київського патріархату, – цей процес наштовхнувся на певні об'єктивні організаційні труднощі. Зі слів місцевих мешканців випливає, що рух у бік переходу до української церкви розпочався в селищі досить давно. При цьому респонденти наголосили, що цей процес, за невеликими винятками, мав мирний характер, без запеклих конфліктів. На загальних зборах жителі селища висловилися за перехід до ПЦУ і розпочали процес збору та оформлення необхідної документації. При цьому, за деякими даними, вони висловлювали невдоволення діями місцевого священика, ймовірно, через те, що він гальмував цей процес. Відтак згодом йому довелося через Корюківську районну газету «Маяк» пояснити свою позицію і запевнити місцевих прихожан у підтримці переходу до ПЦУ. Надалі під час повномасштабного російського вторгнення холминський священник висловив бажання отримати посаду військового капелана. Оскільки йому відмовили через відсутність приналежності до Київського патріархату, то священник спочатку служив у територіальній обороні в с-щі Понорниця Новгород-Сіверського району, а потім вступив до лав ЗСУ [9]. Відтак остаточне вирішення релігійного питання було відкладене на невизначений термін, оскільки за відсутності священника та його підпису юридично оформити це виявилось неможливо. Тим не менше, станом на початок 2025 р. процес переходу місцевої церкви до ПЦУ юридично завершився.

У с-щі Березна Чернігівського району, де загалом респонденти недостатньо цікавилися релігійним питанням, не було зафіксовано якихось рішучих дій місцевих парафіян щодо переходу до ПЦУ [19; 31]. Схожою загалом виявилася ситуація в Деснянській селищній громаді, де, на думку опитаних, *«людей не заставити в якусь іншу церкву ходити, люди будуть самі свідомо ходити туди, куди вони хочуть»* [37]. Проте при цьому в с-щі Козелець удалося отримати свідчення, що *«вже деякі парафії попереходили до ПЦУ з Московського патріархату, деякі не попереходили, а перейшли самі громади, але без настоятеля»* [14]. У с. Бахмач Ніжинського району, як ми змогли з'ясувати, на індивідуальному рівні місцеві жителі підтримують перехід до ПЦУ, але не роблять для цього якихось рішучих кроків. Недостатній рівень підтримки переходу місцевих парафій до ПЦУ було зафіксовано і в Новгород-Сіверському, де лише 3 з 15 опитаних респондентів заявили, що *«треба відмовитись від московської церкви»* [3; 4; 20].

Отже, аналіз усної історичної свідчеської, здобутих під час проведення опитувань мешканців Чернігівщини під час етнографічних практик 2022 – 2024 рр., дозволяє дійти таких висновків. Загалом населення Чернігівської області, незалежно від віку, статі, соціального статусу і професії, порівняно мало цікавиться релігійним життям або з певних причин не хоче озвучувати свою позицію з цього питання. Матеріали інтерв'ю з респондентами не показують різкого зростання релігійних почуттів в умовах війни, або ж їх посилення має ситуативний характер. Також

значна частина мешканців області вважає, що радикальне вирішення релігійного питання в контексті конфесійної належності православних приходів не на часі в умовах війни. Відтак думки опитуваних із цього приводу розділилися: «під запис» більшість стверджує про прихильність до переходу до Православної церкви України, але на практиці чекає вирішення цього питання «згори». Абсолютно природно також, що подекуди людям банально не вистачає знань з історії церкви й церковного права для формування компетентного погляду. Послідовну відданість ідеям переходу вітчизняного православ'я до ПЦУ демонструє категорія високоосвічених і патріотично налаштованих громадян. Не в останню чергу на справу переходу громад до ПЦУ впливає наявність авторитетних і порядних провідників – взірців для послідовників, здатних повести за собою потенційних прихожан. У будь-якому випадку, порушена проблема має значний і до кінця не вичерпаний потенціал для подальшого дослідження. А всебічне вивчення цього питання й формування коректних висновків можливе лише за умов подальшого розширення територіальної бази досліджень і залучення інших видів джерел.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Дорохіна Т., Коваленко О. Седнівська територіальна громада в умовах російської агресії за матеріалами усної історичної свідчень. *Війна, наука та емоції: (не)проговорене: Збірник матеріалів Міжнародного воркшопу (м. Чернігів, 21–22 лютого 2024 р.)* / ред. С. Маховська. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2024. С. 202–208. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0018180Ukrainian> (дата звернення: 05.06.2025).
2. Єфименко В. Селище Седнів Седнівської територіальної громади в умовах тимчасової російської окупації 2022 р. *Війна, наука та емоції: (не)проговорене: Збірник матеріалів Міжнародного воркшопу (м. Чернігів, 21–22 лютого 2024 р.)* / ред. С. Маховська. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2024. С. 224–226. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0018180Ukrainian> (дата звернення: 05.06.2025).
3. Свідчення Адаменко Тетяни, мешканки м. Новгород-Сіверський Новгород-Сіверської міської територіальної громади Новгород-Сіверського р-ну *Чернігівської обл.*
4. Свідчення Адамчик Тетяни, мешканки м. Новгород-Сіверський Новгород-Сіверської міської територіальної громади Новгород-Сіверського р-ну *Чернігівської обл.*
5. Свідчення Бакоч Оксани, мешканки с. Хрещате Козелецької селищної територіальної громади Чернігівського р-ну *Чернігівської обл.*
6. Свідчення Безпалої Антоніни Олексіївни, мешканки с. Сивухи Козелецької селищної територіальної громади Чернігівського р-ну *Чернігівської обл.*
7. Свідчення Безпалої Надії, мешканки с. Сивухи Козелецької селищної територіальної громади Чернігівського р-ну *Чернігівської обл.*
8. Свідчення Білащенко Алли, мешканки м. Ічня Ічнянської міської територіальної громади *Прилуцького р-ну Чернігівської обл.*
9. Свідчення Бондаренко Лариси, мешканки с-ща Холми Холминської селищної територіальної громади Корюківського р-ну *Чернігівської обл.*
10. Свідчення Боярського Антона, мешканця смт Козелець Козелецької селищної територіальної громади Чернігівського р-ну *Чернігівської обл.*
11. Свідчення Вачерікової Ірини, мешканки смт Козелець Козелецької селищної територіальної громади Чернігівського р-ну *Чернігівської обл.*

12. Свідчення В'язовик Марії, мешканки с. Козилівка Холминської селищної територіальної громади Корюківського р-ну *Чернігівської обл.*
13. Свідчення Вялько Надії, мешканки с-ща Березна Березнянської селищної територіальної громади Чернігівського р-ну *Чернігівської обл.*
14. Свідчення Гики Ярослава Петровича, мешканця с-ща Козелець Козелецької селищної територіальної громади Чернігівського р-ну *Чернігівської обл.*
15. Свідчення Гончаренко Марини, мешканки м. Мена Менської міської територіальної громади *Корюківського р-ну Чернігівської обл.*
16. Свідчення Грищенко Тетяни, мешканки с. Бурімка Ічнянської міської територіальної громади *Прилуцького р-ну Чернігівської обл.*
17. Свідчення Джигун Анастасії, мешканки м. Мена Менської міської територіальної громади *Корюківського р-ну Чернігівської обл.*
18. Свідчення Долі Руслани, мешканки м. Ічня Ічнянської міської територіальної громади *Прилуцького р-ну Чернігівської обл.*
19. Свідчення Заворотної Ганни, мешканки с-ща Березна Березнянської селищної територіальної громади Чернігівського р-ну *Чернігівської обл.*
20. Свідчення Зубрія Сергія, мешканця м. Новгород-Сіверський Новгород-Сіверської міської територіальної громади Новгород-Сіверського р-ну *Чернігівської обл.*
21. Свідчення Ілленко Юлії, мешканки м. Мена Менської міської територіальної громади *Корюківського р-ну Чернігівської обл.*
22. Свідчення Колоколуші Олени, мешканки смт Козелець Козелецької селищної територіальної громади Чернігівського р-ну *Чернігівської обл.*
23. Свідчення Конюк Ольги, мешканки с. Дягова Менської міської територіальної громади *Корюківського р-ну Чернігівської обл.*
24. Свідчення Коровніченка Олега, мешканця м. Ічня Ічнянської міської територіальної громади *Прилуцького р-ну Чернігівської обл.*
25. Свідчення Крутого Віталія, мешканця м. Мена Менської міської територіальної громади *Корюківського р-ну Чернігівської обл.*
26. Свідчення Мигун Тетяни, мешканки с. Козилівка Холминської селищної територіальної громади Корюківського р-ну *Чернігівської обл.*
27. Свідчення Мірошниченко Євгена, мешканця с-ща Мала Дівиця Малодівицької селищної територіальної громади Прилуцького р-ну *Чернігівської обл.*
28. Свідчення Петренко Людмили, мешканки с. Козилівка Холминської селищної територіальної громади Корюківського р-ну *Чернігівської обл.*
29. Свідчення Посмітюхи Віри, мешканки м. Мена Менської міської територіальної громади *Корюківського р-ну Чернігівської обл.*
30. Свідчення Радченко Олени, мешканки м. Новгород-Сіверський Новгород-Сіверської міської територіальної громади Новгород-Сіверського р-ну *Чернігівської обл.*
31. Свідчення Рудич Оксани, мешканки с-ща Березна Березнянської селищної територіальної громади Чернігівського р-ну *Чернігівської обл.*
32. Свідчення Савченко Тетяни, мешканки с. Бахмач Бахмацької міської територіальної громади Ніжинського р-ну *Чернігівської обл.*
33. Свідчення Сотника Олега, мешканця с-ща Холми Холминської селищної територіальної громади Корюківського р-ну *Чернігівської обл.*
34. Свідчення Сухарської Людмили, мешканки м. Мена Менської міської територіальної громади *Корюківського р-ну Чернігівської обл.*
35. Свідчення Ховер Альони, мешканки с. Косачівка Козелецької селищної територіальної громади *Чернігівського р-ну Чернігівської обл.*

36. Свідчення Чканой Валентини, мешканки с. Дягова Менської міської територіальної громади *Корюківського р-ну Чернігівської обл.*
37. Свідчення Швець Руслани, мешканки с-ща Десна Деснянської селищної територіальної громади Чернігівського р-ну *Чернігівської обл.*
38. Свідчення Яцели Андрія, мешканця м. Ічня Ічнянської міської територіальної громади *Прилуцького р-ну Чернігівської обл.*
39. Хомовська С. Село Роїще Новобілоуської сільської територіальної громади в умовах тимчасової російської окупації. *Juvenia studia* : збірник наукових праць студентів та молодих учених. Чернігів : ФОП Лозовий В. М., 2024. Вип. 14. С. 98–101.

Serhii TOKARIEV

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Archaeology and Local History,
the National University
"Chernihiv Collegium"
named after T. H. Shevchenko
(Chernihiv, Ukraine),
e-mail: tokarev-s-a@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0051-328X>

RELIGIOUS FEELINGS OF THE POPULATION OF CHERNIGIV REGION IN THE CONDITIONS OF THE FULL-SCALE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (BASED ON ORAL HISTORICAL TESTIMONY)

Abstract. *The purpose of the publication is to analyze the spiritual and religious situation in the territorial communities of Chernihiv region in the conditions of a full-scale Russian invasion in 2022 and the subsequent continuation of martial law based on the analysis of oral historical testimonies obtained during ethnographic practices in 2022–2024. The objectives of the study:* to identify the attitude of the population of the region towards religion and spirituality; to assess changes in the religious feelings of the population in the extreme conditions of a full-scale war; to identify changes in the attitude of the residents of Chernihiv region towards the main religious denominations of the Orthodox Church, the performance of church rites, and observance of the church calendar; to identify factors that contribute to changes or preservation of the religious worldview; to highlight the position of priests of the Orthodox Church and other religious communities on the fact of Russian aggression, ties with the Russian Orthodox Church, and their views on key issues of public life. *Methodology / methods / scientific approaches:* the research is based on general scientific principles of historical knowledge – historicism, objectivity, systematicity, among the research methods, the key place is occupied by specific search, content analysis and oral history with the application of scientific concepts of oral history research. *The main results of the study:* the population of Chernihiv region, regardless of age, gender, social status and profession, is relatively little interested in religious life. During the full-scale Russian invasion, there was no sharp increase in religious feelings in wartime, or their intensification was of a situational nature. A significant part of the residents of Chernihiv region believes that a radical solution

to the religious issue regarding the confessional affiliation of Orthodox parishes is not timely in wartime. Consistent devotion to the ideas of the transition of domestic Orthodoxy to the Orthodox Church of Ukraine is demonstrated by the category of highly educated and patriotic citizens. The transition of communities to this confession is influenced by the presence of authoritative and decent leaders – role models for followers, capable of leading potential parishioners. *Prospects for further studies*: the problem raised has a significant and not yet fully exhausted potential for further research, and its comprehensive disclosure and formulation of substantiated conclusions is possible only under the conditions of expanding the territorial framework of the study and involving other types of sources. *Practical significance of the results achieved*: the factual material, main provisions and conclusions of the article can be used in writing generalizing works on the history of the full-scale Russian-Ukrainian war, as well as in studies on church history.

Keywords: Russian-Ukrainian war, oral history research, spiritual and religious situation, Orthodox Church of Ukraine, Moscow Patriarchate.

СЕЛА ТРИСВЯТСЬКА СЛОБОДА ТА ПАВЛІВКА КИЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

УДК 94[477.51-074]:355.01[470:477]

Валерій ЛАДИСЄВ, Данило МАРЧЕНКО

студенти,
Національний університет
«Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна),
e-mail: valery.ladysev@gmail.com

Анотація. *Мета публікації* – висвітлити події в селах Трисвятська Слобода й Павлівка Київської територіальної громади та повсякдення їхніх мешканців в умовах повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. за матеріалами усно-історичних джерел. *Методологічну основу дослідження* становить сукупність загально-наукових та конкретно-історичних принципів і методів, провідну роль серед яких відіграло практичне використання можливостей та інструментарію усної історії. *Практичне значення наукової розвідки* полягає у фіксації фактичного матеріалу, первинному його узагальненні. Здобутий фактичний матеріал може бути використаний при проведенні тематичних наукових форумів, для написання праць з історії російсько-української війни, при викладанні українознавчих курсів. У публікації *відтворено* події, настрої мешканців сіл, представлена інформація про руйнації в населених пунктах під час ворожого бомбардування. *З'ясовано*, що допомогло жителям сіл витримати важкі випробування війни: взаємопідтримка та згуртованість односельців, отримання гуманітарної допомоги, волонтерство з боку місцевих підприємців, а також патріотична налаштованість та віра в перемогу України.

Ключові слова: російсько-українська війна, Чернігівщина, Київська територіальна громада, село Трисвятська Слобода, село Павлівка, усноісторичні опитування.

Під час проходження етнографічної практики влітку 2024 р. ми проводили усні опитування мешканців сіл Трисвятська Слобода та Павлівка Київської територіальної громади в умовах російської агресії на початку повномасштабного вторгнення ворога на територію України.

Населені пункти засновані в 1981 р. 10 серпня 2018 р. вони увійшли до складу Київської сільської територіальної громади. До початку російсько-

української війни проживало: у с. Павлівка – 879, а в с. Трисвятська Слобода – 1042 людей [1].

У с. Павлівка було опитано 9 мешканців, з яких 4 чоловіків і 5 жінок. Вікова категорія респондентів с. Павлівка – від 15 до 63 років. Найбільша кількість респондентів у середній віковій категорії від 40 до 50 років. Наймолодший респондент – хлопець 15 років, опитування проходив з дозволу батьків. Усі опитувані весь період активних бойових дій та після залишення рашистами Чернігівщини провели за місцем проживання.

У с. Трисвятська Слобода було опитано 6 осіб, серед яких 4 жінки та 2 чоловіки. Четверо з них мали статус внутрішньо переміщених осіб, тимчасово евакуювалися в безпечніші регіони України, проте повернулися після відходу ворога з території Чернігівщини. Респонденти були різного віку, серед них 16-річний юнак, опитаний з дозволу батьків.

Розпочинаючи спілкування з питання «Чи припускали Ви, що агресія Росії взагалі може бути у наш час?», ми отримали фактично однакові відповіді – «Ні». Проте одна з мешканок с. Павлівка [2], фельдшерка за професією, та одна жінка із с. Трисвятська Слобода [6], у якої чоловік військовий, припускали або вели такі розмови в колі рідних та друзів. Ніхто з опитаних не готувався до війни, «тривожну валізку» не збирали. Про початок війни більшість людей дізналися з телефонних дзвінків, дехто – «з перших вибухів» [9]. Емоційний стан від отриманої інформації був схожий: «ступор», «шок», «страх», «нерозуміння», «розгубленість» тощо. Дії, до яких удавалися, були різні: дехто поспішав на роботу, дехто збирав речі, їхали до банкоматів знімати готівку, а дехто готував підвали та льохи для укриття. Багато хто з респондентів прийняли рішення виїжджати в безпечніші регіони України, за кордон. Бомбардування Чернігівщини ворогом принесло багато горя людям. У зазначених селах були руйнування, жертви серед цивільного населення.

Жителі сіл з розумінням прийняли обмежувальні заходи, запроваджені в умовах воєнного стану. Окрім світломаскування, комендантської години, заборони продажу спиртних напоїв, були проблеми зі зв'язком, світлом, газом. «Головне – вижити, щоб не вбили. Решта ні до чого» [7]; «Це була безпека. Якщо хочеш жити, то дивись сам» [4]. Дехто з респондентів виказали свою думку щодо існуючих обмежень на сьогодні, більшість незадоволені заборонаю виїзду за кордон чоловіків: «Ну, це незаконно!» [10]; «Кожен має право вибору: хто воює, хто волонтерить, хто боїться, хто виїжджає...» [5] та ін.

Приємно констатувати патріотичну налаштованість мешканців с. Павлівка та с. Трисвятська Слобода. Крім однієї інформаторки, усі зазначили піднесення патріотичних почуттів і вболівання за Україну. Більшість указали на бажання вивчати свою історію, розмовляти українською мовою, особливо – молодь. Також важливо зауважити, що респонденти позитивно ставляться до заборони російського культурного продукту.

Люди вдячні за організацію гуманітарної допомоги. Опитувані мешканці розповіли про підтримку людей підприємцями: «...завозили продукти харчування, залишали людям в борг. Дуже багато було такого» [4]; волонтерами: «Я скажу, що голодних не було» [8]. Допомогали місцеві жителі й військовим: «Бомблять, а я бігу з бутербродами військовим» [7]; «І чай носили, і консервацію, зять мой увесь табак отдал» [8]; «Були жінки, які протягом усього періоду активних бойових дій готували їжу для наших військових» [4].

Відповіді на питання про згуртованість та взаємодопомогу дозволяють констатувати, що прояви взаємопідтримки, допомоги, характерні для мешканців сіл у лютому-березні 2022 р., на сьогодні зазнали певних змін. У період активних бойових дій люди були більш чуйними, щиро цікавилися і хвилювалися один за одного.

На питання щодо посилення релігійних почуттів та відмови від московської церкви відповіді були різними, дехто не відповів. Зростання релігійності в селах не відмічено, молодь однозначно підтримала перехід до ПЦУ. Частина респондентів однозначної відповіді не надала.

Про мирний договір із державою-агресоркою опитані мешканці населених пунктів відповіли по-різному: одні вважають, що будь-яка домовленість має бути укладена на умовах, вигідних Україні, інші – рішуче відкидають можливість будь-яких переговорів з ворогом.

Жителі сіл після пережитих випробувань визначили такі головні цінності в житті: «На першому місці – людина» [7]; «Сім'я – це найголовніше» [10, 5]; «Батьківщину свою любить, родину цінувати» [2]; «Потрібно цінити життя» [3].

Щодо питання «Які завдання мають стати головними / пріоритетними для керівництва держави та місцевої влади після війни?» відповіді респондентів с. Павлівка та с. Трисвятська Слобода перегукуються: зміцнення обороноздатності; необхідність відбудови держави та допомога населенню; турбота про людей; «люди, які втратили своїх рідних, повинні бути на першому місці» [4]; «було б добре, якби влада звернулась до людей, а не до своїх кишень» [2].

На сьогодні, коли активні бойові дії в регіоні припинилися, жителі обох сіл намагаються відновити нормальне життя. Вони підтримують армію, сподіваються на економічне відродження, але найбільше – на перемогу. Їхні історії – це не просто свідчення про випробування, а доказ неймовірної життєздатності української громади, яка навіть у найскладніших умовах знаходить у собі сили йти далі, розбудовувати країну та проживати повноцінне життя.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Киїнська сільська громада. *Вікіпедія*. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Киїнська_сільська_територіальна_громада (дата звернення: 05.06.2025).
2. Респондентка Гарбал Тетяна, с. Павлівка.
3. Респондентка Ковальчук Тетяна, с. Павлівка.

4. Респондентка Ковтун Наталія, с. Трисвятська Слобода.
5. Респондент Кулик Сергій, с. Павлівка.
6. Респондентка Савченко Наталія, с. Трисвятська Слобода.
7. Респондентка Сливко Галина, с. Павлівка.
8. Респондент Соколенко Анатолій, с. Трисвятська Слобода.
9. Респондент Соколенко Назар, с. Трисвятська Слобода.
10. Респондент Щуренко Євген, с. Павлівка.

Valerii LADYSEV, Danylo MARCHENKO

Students,
National University
“Chernihiv Collegium”
Named after T. G. Shevchenko
(Chernihiv, Ukraine),
e-mail: valery.ladysev@gmail.com
hdjfhhdhhdje@gmail.com

**TRISVIATSKA SLOBODA AND PAVLIVKA VILLAGES
OF THE KYINKA RURAL COMMUNITY
IN THE CONTEXT OF RUSSIAN AGGRESSION**

Abstract. The purpose of the publication is to highlight the events in the villages of Trysviatska Sloboda and Pavlivka of the Kyinska territorial community and the everyday life of their residents in the context of Russia's full-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022, based on oral history sources. The methodological basis of the study is a set of general scientific and specific historical principles and methods, the leading role among which was played by the practical use of the possibilities and tools of oral history. The practical significance of the work lies in the recording of factual material and its initial generalization. The obtained factual material can be used in conducting thematic scientific forums, for writing works on the history of the Russian-Ukrainian war, and in teaching Ukrainian studies courses. The publication recreates the events and moods of the villagers, provides information about the destruction in the settlements during the enemy bombardment. The article reveals what helped the villagers to withstand the hardships of war: mutual support and cohesion of fellow villagers, humanitarian aid, volunteering by local entrepreneurs, as well as patriotic attitude and faith in Ukraine's victory.

Keywords: Russian-Ukrainian war, Chernihiv region, Kyinska territorial community, village of Trisviatska Sloboda, village of Pavlivka, oral history interviews.

СЕЛО ШЕСТОВИЦЯ КИЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ В УМОВАХ ТИМЧАСОВОЇ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 2022 р.

УДК 94(477.51-074):355.01(470:477)

Яна ОСИПЧУК

студентка Національного університету
«Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна),
e-mail: yfatea@ukr.net

Анотація. *Мета публікації* полягає у відтворенні перебігу подій у с. Шестовиця Київської територіальної громади Чернігівського району Чернігівської області під час тимчасової окупації села в лютому – березні 2022 р. за матеріалами усноісторичних джерел. *Методологічну основу дослідження* становить сукупність загальнонаукових і конкретно-історичних принципів і методів, провідну роль серед яких відіграло практичне використання можливостей та інструментарію усної історії. *Практичне значення наукової розвідки* полягає у фіксації фактичного матеріалу, первинному його узагальненні. Матеріал може бути використаний при проведенні тематичних наукових форумів, для написання праць з історії російсько-української війни. У публікації *відтворено* події, настрої мешканців с. Шестовиця в умовах тимчасової окупації. Наведено приклади збитків виробничій та соціально-культурній інфраструктурі села. *З'ясовано* стратегію «виживання» мешканців населеного пункту в умовах окупації, вказано на їхню згуртованість та взаємопідтримку, а також піднесення патріотичних почуттів.

Ключові слова: російсько-українська війна, Чернігівщина, Київська територіальна громада, село Шестовиця, тимчасова окупація, усноісторичні опитування.

Під час проходження етнографічної практики у 2024 р. наша підгрупа проводила опитування мешканців населених пунктів Київської територіальної громади. Найдраматичніші події, на нашу думку, відбувалися у с. Шестовиця, яке потрапило під тимчасову окупацію ворога на початку російсько-української війни 2022 р. Ми опитали двадцять одного респондента, більшість із них – люди похилого віку, що відповідає загальному демографічному складу села, як зазначали самі респонденти.

Шестовиця відома історикам завдяки своєму давньому минулому, адже, за даними археологічних досліджень, поселення на місці Шестовиці існувало

у VIII–IX ст. З кінця IX – початку XI ст. функціонував Шестовицький комплекс (Шестовицький археологічний комплекс складається з городища, посаду, подолу та двох курганних могильників (на терасі та в заплаві р. Жердови, притоки р. Десни); датується переважно X ст.; розташований в урочищі Коровель, біля с. Шестовиця, неподалік від р. Десни, 12 км на південний захід від м. Чернігова), основне призначення якого полягало в забезпеченні контролю над м. Черніговом, що стало можливим завдяки стратегічно вигідному розташуванню городища. Перші письмові згадки про с. Шестовиця датуються 1523 р., містяться в «Книге Большому чертежу» (1627) [6].

24 лютого 2022 р. стало для України доленосним днем, що змінив життя мільйонів громадян. Вибухи пролунали в різних містах країни ще зранку, російські війська розпочали наступ у її глиб. Чернігівська область, розташована неподалік від кордону з Росією та Білоруссю, однією з перших зазнала удару. Вже в перші години війни ворожі колони рушили в напрямку м. Чернігова, атакуючи прикордонні населені пункти. Вибухи та артилерійські обстріли охопили значну територію, змушуючи людей ухвалювати складне рішення: негайно евакуюватися або залишатися в укриттях.

Для жителів с. Шестовиця ранок 24 лютого розпочався із серії потужних вибухів. Лише за кілька днів після цього село зазнало удару по місцевому аеропорту, де, за словами одного з респондентів, перебували українські військові. Він розповів, як разом із сусідом на «Маніту» (трактор-навантажувач) розбирав завали, щоб допомогти військовим вибратися [1]. Попри постійні вибухи та стрімке поширення новин, значна частина опитаних не могла до кінця повірити, що в Україні розпочалася повномасштабна війна. Одна з респонденток поділилася своїми враженнями: *«В нас іще, як то кажуть, до останнього: “Да це неправда”. А потім, як вони [окупанти] вже ввійшли в село і вже як тут начали їздити танками, тоді вже в нас: “Да, це війна, справжня війна”»* [3].

Для мешканців Київської громади 28 лютого став днем, який запам'ятався першими атаками російської армії з використанням касетних боєприпасів. Для жителів с. Шестовиця, що розташоване за 10,4 км від центральної частини громади, ця дата асоціюється з появою в селі сотень одиниць військової техніки окупантів. Російські солдати зайняли вулиці, фермерські угіддя та навіть приватні господарства. Саме цього дня староста села Сергій Медведєв повідомив голові громади про окупацію, наголосивши, що залишиться на місці.

Село перебувало під контролем загарбників до 31 березня. Дехто з мешканців зазначав, що військові РФ поводитися стримано, проте більшість опитаних із жахом згадували про їхні численні воєнні злочини. Російські військові мародерили, відкривали вогонь по цивільних авто, які намагалися залишити село, та навіть убивали людей. Окрім цього, було викрадено місцевого жителя, про подальшу долю якого досі нічого не відомо. Це лише незначна частина

розповідей про пережите мешканцями с. Шестовиця впродовж тридцяти одного дня, які вдалося почути під час проходження практики.

На думку респондентів, уникнути окупації було неможливо. Основною причиною стала стратегічна важливість мосту через р. Десну, розташованого неподалік села, який був одним із ключових шляхів до м. Києва. За день до вторгнення ворога українські військові, які знаходилися біля в'їзду в населений пункт, підірвали цю переправу. Проте наступного дня вони відійшли, і у с. Шестовиця безперешкодно ввійшла російська армія.

Спогади про дні окупації для багатьох мешканців села були болючими... Один із фермерів розповів про те, як загарбники зламали його хлів, розграбували майно та зіпсували техніку [1]. Респондентка пані Людмила згадувала, як російські військові змусили її родину покинути власний будинок, а коли вона повернулася, то побачила лише хаос і «розруху» [2]. Чимало опитаних ділилися історіями про те, як окупанти наставляли на них зброю, залякували, імітували розстріли та вдавалися до нелюдських знущань. Щоб ускладнити евакуацію, росіяни проколювали колеса автівок, позбавляючи людей можливості залишити село [5].

Попри це іноді загарбники відкривали «коридори» для виїзду. Однак навіть за таких умов це не гарантувало безпеки. Один із чоловіків загинув від пострілу в голову, коли намагався виїхати разом із сім'єю. Схожа доля спіткала дівчину, яку поранили в живіт. Спочатку її відвезли до родичів, а згодом – до російського медбрата, який обіцяв, що її доправлять до госпіталю в с-щі Михайло-Коцюбинське. Проте допомога так і не була надана, і дівчина померла від втрати крові [5].

Перші дні після окупації селянам забороняли виходити з власних будинків. Пізніше обмеження послабили, дозволивши набирати воду з колодязів, адже в селі вже не залишилося ні світла, ні газу, ні водопостачання. Місцеві жителі знайшли спосіб обійти ці правила – вони брали відра з собою і нібито йшли за водою, а насправді вирішували свої справи. Деякі респонденти зазначали, що пересуватися територією дозволяли лише жінкам або ж тільки в супроводі жінок. Водночас виходити на вулицю після настання темряви категорично заборонялося, адже окупанти могли без попередження відкрити вогонь.

Жителі неодноразово згадували труднощі з продуктами харчування. Багатьох рятували домашні запаси консервації, що зберігалися в погребях, однак далеко не всі могли цим похизуватися. Респонденти зазначили, що селяни допомагали одне одному, ділилися продуктами та підтримували морально. Пан Володимир розповів таке: *«Сусід у кацапов за спирт виміняв два мішка муки. Він узяв, по ведру всім разньос. І в нього куча дітей в хаті, но челаовек виміняв два мішка муки і усім по ведру муки разньос. Собі, мо, два оставив, не больше. А то всім разньос, роздав»* [1]. Подібні випадки згуртованості траплялися в багатьох розповідях, що свідчить про надзвичайну солідарність місцевих жителів.

Декілька респондентів поділилися історією, як пекли хліб із макаронних виробів. У селі зупинилася «фура», власник якої вирішив розпродати макарони населенню. Давав навіть «на віру». Мешканці села ці макарони замочували і згодом із цієї суміші пекли хліб. Один опитуваний навіть додав, що йому ніколи не доводилось їсти такого смачного хліба, як тоді з макаронів [5].

Дехто з оповідачів згадував випадки, коли російські військові приносили продукти в будинки, найчастіше це були солодощі для дітей. Водночас вони влаштовували показові роздачі гуманітарної допомоги на камеру [5]. Така «допомога» розподілялася не по всьому селу.

Респонденти зазначили, що військові на околицях населеного пункту поводитися набагато жорстокіше, ніж ті, хто контролював центральну його частину [2]. Місцеві мешканці згадували одного з російських командирів, який був із Криму, він заборонив своїм військовим знущатися з населення. Один із респондентів процитував його слова: *«Мирное население не обижать. Если я узнаю только, что кто-то будет обижать, расстреляю»* [4].

Проблема поховання загиблих мешканців стала однією з найболючіших. Оповідачі неодноразово згадували та висловлювали вдячність місцевій діловодці Катерині Попович, з якою нам також удалося поспілкуватися. Саме до неї зверталися із запитаннями: що робити, коли постійні обстріли не дають можливості здійснити поховання? Вона ж відповідала: *«Ніхто до нас не приїде. Я беру на себе відповідальність – хоронить»*. То ж хоронили загиблих у дворі, за домівками, в садку, на городі, де була можливість. Уже згодом, після деокупації, всіх було перепоховано на кладовищі [3]. Крім цього, респонденти зазначали, що пані Катерина врятувала ділові папери, забравши їх до себе додому.

Представлені матеріали – лише невелика частка того, що нам довелося почути під час проходження етнографічної практики. Для місцевого населення цей місяць став страшним випробуванням. Ізоляція від соціопростору України вплинула на кожного жителя с. Шестовиця. Тепер місцеві мешканці більше цінують власне життя та свободу, часто згадують пережите і дякують одне одному за підтримку. Респонденти наголошують на необхідності повного розриву з Росією, а головною думкою, яку вони повторюють, є проста, але важлива істина: *«Україна – понад усе»*. Оповідачі переконані, що перемога неодмінно буде за нашою державою, і, як зазначив один із них, *«готові стояти до останнього»* [1].

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Респондент Бешун Володимир, с. Шестовиця.
2. Респондентка Круглова Людмила, с. Шестовиця.
3. Респондентка Попович Катерина, с. Шестовиця.
4. Респондент Попович Михайло, с. Шестовиця.
5. Респондент Шилан Олексій, с. Шестовиця.

6. Шестовиця. *Вікіпедія*. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Шестовиця> (дата звернення: 05.06.2025).

Yana OSYPCCHUK

Student,

National University

“Chernihiv Collegium”

Named after T. G. Shevchenko

(Chernihiv, Ukraine),

e-mail: yfatea@ukr.net

SHESTOVYTSIA VILLAGE OF THE KYINKA RURAL COMMUNITY UNDER THE TEMPORARY RUSSIAN OCCUPATION IN 2022

Abstract. The purpose of the publication is to reconstruct the course of events in Shestovytsia village of the Kyinska territorial community of Chernihiv district, Chernihiv region, during the temporary occupation of the village in February – March 2022 based on oral history sources. The methodological basis of the study is a set of general scientific and specific historical principles and methods, the leading role among which was played by the practical use of the possibilities and tools of oral history. The practical significance of the work lies in the recording of factual material and its initial generalization. The material can be used in holding thematic scientific forums, for writing works on the history of the Russian-Ukrainian war. The publication recreates the events and moods of the residents of Shestovytsia village under the temporary occupation. Examples of damage to the production and socio-cultural infrastructure of the village are given. The author explains the strategy of “survival” of the inhabitants of the village under the occupation, points out their cohesion and mutual support, as well as the rise of patriotic feelings.

Keywords: Russian-Ukrainian war, Chernihiv region, Kyinska territorial community, Shestovytsia village, temporary occupation, oral history interviews.

СЕЛО ГУЩИН КИЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

УДК 94(477.51):355.01(470:477)

Андрій РОГОВИЙ

студент,
Національний університет
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна),
e-mail: andreyrogovoy4@gmail.com

Анотація. *Мета публікації* полягає у відтворенні перебігу подій у селі Гущин Киїнської територіальної громади Чернігівського району Чернігівської області під час повномасштабного російського вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. на підставі свідчень мешканців села. *Методологічну основу дослідження* становить сукупність загальнонаукових та конкретно-історичних принципів і методів, провідну роль серед яких відіграло практичне використання можливостей та інструментарію усної історії. *Практичне значення наукової розвідки* полягає у фіксації й первинному узагальненні фактичного матеріалу, який може бути використаний при формуванні джерельної бази та історіографічного підґрунтя для написання узагальнюючих праць з історії російсько-української війни. У публікації *відтворено* настрої мешканців села в умовах ізоляції від українського соціуму, труднощі, які вони долали, та згуртованість односельців, що допомагала в умовах російської агресії в лютому – квітні 2022 р. Здобутий фактичний матеріал можна презентувати під час проведення тематичних наукових форумів різного рівня, при написанні узагальнюючих праць з історії російсько-української війни.

Ключові слова: російсько-українська війна, Чернігівщина, Киїнська територіальна громада, село Гущин, усноїсторичні опитування.

Під час етнографічної практики група студентів отримала завдання, пов'язане з усноїсторичними дослідженнями за напрямом: «Повсякденне життя населення Чернігівщини в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р.». Територіально була обрана Киїнська сільська громада.

До вашої уваги пропонуємо результати опитування місцевого населення с. Гущин, невеликого за своєю територією та кількістю жителів (до 100 осіб). Матеріали, надані мешканцями села, важливі для збереження історичної

пам'яті як для сучасників, так і для майбутніх поколінь. Оцінка агресії росіян безпосередніми учасниками пережитих у лютому – березні 2022 р. випробувань дозволить відновити послідовність перебігу подій у зазначеній місцевості та їх наслідки.

У ході опитування жителів села ми працювали з декількома віковими категоріями, це переважно люди літнього та середнього віку. Вони з нами ділилися своїми думками, розповідали про життя в умовах ізоляції від українського соціуму, про побутові труднощі, а головне – не приховували свій емоційний стан у тих умовах. Фактично всі опитані відзначали згуртованість, взаємодопомогу одне одному, підтримку та спільне хвилювання за «своїх».

Рухаючись вулицями села, ми звертали увагу на паркани, посічені уламками снарядів від дій агресора, що слугувало відповідями на деякі питання з нашого опитувальника (*«Чи велися поблизу вашого населеного пункту (або мікрорайону Чернігова) бойові дії?»*; *«Чи спричинили вони якісь руйнування, жертви?»*).

Невдовзі ми зустріли чоловіка поважного віку, який запросив нас до себе, на шляху показуючи наслідки обстрілів свого будинку [2]. Він познайомив нас із дружиною, яка охоче першою стала відповідати на питання, формуючи перші уявлення про перебіг подій у цьому населеному пункті [3]. Це подружжя презентувало думку пенсіонерів про повномасштабне вторгнення Росії та деякі зміни, які мають відбутися всередині нашої країни. Вони, як і більшість українців, не очікували вторгнення, тож дізналися про війну по радіо. Пані Ганна розповідала, як під час бойових дій їхня сім'я допомагала військовим їжею, оскільки мала запаси, речами для господарського застосування. Військові, які контролювали село та підхід до м. Чернігова, завжди були в полі їхньої уваги [3].

Повсякденними заняттями пенсіонерів, як і більшості мешканців села, була насамперед робота по господарству, *«на городі»* (мого напарника пригостили огірками), а *«для душі»* пані Ганна займалася вишиванням. Жінка показала нам вишиту ікону [3].

Свій емоційний стан на той час подружжя характеризувало так: *«Не панікували, але дійсно було страшно, коли відбувались обстріли. Відсутність електроенергії, зв'язку та інших комунікацій менше бентежили, чим бомбардування»* [2; 3].

Образу на колишній «братній» народ продемонструвала відповідь на питання *«Чи можливе підписання мирного договору з РФ і майбутнє примирення?»*: *«Неможливо!»* [2; 3].

Наступними опитаними нами були люди середнього та молодшого віку (5 респондентів), їх відповіді зазвичай не багатослівні, короткі, здебільшого – *«так»* або *«ні»*.

На увагу заслуговує унікальний кейс прояву самовідданості, рішучості, патріотизму та сміливих дій для допомоги громаді, місцевим жителям і вій-

ськовим. Головним заняттям ще одного нашого респондента Ігоря до війни була зйомка урочистих подій, тож він мав достатньо відеотехніки, зокрема й дрон, що його використовував для отримання інформації про пересування ворожої техніки або позицій окупантів, щоб повідомляти «нашим». Так наш співрозмовник допомагав обороняти Чернігів та найближчі території. Через свої дії респондент отримав «відповідь» зі сторони окупантів: вони вираховували, звідки вилітає дрон, і завдали удару по його будинку. Тривалий час Ігор вимушений був проживати в підсобних господарчих будівлях [1].

Крім цього, у молодого чоловіка був генератор, він ділився із сусідами й усіма бажаючими жителями села можливістю підзарядити свої гаджети для зв'язку з рідними та близькими. По можливості, респондент виїжджав за продуктами, щоб потім поділитися ними з людьми, які цього потребували. Варто зазначити, що чоловік не шкодував на це власних коштів. На момент опитування Ігор уже відбудував свій будинок. На питання: «*Чи можливе підписання мирного договору з РФ і майбутнє примирення?*» була отримана відповідь, що примирення обов'язково відбудеться – усі війни закінчуються переговорами, але примирення буде довгим (тривалим за часом). На питання щодо завдань, які мають стати головними та пріоритетними для керівництва держави й місцевої влади після війни, респондент відповів так: «*В першу чергу потрібно допомогти людям, котрі втратили житло. Важливим є питання повернення наших людей додому з інших країн*» [1].

Щодо питань «*Чи посилилися у вашому населеному пункті релігійні почуття місцевого населення? Чи присутні при цьому вимоги відмовитися від московської церкви і перейти до ПЦУ?*» думки місцевих мешканців розділилися. Представники більш похилого віку відвідують церкву Московського патріархату й не задумуються про це, а молодше покоління (хоча й не відвідує церкву) підтримує перехід до ПЦУ.

Проходячи практику в с. Гушин, нам удалось зафіксувати об'єднання людей навколо спільної проблеми, почути історії місцевих жителів, дізнатися про побут, життя в умовах ізоляції. Під час розмов із мешканцями села ми відчували їх патріотичну налаштованість, віру в перемогу України.

Завдяки комунікації з людьми, пережитим емоціям ми не тільки набули досвіду спілкування з різновіковим населенням, але й зрозуміли (прийняли), які ціннісні орієнтири керують нами, що має бути важливим і першочерговим у житті. А ще, головне – людяність, вона повинна проявлятися завжди і скрізь.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Респондент Бондаренко Ігор Михайлович, с. Гушин.
2. Респондент Полегенько В'ячеслав Федорович, с. Гушин.
3. Респондентка Полегенько Ганна Павлівна, с. Гушин.

Andriy ROGOVIY

Student,

National University

“Chernihiv Collegium”

Named after T.G. Shevchenko

(Chernihiv, Ukraine),

e-mail: andreyrogovoy4@gmail.com

HUSHCHYN VILLAGE OF THE KYINKA RURAL COMMUNITY IN THE CONTEXT OF RUSSIAN AGGRESSION

Abstract. *The purpose* of the publication is to recreate the course of events in the village of Hushchyn of the Kyinska territorial community of the Chernihiv district of the Chernihiv region during Russia's full-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022, based on the testimonies of the villagers. *The methodological basis* of the study is a set of general scientific and specific historical principles and methods, the leading role among which was played by the practical use of the possibilities and tools of oral history. *The practical significance of the work* lies in the recording and initial generalization of factual material that can be used to form a source base and historiographical basis for writing generalized works on the history of the Russian-Ukrainian war. The publication *reflects* the moods of the villagers in isolation from Ukrainian society, the difficulties they overcame, and the cohesion of the villagers, which helped in the face of Russian aggression in February-April 2022. The obtained factual material can be used during thematic scientific forums of various levels, in the formation of a source base for generalizing works on the history of the Russian-Ukrainian war.

Keywords: Russian-Ukrainian war, Chernihiv region, Kyinska territorial community, Hushchyn village, oral history interviews.

СНОВСЬКА МІСЬКА ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

УДК 94(477.51):355.01(470:477)

Дар'я ДУБИНА, Тетяна УСІК

студентки 32 групи,
Навчально-науковий інститут історії
та соціогуманітарних дисциплін
імені О. М. Лазаревського,
Національний університет
«Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна),
e-mail: dariadubina5@gmail.com
usiktana06@gmail.com

Анотація. *Метою публікації є аналіз становища та повсякденного життя мешканців Сновської міської територіальної громади Корюківського району Чернігівської області під час повномасштабної російської агресії у 2022 р. Завдання дослідження: висвітлити перебіг воєнних дій у Сновській міській територіальній громаді під час повномасштабного російського вторгнення 2022 р.; розкрити сутність російського окупаційного режиму на території Сновської громади; охарактеризувати повсякденне життя місцевого населення в умовах бойових дій і воєнного стану; проаналізувати дії місцевої влади щодо забезпечення життєдіяльності населених пунктів. Методологія / методи / наукові підходи: дослідження спирається на загальнонаукові принципи історичного пізнання – історизму, об'єктивності, системності, серед методів ключове місце займають конкретно-пошуковий, контент-аналізу та усної історії із застосуванням наукових концептів усної історії досліджень. Основні результати дослідження: удалося встановити, що Сновська громада однією з перших у Чернігівській області зазнала російського військового вторгнення. На її території відбувалися бойові дії, а місцеве населення намагалося чинити опір російським агресорам. Протягом активної фази бойових дій на Чернігівщині в лютому – квітні 2022 р. російські загарбники здійснили ряд військових злочинів, зокрема, викрадення посадових осіб. Незважаючи на тимчасову окупацію та ізоляцію, органи місцевого самоврядування здійснювали належні заходи щодо забезпечення життєдіяльності громади. Серед місцевого населення набули поширення різні форми індивідуальної та колективної взаємодопомоги. Практичне значення досягнутих результатів: фактичний матеріал, основні положення та*

висновки статті можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії повномасштабної російсько-української війни, зокрема, на території Чернігівської області.

Ключові слова: Сновська громада, повномасштабне російське вторгнення, етнографічна практика, усноісторичні дослідження, повсякденне життя населення, органи місцевого самоврядування, Збройні сили України.

Під час проходження літньої етнографічної практики з 24 червня по 6 липня 2024 р. підгрупа у складі Дар'ї Дубини, Тетяни Усік і Дмитра Фесюна проводила усноісторичні дослідження в Сновській міській територіальній громаді Корюківського району Чернігівської області. Конкретна робота підгрупи відбувалася в центрі громади – м. Сновськ, селах Тур'я і Рогізки. За 14 днів практики студенти змогли опитати 67 осіб, чиї свідчення допомогли відтворити картину повсякденного життя мешканців Сновської громади в умовах небезпеки та боротьби. Проведені усноісторичні дослідження дали змогу з перших уст дізнатися про трагічні події, які несподівано спіткали місцеве населення під час вторгнення російських агресорів на Чернігівщину на початку російсько-української війни наприкінці лютого – на початку квітня 2022 р.

Російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. стало переломним моментом для життя багатьох українських громад, зокрема й Сновської. Вона включає 1 місто (Сновськ) та 56 сільських поселень, а загальна кількість її мешканців становить близько 21 600 осіб. Ця адміністративна одиниця, розташована в прикордонному районі на півночі Чернігівської області, на самому початку війни опинилася в зоні небезпеки, пов'язаної з можливим російським вторгненням та веденням активних бойових дій. Безпосередня близькість до державного кордону з Росією зробила цю територію однією з найбільш вразливих у межах Чернігівської області. Більша частина населених пунктів громади опинилася в зоні ймовірних бойових дій та можливої окупації. Ці обставини створили виклики для органів місцевого самоврядування та громадськості загалом, але місцеві жителі проявили незламний дух, зірвавши чимало ворожих задумів.

Отже, 24 лютого 2022 р. розпочалося повномасштабне вторгнення військ РФ на територію України. Починаючи з 5-ї години ранку, жителі Сновської громади почули вибухи від артилерійських обстрілів прикордоння. Колона ворожої техніки, яка нараховувала близько 20 одиниць, прорвавши кордон, пройшла Сновщиною через села Тихоновичі, Іванівка, Тур'я. Один з респондентів, голова с. Тур'я Олександр Артюшенко, дещо розповів про те, як місцева сільська рада працювали в той день: *«Діяли, значить, скажімо так, по схемі, я телефонував у військкомат, звіти були вказівка, розгорнути пункти збору. /.../ В шостій ранку я вже був на роботі, і ми розгорнули пункт збору, насильні (добровольці – Д. Д., У. Т.) пішли збирати людей, хлопців-резервістів. І в сьомій ранку зателефонували з військкомату і сказали, щоб людей розпускали, нічого*

не встигають, вони [росіяни] їдуть на Чернігів. Тобто в нашій громаді нікого не буде, і потім ми вже працювали по ситуації...».

Росіяни пройшли через с. Тур'я, далі рухалися через с. Єнькова Рудня, м. Сновськ, с. Великий Щимель у напрямку до с. Низківка. Місцеві активісти зуміли спалити одну одиницю інженерної техніки ворога на шляхопроводі в Сновську. Друга колона ворожої техніки чисельністю близько 700 одиниць зайшла на Сновщину через Городню і пішла через села Хотуничі, Петрівка, Стара Рудня, Смяч у бік селища Седнів.

Місцеві жителі не збиралися здаватися ворогу й намагалися чинити опір: наступного дня, 25 лютого, стало відомо про підпал білоруських цистерн із дизельним паливом поблизу станції Низківка, щоб воно не дісталось ворогу. Мешканці сіл Жовідь та Нові Боровичі повернули колону ворожої техніки, яка нараховувала понад 50 одиниць, у напрямку села Сеньківка.

Жителі с. Великий Щимель та активісти зі Сновська зупинили ворожі танки в центрі села. У результаті колона танків розвернулася й виїхала на околицю с. Великий Щимель. Частина колони ворожої техніки, що ночувала в самому селі та поблизу, пішла через с. Займище на с. Нові Млини в бік Городнянщини. Місцеві мешканці в с. Займище здійснили напад на колону, в результаті чого одна автівка загорілася, і оскільки вона була наповнена боеприпасами, відразу почалися вибухи.

Протягом лютого – квітня 2022 р. частина Сновської громади зазнала тимчасової окупації, а деякі населені пункти опинилися в ізоляції. Незважаючи на це, завдяки волонтерам на Сновщину доставлялися ліки, інші товари першої необхідності. Один з респондентів розповідає: *«Було дуже сутужно, бо вже протягом 2–3 днів в магазинах вже нічого не було. Із хлібом були перебої, так як уже на місто Чернігів повзривали мости, не можна було довести не сіль, не дріжджі, нічого. Тому міська рада якось організувала прохід, до Чернігова, завезли дріжджі, і місцевий хлібокамбінат виготовляв хліб. Також було складно дістати ліки, особливо тим людям, які залежні, наприклад, гіпертонія та серцево-судинні захворювання, такі рідкісні препарати, пробували там [у Чернігові] через річку переправити».*

Тоді ж незламні мешканці громади в міру можливостей надавали посильну допомогу постраждалим від бойових дій. Вони допомагали переправляти людей – біженців із Чернігова – до неокупованих населених пунктів Сновщини та Городнянщини.

Російські військові вчинили ряд злочинів на окупованих територіях громади, зокрема, викрадення місцевих мешканців. 25 березня військові РФ викрали зі Сновської громади 7 людей. Серед них були голова міської ради Олександр Медведьов та місцевий бізнесмен і колишній депутат облради Григорій Божок. 28 березня Божок і ще трьох чоловіків повернули додому. А 29 березня росіяни

викрали старосту Новоборовицького старостинського округу Анатолія Сірого, місцеперебування якого досі залишається невідомим. Тимчасова окупація й ізоляція населених пунктів громади продовжувалася до 1 квітня, коли завдяки мужності та відвазі українських захисників територія Сновщини була звільнена від загарбників.

Отже, лютий 2022 р. став переломним для мешканців Сновської громади. Звичне життя змінилося страхом, розпачем, але й неймовірною силою духу. Перші дні вторгнення принесли шок і розгубленість, повідомлення про вибухи та колони техніки здавалися нереальними. Згодом страх поступився гніву, що спонукав людей допомагати одне одному, облаштовувати укриття, підтримувати військо. Ізоляція спричинила початкову безпорадність, але згодом зміцнила єдність громади. Взаємодопомога, співчуття й підтримка стали порятунком у темні часи. Попри все люди зберігали надію: збиралися на молитви, запалювали свічки, вірили в перемогу. Мешканці вчилися жити в нових умовах, об'єднуючи зусилля й не втрачаючи віри у справедливість та мир.

Darya DUBYNA, Tetiana USIK

Students of group 32,
Academic and Scientific Institute of History
and Socio-Humanitarian Disciplines
named after O. M. Lazarevsky,
the National University
“Chernihiv Collegium”
named after T. H. Shevchenko
(Chernihiv, Ukraine),
e-mail: dariadubina5@gmail.com
usiktana06@gmail.com

SNOVSK CITY TERRITORIAL COMMUNITY IN THE CONTEXT OF RUSSIAN AGGRESSION

Abstract. *The purpose of the publication is to analyze the situation and everyday life of residents of the Snovsk urban territorial community of the Koryukiv district of the Chernihiv region during the full-scale Russian aggression in 2022. Research objectives:* to highlight the course of military operations in the Snovsk urban territorial community during the full-scale Russian invasion of 2022; to reveal the essence of the Russian occupation regime on the territory of the Snovsk community; to characterize the daily life of the local population in conditions of hostilities and martial law; to analyze the actions of local authorities to ensure the vital activity of settlements. *Methodology / methods / scientific approaches:* the study is based on general scientific principles of historical knowledge – historicism, objectivity, systematicity, among the research methods, the key place is occupied by specific search, content analysis and oral history with the application of scientific concepts of oral historical research. *Main results of the study:* As a result of the study, it was possible to establish that the

Snovsk community was one of the first in the Chernihiv region to experience a Russian military invasion. Fighting took place on its territory, and the local population tried to resist the Russian aggressors. During the active phase of hostilities in the Chernihiv region in February – April 2022, the Russian invaders committed a number of war crimes, in particular, the kidnapping of officials. Despite the temporary occupation and isolation, local government bodies took appropriate measures to ensure the life of the community. Various forms of individual and collective mutual assistance have become widespread among the local population. *The practical significance of the results achieved:* the factual material, main provisions and conclusions of the article can be used when writing generalizing works on the history of the full-scale Russian-Ukrainian war, in particular, in the territory of the Chernihiv region.

Keywords: Snov community, full-scale Russian invasion, ethnographic practice, oral history research, everyday life of the population, local self-government bodies, Armed Forces of Ukraine.

СЕЛИЩЕ МАЛА ДІВИЦЯ ПРИЛУЦЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ 2022 р.

УДК 94(477.51):355.01(470:477)"2022"

Аліна ТОНКАЛЬ

студентка 32 групи,
Навчально-науковий інститут історії
та соціогуманітарних дисциплін
імені О. М. Лазаревського,
Національний університет
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна),
e-mail: tonkal.alina@gmail.com

Анотація. Метою публікації є аналіз становища та повсякденного життя мешканців с-ща Мала Дівиця Прилуцького району Чернігівської області під час повномасштабної російської агресії у 2022 р. *Завдання дослідження:* висвітлення перебігу воєнних дій у с-щі Мала Дівиця та Малодівицькій територіальній громаді; характеристика повсякденного життя місцевого населення під час активної фази бойових дій; аналіз дій місцевої влади щодо забезпечення життєдіяльності населеного пункту; висвітлення психологічного стану людей; відстеження змін у ставленні до власної історії, української і російської мови й культури. *Методологія / методи / наукові підходи:* були використані загальнонаукові принципи історичного пізнання – історизму, об'єктивності, системності, серед методів дослідження ключове місце належить конкретно-пошуковому, контент-аналізу і усної історії із застосуванням наукових концептів усної історичних студій. *Основні результати:* попри те, що бойові дії під час російського вторгнення 2022 р. не зачепили селище Малу Дівицю, і воно лише опинилося в певній ізоляції, війна вплинула на його жителів – як матеріально, так і емоційно. Створення територіальної оборони, активна допомога одне одному та підтримка ЗСУ свідчать про згуртованість і солідарність місцевих мешканців. Місцева влада та громада показали приклад патріотизму й відповідальності, підтримуючи оборону та життєдіяльність населеного пункту. Війна значним чином змінила ціннісні орієнтації жителів селища у бік посилення уваги до національних цінностей, збереження національної ідентичності, розширення сфери вживання української мови, турботи про рідних і близьких. *Практичне значення досягнутих результатів:* фактичний матеріал, основні положення та висновки статті можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії російсько-української війни, зокрема, на території Чернігівської області.

Ключові слова: селище Мала Дівиця, російське вторгнення, етнографічна практика, повсякденне життя населення, органи місцевого самоврядування, Збройні сили України.

Улітку 2024 р. авторка публікації в рамках проходження етнографічної практики займалася усноісторичними дослідженнями, а саме опитуванням мешканців с-ща Мала Дівиця Прилуцького району Чернігівської області. Під час проходження практики вдалося опитати 20 респондентів – молодих людей, осіб середнього віку та пенсіонерів. Більшість опитаних – пенсіонери та жінки.

Селище Мала Дівиця розташоване на півдні Чернігівщини, за 20 км від м. Прилуки. До наших днів дійшли легенди про походження назви цього населеного пункту. В одній із них мовиться про те, як багатий поміщик подарував село і прилеглі до нього землі молодшій доньці. А сусіднє село з угіддями дісталось старшій доньці, від чого виникла назва села – Велика Дівиця. Ці легенди побутують у різних варіантах. Але відомий вітчизняний історик О. Лазаревський вважав, що назву селище отримало від річки Дівиці, що протікала тут раніше.

У 1962 р. на території нинішнього селища проводилися розкопки, у результаті яких було встановлено існування у II–IV ст. н. е. поселення слов'ян. На околицях с. Велика Дівиця збереглися залишки городища. За переказами, у цьому городищі мешканці оборонялися від монголо-татар.

Перші згадки про Малу Дівицю в писемних джерелах датуються 1550 р. Станом на 1628 р. село перебувало на землях, які належали родині Вишневецьких. У середині XVII ст. жителі Малої Дівиці брали участь у визвольних змаганнях українського народу проти шляхетської Польщі. У 1649 р. у Реєстрі Війська Запорозького серед сотень Прилуцького полку значиться і Малодівицька [1].

З початком повномасштабного російського вторгнення в лютому 2022 р. життя малодівичан зазнало значних змін. Майже ніхто з опитаних респондентів не припускав агресії з боку Росії.

У с-щі Мала Дівиця не велися бойові дії. Але під час російського наступу за 6 км від населеного пункту їхала рашистська колона в напрямку с. Радківка Прилуцького району. Розповідають про те, що одна одиниця техніки окупантів зламалася під час руху, тож рашисти, щоб не втрачати темп наступу, відкрили по ній вогонь із танка, внаслідок чого САУ вибухнула. Через вибух у сусідніх будинках було пошкоджено покрівлі, вибито вікна та двері. Також від однієї жінки ми отримали інформацію, що коли ця колона їхала, і хтось намагався сфотографувати її, пролунали постріли, внаслідок яких був пошкоджений асфальтний завод. Проте головне, що вдалося уникнути людських жертв. На щастя, надалі, протягом періоду бойових дій на Чернігівщині, великих руйнацій, випадків мародерства та вбивств цивільних у Малодівицькій ОТГ не зафіксовано.

Були вжиті заходи щодо оборони с-ща Мала Дівиця, зокрема, як і в інших населених пунктах, створено територіальну оборону. Її учасники дуже активно включилися в роботу: чергували вночі, сліdkували за переміщенням ворога, валили дерева, щоб перешкодити пересуванню ворожої техніки повз населений пункт. Мешканці селища робили «коктейлі Молотова», допомагаючи теробороні.

Місцева влада турбувалася про забезпечення життєдіяльності селища та населення товарами першої необхідності. Коли населений пункт був частково відрізаний від логістичного сполучення з м. Прилуки, влада намагалася завозити хліб, молоко, також видавали безкоштовні продуктові набори, медикаменти. Одна жінка розповідала, що голова сільської ради сама на своєму автомобілі привозила хліб у село, а інша респондентка стверджує, що коли в магазинах були проблеми із хлібом, то місцева влада знайшла спосіб, як випікати хліб на місці. Загалом влада у міру можливості турбувалася про населення: були вжиті належні заходи, і все робилося для того, щоб мирне населення безболісно пережило цей період.

Під час активної фази бойових дій були організовані постійні збори в селищній раді на підтримку Збройних сил України. Населення охоче відгукувалося на ці ініціативи та допомагало чим могло: несли ковдри, подушки, одяг, продукти харчування, предмети гігієни, медикаменти тощо. Селищна рада відправляла для потреб оборонців машину за машиною. Після відступу окупантів організовували благодійні ярмарки, на яких збирали кошти для ЗСУ.

Окремо потрібно сказати про емоційний стан населення під час російської агресії. Люди стали більш знервовані, стривожені, але водночас згуртувалися, стали як рідні перед обличчям небезпеки. Набула поширення взаємовиручка, взаєморозуміння, безкорисна допомога одне одному.

Населення с-ща Мала Дівиця дуже змінило своє ставлення до власної історії, української і російської мови й культури. Одна жінка зазначила: *«До нашої української культури і історії дуже змінилося, ми тепер її бережемо, вивчаємо. А за Росію говорить нічого, вони не наші брати»* [4]. Інша респондентка сказала: *«Чути українську мову – “доброго дня”, “доброго вечора”, “дякую”, а ранче було “спасіба”, “здрасувуйте”... Українська мова зазвучала»* [2]. Також ще одна інформаторка зауважила, що ми мало знаємо історію України [3]. Загалом змінилося ставлення до української мови та історії, а від російського відмовилися.

Як вважає більшість респондентів, після війни для держави головними завданнями мають стати відбудова зруйнованих міст та сіл, покращення умов життя до рівня європейських держав, розмінування територій, допомога біженцям, повернення полонених, психологічна підтримка тих, хто втратив усе.

Отже, життя мешканців с-ща Мала Дівиця, як і багатьох інших українських населених пунктів, зазнало суттєвих змін під час російського вторгнення

2022 р. Попри те що бойові дії обійшли селище стороною, і воно лише опинилося в певній ізоляції, війна вплинула на його жителів – як матеріально, так і емоційно. Створення територіальної оборони, активна допомога одне одному та підтримка ЗСУ свідчать про згуртованість і солідарність мешканців Малої Дівиці. Місцева влада та громада показали приклад патріотизму й відповідальності, захищаючи населення необхідними ресурсами та підтримуючи оборону. Українська мова й національні цінності стали важливими для жителів, які відчували потребу збереження та шанування своєї ідентичності. Батьківщина, родина, друзі стали для людей найвищою цінністю. Важливою є турбота про себе й рідних. Із багатьох оповідей випливає, що потрібно жити одним днем і радіти кожній хвилині, проведеній з рідними, бо життя одне, і нічого заздалегідь передбачити неможливо.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Мала Дівиця. Історична довідка. *Bikimedia*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D0%B0_%D0%94%D1%96%D0%B2%D0%B8%D1%86%D1%8F (дата звернення: 05.06.2025).
2. Свідчення Подушкіної Марії, мешканки с-ща Мала Дівиця Малодівицької селищної територіальної громади Прилуцького р-ну Чернігівської обл.
3. Свідчення Федчун Валентини, мешканки с-ща Мала Дівиця Малодівицької селищної територіальної громади Прилуцького р-ну Чернігівської обл.
4. Свідчення Ярошенко Ганни, мешканки с-ща Мала Дівиця Малодівицької селищної територіальної громади Прилуцького р-ну Чернігівської обл.

Alina TONKAL

Student of group 32,
Academic and Scientific Institute of History
and Socio-Humanitarian Disciplines
named after O. M. Lazarevsky,
the National University
“Chernihiv Collegium”
named after T. H. Shevchenko
(Chernihiv, Ukraine),
e-mail: tonkal.alina@gmail.com

THE VILLAGE OF MALA DIVYTSIA, PRYLUKY DISTRICT OF THE CHERNIHIV REGION IN THE CONTEXT OF THE FULL-SCALE RUSSIAN AGGRESSION IN 2022

Abstract. *The purpose of the publication* is to analyze the situation and everyday life of the residents of Mala Divytsia village in Pryluky district of Chernihiv region during the full-scale Russian aggression in 2022. **Objectives of the study:** to cover the course of hostilities in the village of Mala Divytsia and the Malodivysia territorial community; to characterize the daily life of the local population during the active phase of hostilities; to analyze the actions of

local authorities to ensure the life of the settlement; to highlight the psychological state of people; to track changes in attitudes towards their own history, Ukrainian and Russian language and culture. *Methodology/methods/scientific approaches:* The general scientific principles of historical cognition - historicism, objectivity, systematicity - were used; among the research methods, the key place belongs to specific search, content analysis and oral history with the use of scientific concepts of oral history studies. *Main results:* Despite the fact that the fighting during the Russian invasion of 2022 did not affect the village of Mala Divytsia, and it was only isolated, the war affected its residents both materially and emotionally. The creation of territorial defense, active help to each other and support of the Ukrainian Armed Forces demonstrate the cohesion and solidarity of the local residents. Local authorities and the community have set an example of patriotism and responsibility by supporting the defense and life of the settlement. The war has significantly changed the value orientations of the village residents towards increased attention to national values, preservation of national identity, expansion of the use of the Ukrainian language, and care for family and friends. *The practical significance of the results:* the factual material, main points and conclusions of the article can be used in writing generalized works on the history of the Russian-Ukrainian war, in particular, in the Chernihiv region.

Keywords: Mala Divytsia village, Russian invasion, ethnographic practice, everyday life of the population, local government, the Armed Forces of Ukraine.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Пам'ятати не можна забути: «розділові знаки» у процесі пам'ятєтворення

Я вчора в сотий раз переписувала текст доповіді для нашої третьої з початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну конференції «Війна, наука та емоції...». Мені хотілося, щоб він не був академічним, суто науковим. Зазирнувши до домашнього архіву в пошуках натхнення, я зрозуміла, що зовсім не маю фото «Я, дід і шкода», які стали б сьогодні місточком у далеке безтурботне минуле. Але в моєму архіві світлин не знайшлося місця і зовсім нещодавнім спогадам, які можна було б назвати «Я, син і війна». У якийсь момент я зловила себе на думці, що попри відсутність застиглих відбитків про найвеселіші та найстрашніші спогади в житті, я дуже виразно пам'ятаю як те, про що хочеться постійно згадувати, так і те, про що мрію назавжди забути...

Пам'ятати – не можна забути!

Я була третьою онукою в діда. Маленькою я постійно запитувала, що він знає про війну, якою її пам'ятає, чому в домі так багато книг про «Великую Отечественную»? Я була онукою, яка весь час проводила з дідом. Скрізь, де тільки можна було нашкодити, він був поруч: серед потягів, ліхтарів, рейок, історій про залізницю, передач від зайчика, реальних пряникових зайців з пакунком шоколадного масла або халви.

Я першою зустрічала листоношу, щоб особисто передати дідові заповітну «Робочу газету», до кінця не розуміючи, що можна щодня писати на таких величезних аркушах!? Мені єдиній дозволяли грати двома пакетами дідових медалей часів Другої світової, за чим він дуже спокійно спостерігав із сусідньої кімнати із незрозумілим для мене, малої дитини, боєм в очах.

Я мала особливий зв'язок із дідусем. Одного разу мені наснилося, як він із бабусею приміряє шлюбне вбрання: він – костюм, вона – сукню, з рукавами однакової довжини. Це був початок грудня 2000 р. Пробудившись, я одразу «забила в дзвони»: дід може «піти» за бабусею – 8 грудня, з різницею у два роки. Ніщо, здавалося, не віщувало біди, але він у той день все ж таки пішов...

Дід назавжди залишився у моїх спогадах, як і правила виживання, яким навчив змалечку. Він, вочевидь, відчував, що тільки мені одній із чотирьох онуків ці знання стануть у пригоді. Завдяки дідусевій мудрості я дуже рано

дізналася, як спати в лісі в холод на животі; як копати ями; як виставляти трикутником гілки для багаття; як зробити так, щоб «шигалки¹ гріли», щоб воду з річки можна було пити, а сніг – їсти: «головне, щоб ногам було тепло». Без нього, я би не знала, що картопля краще печеться не в самому багатті, а в золі, і що акація, кропива, бадилля, трав'яні корінці та смола дерев можуть врятувати від голоду.

Пам'ятати не можна – забути!

Ми з дідом не говорили про війну з 90-х років минулого століття, а у 20-х ХХІ – я змушена була стати свідком її жахів. Весна 2022 р. виявилася не тією, на яку ми чекали. Саме тоді я зрозуміла, що означала дідова фраза «Аби війну відчувти, її треба пережити».

У лютому 2022 р. ми з сином опинилися в окупації, яку я впродовж довгого часу не хотіла визнавати. Усі 36 днів виживання на лінії вогню я не вірила, що з нами це відбувається насправді. Тоді було страшно думати про можливі сценарії перебування в оточенні росіян, як і про події на міжнародній арені загалом. Ми вижили. Очевидно, у Боженьки на нас були інші плани. Через постійну зайнятість на помирання просто часу не лишалося. Під масованими ракетними обстрілами ми весь час чимось займалися: то облаштуванням побуту в укритті, яким слугував погріб; то перенесенням ковдр із хати в хату, пилянням дров, утепленням приміщення кротовою землею з луку, щоб трохи зігрітися; то приготуванням їжі на багатті, яку через обмежену кількість доводилося пережовувати по тридцять разів задля хоча б мінімального насичення. Прання в річці, похід по воду до церкви, нагрівання одного літра води, щоб спочатку в ній помитися, а потім ще попрати, і постійні сльози в очах від холоду – таким тоді було наше повсякдення. Усе це неможливо забути, як, власне, і першу в житті повітряну тривогу 24 лютого та вперше сказане синові слово «Війна».

Небо тоді було таким низьким і небезпечним! За одну ніч воно скидало в посуд стільки чорного нагару, що мити його доводилося знову й знову. Цього попелу з кожним днем ставало дедалі більше. Сьогодні іноді здається, що це все відбувалося з кимось іншим, або що ти просто став глядачем бойовика, сюжет якого проріс крізь шкіру. При згадці пережитих сцен серце і досі завмирає, а очі наповнюються сльозами.

Пам'ятати – не можна – забути!

У травні 2022 р. разом із колегам² ми почали по «гарячих слідах» записувати історії-спогади людей про події, які вони пережили в умовах окупації та облоги

¹ Сухі соснові гілки.

² 14 травня 2022 р. було розпочато усноісторичні дослідження на деокупованих територіях Чернігівщини, які лягли в основу проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання». Хочеться щиро подякувати за незабутній спільний експедиційний досвід моїм дорогим колегам Олені Боряк, Світлані Маховській, Анастасії Панковій, Ользі Воробей, Ользі Березовській, Олександрі Шевчуку, Олександрі Васяновичу та Миколі Грінчуку.

Чернігова. Під час інтерв'ю з респондентами у моїй голові весь час спливали картинки з особистого досвіду: перша розірвана ракета за кількасот метрів від дому; вибухова хвиля, що вдарила по ногах; перша сирена, на яку згодом перестаєш реагувати; гул літака, що несе смерть, – і ти в позі ембріона лежиш у погребі на ліжку, майже не дихаючи, але уважно вслухаючись у вибухи від ракет, які падають на місто.

«О, воєнні штани!», «Кать, ну не вдягай ту воєнну хустку», «Ти каву з якої філіжанки будеш? – Давай з воєнної»... Так сьогодні звучать наші з сином розмови. Часто з іронією згадуємо моменти, через які сьогодні з'являється усмішка, хоча тоді зовсім було не до сміху: «Катя, під час окупації ти бігала швидше за всіх», «А пам'ятаєш, як шторки хотіла повісити в погребі і прибирала там кожного дня – бо то ж хата», «Пригадуєш, як ми ледь не померли 8 березня, а потім ще 16-го і 29-го?».

Частенько виринає з пам'яті дід Коля³, який пережив Другу світову війну і мешкав по сусідству. Він приносив у наш погріб радіо, яке під час страшних обстрілів казало: «Повітряна тривога. Пройдіть у найближче укриття...». Вочевидь, тоді я виглядала не дуже, бо Коля казав: «Господи, яка некрасива!». Але на третій тиждень війни я виправилася – помила вперше за час окупації голову. Пам'ятаю: на вулиці вітер, волосся розвивається, наче в рекламі шампуню «Пантін⁴», популярної в 90-ті, я читаю «11/22/63» Стівена Кінга і тут – дід Коля: «Так ти ще й нічого! Красива!».

З того дня у нас із Колею була любов. Він казав: «Як сильно захочеш їсти, скажи – я тобі тихо сала дам». Паралельно він розповідав про своє дитинство: як часто хотів їсти, як приніс матері пиріжок з мороженої картоплі – простиглий, у піску, але його всі з вдячністю їли. Згадував про хату без підлоги, про життя в одному приміщенні з худобою. Усі ці спогади відволікали нас від вибухів і страху вийти з погреба. А ще він дякував мені за те, що навчила його казати «Доброго ранку!» замість «Здрасте!».

Чай зі смородиновим варенням – один із теплих спогадів про мою власну церемонію тиші під час окупації. А приготування кави – цілий ритуал, який щодня псували своєю присутністю літаки. Єдине, що додавало віри в ті страшні часи, – це сни з мамою, через які земля ніби розмовляла з небом. Мама була поруч і вдень, і вночі. Подарований нею уві сні букет польових квітів наприкінці березня став для мене передбаченням завершення окупації. Пригадую, я тоді сказала: «До маминого дня народження – 4 квітня⁵ – все завершиться!». Зараз снів із мамою менше. Чи то я дуже зайнята, чи то моє життя сьогодні в неї під контролем.

³ Дідуся не стало у 2023 р.

⁴ Ідеться про торгову марку «Pantene».

⁵ Офіційно Чернігівську область було деокуповано 3 квітня 2022 р.

«Зрештою, час лікує», – сказала мені 10 років тому Олена Олександрівна Боряк. Цілком може бути, що ліками від травматичних спогадів є не час, а вміння забувати те, про що стає нестерпно пам'ятати. Пам'ять є своєрідним редактором наших спогадів, з яким так чи інакше доводиться рахуватися. Єдине, що ніколи не повинно підлягати редагуванню, – це ступінь вчинених Росією злочинів проти України, свідками яких є як ми самі, так і наші оповідачі.

Катерина ЛИТВИН

кандидатка історичних наук,
заступниця начальника-начальниці
відділу туризму і промоції міста
управління культури та туризму
Чернігівської міської ради (м. Чернігів, Україна),
e-mail: litvinkateryna@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0359-2449>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Адамович Сергій 105
Адорно Теодор 17
Аерман Рон 17
Александр Джеффрі Чарльз 17
Альбвас Моріс 17, 18, 24, 26
Араміс 222
Арендт Ганна 57
Артог Франсуа 17
Артюшенко Олександр 266
Ассман Аляйда 17, 20, 21, 28, 34, 35
Ассман Ян 17, 18, 21, 35

Баб'юк Андрій 223
Багірова Алла 212, 214
Бандера Степан 46, 116
Барсукова Марія 48
Беньямін Вальтер 18
Бергсон Анрі 18
Березовська Ольга 200, 204, 206
Бех Катерина 205
Бізанц Альфред 223
Білозор Володимир 227
Бірчак Володимир 223
Блажкевич Іванна 221
Боберський Іван 221, 226
Боднар Галина 18
Божок Григорій 267
Борисенков Віктор 128
Бородієвич Євген 227
Боряк Олена 71, 133, 200, 278, 280
Боряк Тетяна 55, 70
Бугеря Марина 31
Буйських Юлія 56
Буцманюк Юліан 227
Бюленс Гент 17

В'ятрович Володимир 45
Варбург Абі 17, 18
Васянович Олександр 71, 111, 200, 278
Вернадський Володимир 72, 112
Вертш Джеймс В. 18
Вишиваний Василь 223
Водала-Топішко Валентина 127, 128
Володимир о. 116
Воробей Ольга 176, 200, 206, 278
Ворона Світлана 235
Ворона Сергій 236

Вронська Тамара 146
Гагарін Юрій 127
Гарасимович Мирон 227
Геннер Жан-Жак 227
Гірш Маріанна 17, 18
Гітлер Адольф 181
Головач Андрій 235, 236, 237
Гомоляко Світлана 90
Гончаренко Марина 242
Гордон Дмитро 211, 213
Горленко Віталій 128
Горностай Павло 32
Городілов Артем 213
Гримич Марина 177
Гриневич Владислав 18
Гринь Олена 161
Грицак Ярослав 18
Гриценко Олександр 43
Грімм Якоб і Вільгельм 229
Грінченко Гелінада 18
Грінчук Микола 278
Гудаускас Костянтин 209, 210, 212–219
Гундорова Тамара 31
Гундяєв Володимир (*Гундяєв*) 243
Гольдштайн Дайан 179
Голька Мар'ян 17, 18, 24

Денікін Антон 45
Дерріда Жак 34
Дідушка Василь 229
Довгань Ірина 102
Дорохіна Тамара 233
Дотрі Мартін Дж. 201, 202
Дубина Дар'я 265, 266
Думін Осип 224
Дятлова Наталія 236

Ерл Астрід 18, 21
Єйтс Френсіс 17, 18

Жадько Віктор 18
Жанна д'Арк 20
Желєзко Роман 87

Зашкільняк Леонід 18

Зборовський Грицько 225
Зеленський Володимир 116
Зерній Юлія 18
Золотюсінський Гриць 241

Іванець Іван 227
Іваннікова Людмила 210
Ігнатович Дем'ян 125
Іріоглу Юрій 18

Каганович Лазар 58
Кайвола-Брегенгой Анніккі 176
Калитко Катерина 50
Камарго-Вемурі Майя 70
Канстайнер Вульф 22
Кармелюк Устим 219
Карут Кеті 17, 33
Кедрин (Рудницький) Іван 222
Керстен Чарльз Джозеф 63–67
Киридон Алла 10, 15, 18, 73
Кирил (Гундяєв Володимир) 244, 245
Кирилова Ольга 30
Кінан Едвард 17
Кінг Стівен 279
Кіріченко (Кіріченкова) Одарка 66
Кладько Василь 217
Кобзар (Шевченко Тарас) 213, 223–225
Коваленко Олександр 233
Коваль-Фучило Ірина 189
Козар Лідія 209
Козеллек Райнхарт 18
Колмиков Роман 48
Колмикова Вікторія 48
Коляструк Ольга 10, 41
Коннертон Поль 17, 18
Конфіно Алон 18, 22
Коссак Гриць 227, 229
Костів Михайло 63
Косяк Світлана 73
Коцюбинський Михайло 10, 41
Кравченко Роман 66
Кравчук Леонід 42
Крамер Мілтон 178
Кревецький Іван 223, 227
Крепс Стеф 17
Кривуля Роман 99
Крисько Володимир 91
Крутий Віталій 245
Крутоголов Сергій 128
Кузьменко Оксана 77, 175, 176
Кузьо Тарас 18
Куліш Пантелеймон 225
Купчинський Роман 222, 223
Кутузов Михайло 45
Кухтар М. 227
Кучма Леонід 43

Кушніренко Ігор 128
Кюнєр Ангела 33

Ладисєв Валерій 251
Лазарєвський Олександр 234, 240, 265, 271
ЛаКапра Домінік 17
Лауб Дорі 60
Лашкарьов Вадим 217
Леонгард Карл 30
Летика Максим 128
Лисенко Володимир 236
Лисенко Олександр 97, 234
Литвин Катерина 200, 280
Литвинчук Наталія 81
Ліпін Микола 18
Ліфтон Роберт Джей 33
Лоуєнталь Девід 17
Люмміс Тревор 57

Мазєпа Іван 123–125
Маїрко Валентин 128
Марченко Данило 251
Маслака Артем 128
Маховська Світлана 11, 69, 200, 278
Мачек Івана 177
Медведев Сергій 235, 256
Медведьов Олександр 267
Мейс Джеймс 57
Меншиков Олександр 124, 125
Меретоя Ганна 177
Микетей Григорій 223
Мовчан Тетяна 236
Мойсейович Тоїдзе Іраклій 227
Молотов В'ячеслав 113, 273
Моулді Том 178
Мур Томас 224–226

Нагорна Лариса 18
Назарук Осип 221–229
Неволя Ліна 48
Нестеренко Вікторія 145
Нора П'єр 17–20, 22

Овчарський Войцех 178
Олійник Марина 203, 204
Олік Джефрі 17, 21, 22
Омельяненко Валерій 236
Осипчук Яна 255
Откидач Олександр 128

Панкова Анастасія 200, 206, 278
Пастух Надія 180, 199, 204–206
Пачовський Василь 223
Передерій Олексій 128
Петро І 124, 184
Пігідо-Правобережний Федір 64

Піндар 224
 Поклад Ігор 211, 212
 Поклад Світлана 210, 212, 214
 Попович Катерина 258
 Портеллі Алессандро 88, 177
 Портнов Андрій 18
 Путін Володимир 45, 102
 Пушкін Олександр 127

Разумков Олександр 42
 Разумович Володимир 227
 Ренделл Вільям Л. 21
 Риженков Василь 128
 Рильський Максим 81, 189, 200, 209
 Рікер Поль 17, 18, 25
 Річі Доналд 88
 Робінсон Девід 18
 Ровний Олександр 128
 Роговий Андрій 261
 Розенберг Альфред 135
 Ройсс Генрі С. 67
 Роман Євген 98, 99
 Романов Андрій 128
 Ротберг Майкл 18
 Рубл Блер 146, 149
 Рудий П. 227
 Рудник Аліна 236
 Рябчук Микола 18, 45, 50

Савченко Наталія 236
 Самойлова Світлана 236
 Самойлович Іван 125
 Сельберг Торунн 194
 Семиківський Леонід 226
 Сергієнко Руслан 127, 128
 Сердюк Наталія 123
 Ситник Григорій 127, 128
 Сірий Анатолій 268
 Сковорода Григорій 48
 Скрипка Сергій 236
 Скубицька Юлія 147
 Славиковська Валерія 88, 90
 Совінський Євген 48
 Соколенко Михайло 236
 Спаський Іван 88, 89
 Сталін Йосип 58, 59, 184
 Стародубцева Лідія 18
 Стефаник Василь 105–108
 Столипін Петро 45
 Стурґа Мелор 65
 Стяжкіна Олена 146, 183

Суворов Олександр 45
 Сунка Тетяна 88
 Сушко Роман 229

Таран Олена 202
 Телуха Світлана 72
 Ткачук Богдана 18
 Токарев Сергій 239
 Тонкаль Аліна 271
 Троян Сергій 73

Уварова Прасковія 218
 Унамуно, Мігель де 57
 Усік Тетяна 265, 266

Федунь Марія 221
 Фесюн Дмитро 266
 Фіган Майкл 67
 Флорида Річард 146, 149
 Франко Іван 226
 Фуко Мішель 18

Ханенко-Фрізен Наталія 10, 163
 Хаттон Патрік 17
 Хаугболле Суне 73

Цегельський Лонгин 229
 Цяпка Іван 227

Чаус В'ячеслав 235
 Черемшина Марко (Семанюк Іван) 221
 Чистотіна Ольга 147

Шацька Барбара 17, 18, 22, 23
 Шевченко Тарас 119, 153, 223–226, 228, 231, 234, 239, 240, 255, 261, 271
 Шевчук Олександр 200, 278
 Шиллер Фрідріх 224
 Шкабура Ярослав 147
 Шкрумеляк Юрій 222
 Шпорлюк Роман 42
 Штомпка Пйотр 18
 Шухевич Роман 46
 Шюц Альфред 16

Щербина Світлана 153

Ющенко Віктор 88, 125

Яго Тію 177
 Янукович Віктор 44, 88, 89

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Австрія 10, 223

Америка 218

Амстердам м. 164

Арлінгтон м. 49

Афганістан 138

Бакланова Муравійка с. 91

Балтія 64

Батурін м. 10, 123–127

Бахмач с. 244, 246

Безуглівка с. 91

Березна с-ще 246

Берилавка с. 113

Білорусь 136, 234, 235, 242, 256

Близький Схід 73

Блистова с. 245

Богодухівський р-н 145, 148

Бориспіль м. 124

Босько с. 176

Бурімка с. 241, 245

Бурківка с. 91

Бутівка с. 114, 115, 117

Буча м. 126, 139, 210, 212, 213, 215, 217, 218

В'єтнам 78

Велика Вісь с. 117, 138

Велика Дівиця с. 245, 271–274

Велика Дорога с. 88, 90, 91

Великий Дирчин с. 114

Великий Щимель с. 267

Веприк с. 66

Вишневе с. 116

Відень м. 226, 227

Вільнюс м. 55

Вінниця м. 10, 41, 48

Вінниччина 202

Вісконсин шт. 64

Вовчанськ м. 147

Воля Баранецька с. 176

Ворзель с-ще 10, 114, 118, 209, 210, 212–219

Гадяч м. 66

Галиця с. 91

Галич м. 228

Галичина 227

Говерла г. 218

Гола Пристань м. 183, 193–195

Гоптівка с. 99, 100

Гореничі с. 211

Городище с. 245

Городня (*Гарадня*) м. 113–118, 138, 235, 267

Городнянська міська територіальна громада 157

Городнянщина 267

Гостомель с-ще 215

Гузів с. 227

Гущин с. 234, 261, 263

Десна р. 234, 235, 256, 257

Деснянська селищна територіальна громада 246

Дівиця р. 272

Дніпро м. 10

Дніпро р. 178, 180, 192, 194

Дніпряни с-ще 193

ДНР 45, 101, 103

Добрянка с-ще 235

Долина пов. 227

Донбас (*Донбасс*) 45, 58, 102

Донецьк м. 102

Донецька обл. 71, 72, 74–76, 77

Донецчина 69, 89, 98, 205

Донське м. 100

Дучинці с. 66

Дягова с. 245

Європа 42, 100, 106, 217

Єнькова Рудня с. 267

Жавинка с. 234

Жердова р. 256

Житомир м. 10

Жовідь с. 267

Жукотки с. 136, 137

Завалів с. 227

Займище с. 267

Запоріжжя м. 10

Західна Німеччина 64

Західна Україна 222

Західний Берлін 65

Золота Липа р. 223, 224, 226–228

Іванівка с. 113, 115, 136, 137, 236, 266

Іванівське с. 98

Іванків с-ще 115, 117, 118

Івано-Франківськ м. 10, 105, 221, 223

Івано-Франківська обл. 106, 107

Ізвор с. 227

- Інгулець р. 192
 Індія 145
 Ірак 202
 Ірпінь м. 113, 114
 Ічня м. 243, 245
 Ічнянська міська територіальна громада 241, 245
 Ічнянина 124

 Казахстан 209–214, 216, 219
 Каменськ-Шахтинськ м. 101
 Камінка с. 227
 Канада 10
 Кардашинка с. 195
 Карпатський регіон 181
 Каховське водосховище 195
Кацанія 182
 Київ м. 10, 15, 63, 69, 81, 97, 111, 133, 189, 204, 205, 209, 212, 234
 Київська обл. 71, 72, 74–77, 111, 112, 118, 193
 Київщина 69, 71, 111, 113, 117, 119, 135, 203, 205, 206, 209, 210, 219
 Киїнка с. 117, 234, 235–237
 Киїнська сільська територіальна громада 233, 234–237, 251, 255, 256, 261
 Ковчин с. 91
 Козачі Лагері с. 193, 195
 Козелець с-ще 241, 243, 245
 Козелецька селищна територіальна громада 243, 244
 Козилівка с. 242, 245
 Конка р. 178
 Конотоп м. 114
 Копилів с. 113
 Коровель уроч. 256
 Корюківський р-н 241, 265, 266
 Косачівка с. 245
 Крим 44, 124, 180, 234, 258
 Кримки с. 193
 Крути с. 91
 Куп'янськ м. 147

 Левоньки с. 114, 118, 136, 137, 139
 Леськи с. 193
 Липці с. 99
 Литва 10, 55
 ЛНР 45
 Лондон м. 65
 Лосинівка с-ще 91
 Лукашівка с. 116, 137–139, 157
 Львів м. 10, 175, 199, 228
 Львівська обл. 107, 176
 Львівщина 98
 Льгів с. 139

 Мала Дівиця с-ще 245, 271 274
 Малодівицька селищна територіальна громада 271, 272
 Малодівицька сотня 272

 Маріуполь м. 75–77, 107, 181, 204, 205, 218
 Мена м. 241, 243, 244,
 Менська міська громада 245
 Миргородський р-н 66
 Михайло-Коцюбинське с-ще 114, 235
 Михайлівка-Рубежівка с. 212
 Мордовія 100
 Москва м. 58, 65, 90, 245
 Московія 123
 Московська держава 184
 Мотижин с. 113, 115
 Мюнхен м. 63–65

 Низківка с. 267
 Ніжин м. 10, 87–89, 91, 157
 Ніжинський р-н 244, 246
 Ніжинщина 87–89, 124
 Німеччина 10, 64, 65, 98, 169
 Нова Каховка м. 191
 Новгород-Сіверський м. 242, 246
 Новгород-Сіверський р-н 246
 Новгород-Сіверщина 242
 Нове с-ще 242
 Новий Білоус с. 114–116, 118
 Нові Боровичі с. 267
 Нові Млини с. 267
 Нові Яриловичі с. 234
 Новобілоуська сільська територіальна громада 242
 Новоборовицький старостинський округ 268
 Новоселівка с. 157

 Обмачів с. 127
 Одеса м. 10
 Олешки м. 193

 Павлівка с. 234, 235, 251, 252, 253
 Пам'ятне с. 91
 Пановичі с. 227
 Перебудова с. 91
 Переяслав м. 193
 Петербург м. 58
 Петрівка с. 267
 Південь України 42, 181
 Підкарпатське воєводство 176
 Полісся с. 114–118, 138, 139
 Полтава м. 10
 Полтавська обл. 66
 Полтавщина 66, 205
 Полуботки с. 135, 136, 140
 Польша 10, 176, 272
 Понорниця с-ще 246
 Прилуки м. 272, 273
 Прилуцький полк 272
 Прилуцький р-н 245, 271, 272
 Припутні с. 91

 Радянський Союз 45, 98, 138

- Рівнопілля с. 116, 136
 Ріпки с-ще 235
 Рогізки с. 266
 Роїще с. 242
 Російська Федерація (Росія, *Россия*, *Расія*, *Россия*; РФ; Російська імперія) 9, 11, 15, 16, 45, 56, 58, 61, 69, 71, 72, 78, 88, 97, 98, 103, 105, 106, 108, 111, 118, 125, 126, 134, 135, 138, 139, 182, 183, 199, 201, 216, 218, 234, 241, 243, 245, 251, 252, 256, 258, 261–263, 266, 267, 272, 273, 277, 280
 Ростовська обл. 101
 Самбірський р-н 176
 Сваричівка с. 91
 Світанок с. 91
 Седнів с-ще 241, 267
 Седнівська селищна територіальна громада 242
 Сеньківка (*Сеньковка*) с. 113, 124, 267
 Сибір (*Сібір*) 116, 227
Сібереж с. 91
 Сімферополь м. 179
 Скадовськ м. 193
 Слобода с. 91, 92, 137, 138, 234
 Смяч с. 267
 Сновськ м. 266, 267
 Сновська міська територіальна громада 265–268
 Сновщина 265, 267, 268
 Сокольник с. 228
 Соколів с. 228
 Соснів с. 228
 Софіївська Борщагівка 215
 СРСР 42, 45, 63, 64, 66, 108,
 Станіславів м. 228, 229
 Стара Рудня с. 267
 Старий Білоус с. 113, 114
 Старий Оскіл м. 100
 Стародавня Греція 224
 Стрий м. 228
 Суми м. 234
 Сумська обл. 82, 124, 147
 Сумщина 101
 Схід України 44
 Східна Європа 65
 США 63–65
 Сяноцький повіт 176
 Тернопільська обл. 107
 Тернопільщина 227
 Тихоновичі с. 266
 Трисвятська Слобода с. 234, 235, 237, 251–253
 Тур'я с. 266, 267
 145, 146, 153, 154, 161, 162, 164–166, 169, 175–177, 179, 181–183, 189, 199, 200, 201, 203, 205, 209–219, 221–223, 225, 228, 233–235, 237, 239–241, 243, 244, 247, 251–253, 255, 256, 258, 261, 263–265, 271–273, 277, 280
 Урал 135
 Феськівка с. 245
 ФРН 98
 Халявин с. 91
 Харків м. 10, 145
 Харківська обл. 145, 147, 148
 Харківщина 99
 Херсон м. 107, 178, 180, 189, 191, 193–195, 196, 234
 Херсонщина 103, 176–178
 Хмельниччина 205
 Холми с-ще 241, 246
 Холминська селищна територіальна громада 245
 Хороше Озеро с. 91
 Хотуничі с. 267
 Хрещате с. 243
 Центрально-Східна Європа 147
 Черкаси м. 10, 193
 Черкаська обл. 193
 Черкаський р-н 193
 Черниш с. 241
 Чернівецька обл. 107
 Чернігів (*Чернігов*, *Чернігав*) м. 10, 58, 111, 113, 115–117, 135, 138, 153, 154, 157, 161, 164, 168, 176, 203, 206, 233–237, 239, 255, 256, 261–263, 265, 267, 271, 279
 Чернігівська обл. 71–78, 82, 87, 111, 112, 124, 157, 163, 164, 167, 233, 235, 239–241, 245, 246, 255, 356, 261, 266, 271, 272, 279
 Чернігівський р-н 233, 241, 242, 246, 261
 Чернігівщина 69, 71, 91, 111–114, 117–119, 124, 133–135, 137, 154, 156, 161, 163, 164, 169, 200, 205, 206, 234, 237, 239, 242, 245, 251, 252, 255, 261, 265, 266, 272, 278
 Чита (*Чета*) м. 138
 Чорне море 225
 Швеція 123, 124, 184
 Шебекіно м. 100
 Шевченко х. 139
 Шестовицький старостинський округ 235
 Шестовиця с. 117, 138, 140, 157, 233–237, 255–258
 Шибириківка с. 114
 Юр'івка с. 116, 118, 139
 Ягідне с. 91, 116, 136, 139, 157
 Яхнівка с. 91

Наукове видання

Війна, наука та емоції: від інтерв'ю до пам'ятотворення

Збірник матеріалів Міжнародної конференції
(м. Чернігів, 21-22 лютого 2025 р.)

Упорядниця та наукова редакторка
Світлана МАХОВСЬКА

Літературна редакторка
Людмила ТАРАСЕНКО

Художнє оформлення та верстка
Світлана БЛАЩУК

*В оформленні обкладинки
використано картину французького художника П'єра Берже
"Semenivka, leurs chants par dessus les clous" ("Семенівка, їхні пісні понад усе"),
написану в червні 2025 р. Автор з 2022 р. регулярно відвідує Україну, зокрема
Чернігівщину, з метою збереження на полотні реалій російсько-української війни*

Підписано до друку 14.11.2025 р. Формат 70х100/16.
Умовн.-друк. арк. 12,75. Обл.-вид. арк. 12,33.
Наклад 200 примірників.

Видано ТОВ «Юрка Любченка»
e-mail: u19-07@ukr.net, тел. 098-444-06-68
м. Київ, просп. Берестейський, 50
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №4685 від 06.03.2014 247

*Prepared and published with the support
of the Documenting Ukraine Project, Institute for Human Science (IWM, Vienna),
and with the assistance of the Ukrainian Studies Fund (USA)*

- B53 War, Science and Emotions: from Interview to Memory Creation.** *Collection of the International Conference Materials (Chernihiv, February 21-22, 2025)* / Edited by S. Ma-khovska. Kyiv : LLC "Yurka Lyubchenka", 2025. 288 p.
ISBN 978-617-8295-91-2

The collection of materials from the international conference "War, Science, and Emotions: From Interviews to Memory Creation", held in Chernihiv on 21–22 February 2025, is the third in a series of publications entitled "War, Science, and Emotions", launched by the Chernihiv Research Centre for the Anthropology of War in 2023. Over the course of three and a half years, numerous research and public initiatives have produced a substantial body of material on the Russian–Ukrainian war. This material serves as a valuable resource for Ukraine's advocacy efforts on various global platforms. This book therefore contains many reflections and generalisations regarding the theoretical and methodological aspects of specialists' work with different professional backgrounds in oral history narratives in wartime and the place of oral history in the memory formation process.

- B53 Війна, наука та емоції: від інтерв'ю до пам'ятетворення.** *Збірник матеріалів Міжнародної конференції (м. Чернігів, 21-22 лютого 2025 р.)* / Упорядн. та наук. ред. С. Маховська. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2025. 288 с.
ISBN 978-617-8295-91-2

Збірник матеріалів Міжнародної конференції «Війна, наука та емоції: від інтерв'ю до пам'ятетворення» (м. Чернігів, 21-22 лютого 2025 р.) є третім у серії видань «Війна, наука та емоції», започаткованої командою Чернігівського науково-дослідного центру антропології війни у 2023 р. За три з половиною роки в межах численних дослідницьких та громадських ініціатив було сформовано потужний корпус джерел про російсько-українську війну, які, окрім іншого, слугують інструментом адвокації України на різних світових майданчиках. Тож у цій книзі зосереджено чимало рефлексій і узагальнень як щодо теоретико-методологічних аспектів роботи різних фахівців з усної історичними наративами в умовах війни, так і щодо місця усної історії в процесі пам'ятетворення.

УДК 821.161.2'06-92-94-96:355.48(477)"2022/..."(06)(082)